

Kovács Teréz

**AZ EGYÉNI MEZŐGAZDÁLKODÁS
ÉS TERÜLETI KÜLÖNBSÉGEI
MAGYARORSZÁGON**

DOKTORI ÉRTEKEZÉS

2006. szeptember

TARTALOM

BEVEZETÉS	7
1. A disszertáció célja	8
2. Alkalmazott módszerek és források	10
3. A disszertáció tárgya és alapvető kérdései	11
I. KUTATÁSI ELŐZMÉNYEK	13
1. A parasztság eltűnésének vizsgálata	13
2. A mezőgazdaság területi egyenlőtlenségének vizsgálata	16
II. A PARASZTSÁG TÖRTÉNETE	23
1. Előparasztok	23
1.1. A „parasztjobbágyság” Nyugat-Európában	23
1.2. A jobbágyságrendszer a Magyarországtól keletre eső területeken	27
1.2.1. A törökök	28
1.2.2. A délszlávok	29
1.2.3. Az oroszok	30
1.3. A magyarországi jobbágyságrendszer	32
1.3.1. Nemességek	33
1.3.2. Jobbágyságok	34
1.4. A nyugat-európai és a kelet-európai eltérő hazai jobbágyságrendszer	39
1.4.1. A nyugat-európai típus	40
1.4.2. A közép-európai típus	41
1.4.3. A kelet-európai típus	42
1.4.4. A magyar típus sajátosságai	43
1.5. A jobbágyságrendszer eltérő következményei Magyarországon történelmi régiókban	46
1.5.1. Dunántúl és Felvidék	46
1.5.2. Horvátország	47
1.5.3. Erdély	47
1.5.4. Alföld	48
2. A mezőgazdaság szereplői a kapitalizmusban	50
2.1. A Magyarországtól nyugatra és keletre eső térségek parasztsága	51
2.1.1. Nyugat-Európa	51
2.1.2. Oroszország	52
2.1.3. Balkáni országok	53
2.1.4. Közép-Európa	55
2.2. Magyarország mezőgazdaságának kapitalizálódása	58
2.2.1. A fejlődés korszaka	59
2.2.2. A visszaesés korszaka	61
2.3. A nagy- és a középbirtokok	64

2.4. A szabad parasztok a polgárosodás felé	68
2.4.1. Gazdag parasztok, parasztpolgárok	74
2.4.2. Középparasztok	76
2.4.3. Kisparasztok	77
2.4.4. Szegényparasztok	79
2.5. Mezőgazdasági bér munkások	81
2.5.1. Gazdasági cselédek	81
2.5.2. Napszámosok	84
2.5.3. Summások	85
2.5.4. Kubikusok	86
2.6. A mezőgazdaság kapitalista fejlődésének regionális különbségei	88
2.6.1. Tanyafejlődés az Alföldön	91
3. A parasztkutatás fénykora	93
3.1. A falukutatás kialakulása és fejlődése	93
3.1.1. Egyke	96
3.1.2. Szegényparasztok az irodalomban	97
3.1.3. Erdei Ferenc	100
3.2. Népi mozgalom a mezőgazdaságban dolgozó alsóbb rétegek érdekében	103
3.3. Mi lett a népi írókkal a „népi demokráciában”?	105
III. A SZOCIALISTA MEZŐGAZDASÁG	109
1. Az átmeneti szakasz	109
1.1. Az 1945-ös földosztás	110
1.1.1. A földosztás utáni birtokstruktúra	112
1.1.2. A földosztás hatásának regionális vetülete	114
1.1.3. A földreform és a kollektivizálás a kelet-közép-európai országokban	115
1.2. A családi munkaerőn alapuló kisparaszti gazdálkodás 1945 után	116
2. Egy katasztrofális politikai fordulat	120
2.1. A Rákosi-diktatúra hatása a parasztgazdálkodásra	120
2.1.1. A sztálini mezőgazdasági modell átültetése	121
2.1.2. Kuláklista	122
2.1.3. Beszolgáltatás	123
2.1.4. A földektől való menekülés	123
2.2. A szövetkezetek	124
2.2.1. A szövetkezetek a kollektivizálás előtt	124
2.2.2. Az első kollektivizálás	125
2.3. A teljes kollektivizálás és a parasztság megszüntetése	127
2.3.1. A második kollektivizálás	129
2.3.2. A tsz-szervezés regionális különbségekkel	132

3. A mezőgazdaság felértékelődése a politika számára	134
3.1. Az 1967-es törvények	135
3.2. A nagyüzemi gazdálkodás sikeressé válása	137
3.2.1. A támogatáspolitikai	137
3.2.2. Lovak helyett traktorok	138
3.2.3. Melléküzemágak	141
3.2.4. A műtrágya-felhasználás robbanásszerű növekedése	142
3.2.5. Iparszerű termelés a mezőgazdaságban	143
3.2.6. Tsz-összevonások	144
3.2.7. A mezőgazdaságban dolgozók számának csökkenése	146
4. A kollektivizált mezőgazdaság hátsó udvara	149
4.1. A szakszövetkezetek sajátosságai	150
4.2. A szakszövetkezetek hagyatékai	153
4.2.1. Jakabszállás	154
4.2.2. Tázlár	156
4.2.3. Soltvadkert	157
4.2.4. Mórahalom	160
4.3. A paraszt-munkások és az utóparasztok a szocializmusban	165
4.3.1. Új munkásosztály	165
4.3.2. Utóparasztok	166
4.4. A polgárosodás és az agrárvállalkozó osztály a vidéki Magyarországon	168
4.4.1. A megszakított polgárosodás	169
4.4.2. Agrárvállalkozók	171
4.5. A falusi társadalom rétegződése az 1980-as években	172
4.6. A falusi életforma átalakulása	177
4.6.1. A pénz	177
4.6.2. A munka	179
4.6.3. Ünnepek	181
IV. EGYÉNI MEZŐGAZDÁLKODÁS AZ ÚJ KAPITALIZMUSBAN	183
1. A mezőgazdaság privatizációja	183
1.1. A földprivatizáció Közép-Kelet-Európában	183
1.2. A mezőgazdaság privatizációja Magyarországon	186
1.2.1. A földön kívüli vagyon privatizációja	188
1.2.2. Részarány-tulajdonosok	189
1.2.3. Kárpótoltak	191
1.2.4. 20–30 aranykoronások	193
2. Területi különbségek a földhasználatban	196
2.1. Az egyéni gazdaságok és a gazdasági szervezetek földhasználatában megnyilvánuló főbb területi különbségek	196
2.2. Települési sajátosságok a földhasználatban	199
3. A gazdaságok számának és méretének változása	204
4. A gazdaságok típusai	209

V. A FŐFOGLALKOZÁSÚ EGYÉNI GAZDÁVÁ VÁLÁS FOLYAMATAI AZ ÉLETTÖRTÉNETEK TÜKRÉBEN	217
1. A főfoglalkozású egyéni gazdák vizsgálata	218
1.1. A gazdák mentalitásai	218
1.2. A vállalkozások nagysága	220
1.3. A gazdák fejlesztési szándéka	223
1.4. Mitől függ a vállalkozás sikere?	225
VI. BEFEJEZÉS	237
1. Parasztok–egyéni gazdák közötti kapcsolódási pontok	237
2. Nyugat-, Közép- és Kelet-Európa birtokstruktúrájának történelmi gyökerei	241
3. Az egyéni gazdálkodás területi különbségeinek gyökerei Magyarországon	243
4. A főfoglalkozású egyéni gazdák családi háttere	245
<i>Forrásművek</i>	303
<i>Irodalom</i>	305

BEVEZETÉS

2004. május 1-jével Magyarország a 450 milliós európai uniós piac részévé vált. Most ezen a piacon kell a mezőgazdaság helyét megtalálni, versenyképességét elérni. A kérdés mindenképpen az, hogy sikeres lesz-e a magyar mezőgazdaság az eljövendő évtizedekben. A várakozás és az aggodalom e téren egyaránt jelen van. Talán éppen ezért, az EU-s csatlakozásunktól kezdve, sőt, azt megelőzően is, úgyszólván a rendszerváltástól napjainkig, szinte minden, a mezőgazdasággal összefüggésbe hozható tudományos műnehezen tud elszakadni a napi politikai kérdésektől. Mivel a napi politika nagyon gyorsan változik, az ebben a légkörben megírt tanulmányok már a megjelenés után legalább részben elveszítik időszerűségüket. Doktori munkám témaválasztásával megkísérlem elkerülni ezt a csapdát. Közvetlenül politikai kérdésekkel nem szeretnék foglalkozni, mert a disszertációm célja nem a programadás, hanem az analízis.

Bár szociológus vagyok, választott témám interdiszciplináris jellegű. Alapvonulatában keresem a hasonlóságot és a különbséget a parasztok és az egyéni gazdák között. Ennek során a társadalmi folyamatot három megközelítésben követem végig:

1. *Történelmi korszakokként:* Erre azért van szükség, mert a jelenben mindig tovább él a múlt is. A mai dolgok megértéséhez szükségünk van a kifejlődésük ismeretére is. A folyamatok fejlődésében egyaránt jelen van egy folytonosság és egy megszakítottság. Ez utóbbi a gyökeres társadalmi-gazdasági átalakulások során következik be. A jelen állapot pedig a folytonosság és a megszakítottság eredője.

2. *Régióként:* Alapvető célom a magyar viszonyok részletes elemzése, de az is, hogy a hazai helyzetet a vizsgált korokban és az európai térben is értelmezzem. Ugyanis a magyar viszonyok az európai térben változtak, azaz „mozogtak” a nyugat- és a kelet-európai nagy régiók között, ezért disszertációmban a legmarkánsabb nyugat-európai és kelet-európai különbségekre is felhívom a figyelmet, valamint magyar viszonyok elemzésénél az országon belüli regionális különbségekre is kitérek.

3. *Társadalomszerkezeti:* A hazai viszonyok részletes elemzésének többletét a magyar parasztság, utóparasztság és egyéni gazdák társadalomszerkezeti bemutatása révén teszem teljessé.

A történelmi, a regionális és a társadalomszerkezeti megközelítésekben elsősorban a *humán tőke* vizsgálatára törekszem.

1. A disszertáció célja

Magyarországon a rendszerváltás és a mezőgazdaság privatizációja következtében a XX. század végén a termőföldek közel felét az egyéni gazdák művelik. Ez egy új jelenség, amely a postszocializmusban alakult ki, és dolgozatomnak is ez a kiindulópontja. Disszertációm célja hármas:

Az eredeti célom az volt, hogy feltárjam, milyen területi különbségek mutathatók ki a XX. század végi Magyarországon az egyéni gazdálkodás elterjedésében, és rámutassak arra, hogy a kialakult különbségek gyökerei mely történelmi korokra vezethetők vissza. Kutatásom során kiderült, hogy *az egyéni gazdálkodás* gyökerei többek között a *parasztagzálkodásra* vezethetők vissza.

Ezért disszertációm második céljaként a parasztagzdaságok megszűnésének bemutatását jelöltem ki. Amikor hozzáálltam ahhoz, hogy egy átfogó képet alakítsak ki a parasztság megszűnéséről, elkerülhetetlenül szembesülnöm kellett a parasztság kialakulásának kérdésével. Ez pedig a történészek parasztságról szóló írásainak szociológiai szemléletű elemzéséhez vezetett. A dolgozatnak ebben a történelmi részében az a célom, hogy alapos összehasonlító vizsgálatot végezzek. Az összehasonlító vizsgálatnak lesz egy nemzetközi és egy hazai vetülete. Az a célom, hogy a nemzetközi vizsgálatot helyenként kiterjesszem a Magyarországtól nyugatra és keletre eső térségekre is, annak érdekében, hogy a hazai fejlődési viszonyokat egyaránt párhuzamba állítsam a tőlünk nyugatra, illetve keletre fekvő térségekre jellemző fejlődési sajátosságok gyökereivel. A hazai viszonyokat elemezve pedig kitérek a Magyarországon belüli regionális különbségekre.

Disszertációm harmadik célkitűzése az egyéni gazdává válás társadalmi folyamatának elemzése. E folyamat vizsgálata azért fontos, mert a rendszerváltás után alakult ki, de Magyarország 2004. május 1-jei Európai Unióhoz történő csatlakozásával az 1990-es évekhez képest is új helyzet keletkezett. Az európai uniós mezőgazdasági piac egy tervezett, szabályozott, ellenőrzött és nyilvántartott rendszerben működik. Ez a rendszer az egyéni gazdától szokásidegen. Ebből kiindulva dolgozatomban annak a vizsgálata is célom, hogy ők miként tudnak ehhez a rendszerhez alkalmazkodni és sikeresek lenni.

A fenti célok elérését hat különböző terjedelmű fejezetben foglalom össze:

Az első fejezetben bemutatom azt, hogy kutatási témám tárgyában eddig milyen eredmények születtek.

A második fejezetben elemzem a parasztság kialakulásának és megszűnésének társadalomtörténetét. A hazai parasztságtudomány területén *Erdei Ferenc* A magyar paraszttársadalom című művében vetette fel azt, tudtommal utoljára, hogy a magyar parasztság története ugyan meglehetősen feldolgozott, de teljesen feldolgozatlan a történeti szociológiája. Pedig – írta *Erdei* 1942-ben – parasztságunk jelenlegi állapota csak a történeti fejlődés alapján érthető meg tökéletesen; majd műve végén leszögezte, hogy sajnós ő sem térhetett ki akkor ennek a témának a részletes kidolgozására. Úgy vélem, hogy sem neki, sem a később jövőknek nem kedvezett a történelmi kor ahhoz, hogy elemezzék a parasztság megszületése és megszűnése közötti hosszú időtartamú folyamatot. Korosztályom kutatói e tekintetben sokkal kedvezőbb helyzetben vannak. Jómagam a parasztság történetének vizsgálatát a jobbágyság vizsgálatával kezdem.

Dolgozatom harmadik fejezetében feltárom azt, hogy mi történt a parasztsággal Magyarországon az 1945-ös földosztás után, és a mezőgazdaság kollektivizálását követően hogyan és miért alakult ki az utóparasztság.

Disszertációm negyedik fejezetében bemutatom a mezőgazdaság szereplőit a *Szalai* (2001) és *Gazsó–Laki* (2004) által új kapitalizmusnak nevezett időszakban. Az új kapitalizmusban a mezőgazdaság szereplői számbelileg drasztikusan lecsökkentek, ugyanakkor ebben a folyamatban megjelent az egyéni gazdálkodás új formája is: a teljes munkaidőben saját gazdaságában dolgozó gazda személyében. Ebben a fejezetben térek ki a közép-európai és a magyar mezőgazdaság privatizációjára, majd arra, hogy a XX. század végén milyen területi különbségek alakultak ki Magyarországon az egyéni gazdálkodás elterjedésében.

Dolgozatom ötödik fejezetében az egyéni gazdává válás folyamatát vizsgálom élettörténeteken keresztül. Az élettörténetek segítségével alulnézetből mutatom be a szocialista mezőgazdaságot és annak a társadalmi átalakulásnak az egyik szegmensét, amely a rendszerváltás után zajlott le a mezőgazdaságban. Ezt a jelenséget gazdasági szempontból már vizsgálták (*Burgerné Gimes–Szép* 2006, *Hamza–Tóth E.* 2006), én társadalmi

szempontú elemzést végzek. Az élettörténetekben a mentalitás tükrében értékelem a vállalkozóvá válást.

A befejező, hatodik fejezetben meghatározom a paraszt és az egyéni gazda közötti különbséget, és felelek a dolgozatomban feltett többi kérdésre.

2. Alkalmazott módszerek és források

Disszertációmnak van elméleti és empirikus része is, melyek kidolgozása során az alábbi módszereket alkalmazom:

1. A történeti részben a *reflexív* módszert, azaz mások kutatási eredményeinek összegzését alkalmazom, ugyanitt *összehasonlító társadalomtörténeti elemzést* végzek.

E módszertani megközelítés jelentőségét növeli, hogy a felvázolt hosszú történelmi korszakban a parasztság történetének tudományos kutatása, valamint Magyarországnak nemcsak Nyugat-Európával, hanem Kelet-Európával való összehasonlítása is hiányzik a hazai szakirodalomból. Ezzel kapcsolatban felmerülhet a kérdés, hogy miközben Nyugat-Európához szeretnénk felzárkózni, miért fontos Kelet-Európát is figyelemmel kísérni? Azért, mert Magyarország a közép-kelet-európai országok többségéhez hasonlóan a Szovjetunió befolyása alatt volt a szocializmus időszakában (1945–1990). Ez részint nagyban befolyásolta ezeknek az országoknak a mozgásterét, másrészt azonban ugyan-ezen államok között jelentős különbségek voltak a mezőgazdasági politikában, tehát témánk szempontjából az akkori politikai rendszer sem volt azonos, majd a rendszerváltás után további erőteljes differenciálódás indult el.

2. Értekezésemben bemutatom a parasztság gazdálkodáshoz való viszonyát, azaz a gazdálkodásnak a parasztság életében betöltött szerepét, majd pedig arra is kitérek, hogy az ország adott hatalmi viszonyai milyen hatással voltak a parasztság gazdálkodására és életére, s e kettő kölcsönhatásában milyen társadalmi szerkezet alakult ki. A fentiek ismertetése során azokat az *elméleti megközelítéseket* vizsgálom, amelyek segítettek a téma jobb megértésében.

3. A szociológiai, empirikus kutatásom során *kvantitatív* és *kvalitatív* módszereket egyaránt alkalmazok. Az előbbit főleg az általam vezetett számos falukutató táborban

végzett kérdőívezés során használtam. A kvalitatív módszer alkalmazása pedig a mély-interjúzásra terjed ki. Többször végeztem ilyen munkát, de ezek közül kiemelném azt, amit a főállású egyéni gazdákkal készítettem az uniós csatlakozás után, és amelynek eredményeit először disszertációmban közlöm. Munkámban a gazdák élettörténetét vizsgálom.

A disszertáció forrását a különböző KSH-kiadványok, így az általános mezőgazdasági összeírások, a mezőgazdasági statisztikai évkönyvek, a területi statisztikai évkönyvek, a népszámlálási adatok képezik. A történelmi rész taglalásában fontos forrásmű a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal által kiadott Magyarország földbirtokviszonyai 1935. évben című kiadvány. Felhasználom továbbá az Országos Kárrendezési és Kárpótlási Hivatal egyes adatait, illetve a témámmal összefüggő törvényeket és kormányrendeleteket.

3. A disszertáció tárgya és alapvető kérdései

Max Weber volt az első európai tudós, aki felhívta a figyelmet arra, hogy a gazdasági viselkedés hátterét néha az erkölcsben is kell keresni. *Weber* ennek szellemében hangsúlyozta, hogy a nyugat-európai kapitalizmus kialakulásának oka többek között a protestáns etikában rejlő munkaerkölcsben keresendő. A hazai szakirodalomban a történész-szociológus *Hajnal István* fogalmazta meg először, hogy a társadalom megértéséhez az emberek racionális cselekedetei mellett nagyon fontos a vágyaiknak, törekvéseiknek, értékeiknek, a lelki erőknak, az „életnek” a megértése.

Kutatásomnak tárgya alapvetően a fentiekhez hasonló dolog, nevezetesen a paraszti társadalom humán tőkéjének a vizsgálata. Hangsúlyozom, nem a humán erőforrásról lesz szó, hanem a humán tőkéről, amely értelmezésemben egy kicsit árnyaltabb fogalom. Megközelítesemben a humán tőkének több indikátora van, és közülük leginkább a szokásokat, az életformát, az értékeket, a mentalitást, az identitást vizsgálom. Szerintem a társadalom ezen aspektusának megértése ma is nagyon időszerű, de fontos lenne még az adott társadalom szerkezetének a mélyebb megértése, elemzése is. Kiemelten fontosnak tartom, hogy a társadalmi szerkezetet a mindenkori hatalmi viszonyok befolyásol-

ják. A *humán tőke* nem áramolhat szabadon, nem érvényesülhet közvetlenül, mert a hatalmi viszonyok szelektálnak, egyeseket elfojtanak, másoknak szabad teret engednek, ismét másokat eltérítenek eredeti irányuktól.

A kutatási célkitűzésekben megfogalmazottakkal összhangban dolgozatomban négy kérdésre szeretnék választ adni:

Dolgozatomban a paraszttal és az egyéni gazdákkal foglalkozom. Első kérdésem arra vonatkozik, hogy van-e hasonlóság és különbség a paraszttal és az egyéni gazdák között, és ha van, akkor az milyen téren mutatható ki.

Az összehasonlítás kezdetének időpontját a polgári társadalom kialakulása előtti korra teszem azért, hogy feleletet kapjak arra – és ez dolgozatomban második kérdésre –, hogy kontinensünk nyugati, keleti és közép-európai hűbéri rendszereinek sajátos társadalmi fejlődései hatással voltak-e a polgári fejlődésen túl napjaink birtokviszonyaira?

A harmadik kérdésem arra vonatkozik, hogy a kapitalizmusban, helyenként még előbb is, kialakult közép- és gazdagparaszti gazdálkodás meghatározóbb jelenléte Magyarország egyes történelmi régióiban kihatással van-e az egyéni gazdálkodás nagyobb területi méretére az új kapitalizmusban?

Az, hogy hazánkban a mezőgazdaság privatizációja után ki választotta azt az utat, hogy ő ismét kizárólag a mezőgazdaságból egyéni módon gazdálkodva éljen meg, és ha e munkavégzésben sikeres is lett, függött-e ez attól, hogy a családban az elődök között voltak olyan személyek, akik korábban a mezőgazdasági munkavégzés során a saját környezetükben sikeresnek bizonyultak?

I. KUTATÁSI ELŐZMÉNYEK

Ebben a fejezetben azt kívánom bemutatni, hogy az előttem járó kutatók milyen eredményeket értek el a parasztság eltűnésének és a mezőgazdaság területi egyenlőtlenségének vizsgálata terén, majd taglalom, hogy saját kutatásaim hogyan kapcsolódnak a mezőgazdaság területi kutatásaihoz.

1. A parasztság eltűnésének vizsgálata

A parasztság eltűnésével a nyugati szakirodalom is foglalkozott. Amerikában az 1950-es években *Robert Redfield* írt a paraszttársadalom és -kultúra eltűnéséről. Az 1960-as években a nyugat-európai, elsősorban a francia *Mendras* (1970, 1973) és bizonyos mértékben a német *Béaur–Schlumbohm* (2005) is foglalkoztak a saját parasztjaik eltűnésével. Nyugat-Európában ez szerves fejlődési folyamat volt, mely során a parasztság fokozatosan „felszívódott” más társadalmi csoportokba, és ezáltal beolvadt a társadalomba. A parasztcsaládok gyerekei elvándoroltak, az agrártermelők aránya a társadalmon belül nagyot csökkent, és akik még *ott maradtak*, azok is megváltoztak: modernizálták gazdaságaikat, megnőtt a szakképzettségük és racionális cselekvés jellemezte őket. Mindez fokozatos ütemben és generációkon keresztül valósult meg. Ugyanakkor az elméleti vitákban nem parasztoknak, hanem *farmereknek* jelölték őket, Amerikából véve át a kifejezést.

A témát Nyugat-Európában lezártak tekintették, de 2001-ben *Granberg, L. – Kovách, I. – Tovey, H.* szerkesztésében váratlanul megjelent az *Európa zöld gyűrűje* című tanulmánykötet, amelyben Finnországról (skandináv régió), Írországról, Portugáliáról, Spanyolországról, Olaszországról, Görögországról, Magyarországról, a Cseh Köztársaságról, Bulgáriáról, az oroszországi Karélia Köztársaságról, Lengyelországról és a volt Kelet-Németországról született egy-egy tanulmány. A szerzők szerint ezek az országok alkotják Európa zöld gyűrűjét. E mű témánk szempontjából két szempontból is fontos. Egyrészt rávilágít arra, hogyha a magyar parasztságot az európai térben is szeretnénk elhelyezni, akkor nem elég Nyugat-, Kelet- és esetleg Közép-Európáról be-

szélni, hanem van egy másik dimenzió is, ez pedig a zöld gyűrű – ahová Magyarország is tartozik. Ezekben az országokban az a közös, hogy Európa fejlődésközpontjához képest később iparosodtak, és egészen a XX. század közepéig erős mezőgazdasági, paraszti jelenlét jellemezte őket a gazdaság, a társadalom, a politika és a kultúra területén. Majd a XX. század második felében megkezdődött egy agresszív paraszttalanítás (depeasantisation), amelynek van strukturális, társadalmi és kulturális vetülete is. Másrészt viszont kiderül, hogy a zöld gyűrű országai több szempontból nem egységesek; így például a skandináv régióban az egész társadalom a mai napig pozitívan ítéli meg a parasztokat, mert úgy tartja, hogy ez a társadalmi csoport hatékonyan hozzájárult a politikai demokrácia és a nemzeti függetlenség megteremtéséhez. Ezzel ellentétben másutt – főleg Magyarországon, illetve Lengyelországban – a paraszt az értelmiség egy részének szóhasználatban *másodrendű állampolgárt* jelentett.

Magyarországon a parasztság megszűnéséről több elmélet is született. Időrendi sorrendben első helyen kell említeni az *Erdei Ferenc* által 1938–1942 között megfogalmazott *polgárosodást*. Az 1980-as években *Szelényi Iván* a *megszakított polgárosodásról* írt, és hozzá hasonló megközelítésű volt *Juhász Pálnak* (1986–1987) az agrárvállalkozó osztályról szóló elmélete. A rendszerváltás után *Csöte András* (1997) összegezte ezeket a korábbi elméleteket. A polgárosodás mellett a marxista értelemben vett *proletarizálódás*, továbbá az *utóparasztosodás* (Márkus 1973, 1980) és az *új munkásosztállyá* válás (Kemény 1972) mind-mind a parasztság megszűnéséről szóltak. Közös vonásuk, hogy az általuk elemzett társadalmi folyamat végeredménye pozitív volt.

A már említett Európa zöld gyűrűje kötet központi fogalma is, a „de-peasantisation”, paraszttalanítás, elparasztatlanítás, amely begyűrűzött a hazai szakirodalomba. A témával összefüggésben 2001 decemberében *Valuch Tibor* és *Kovács Imre* vitaindító előadást tartottak, az azt követő szakmai vitát a Századvég 2003. évi számai közölték. A hagyományos parasztságot a vitaindító előadásban és a tanulmányokban is új fogalommal, a *történeti*, illetve a *történelmi* jelzővel váltották fel. A vitaindító szerzők eltérően, de mindketten lényegre törően definiálták a parasztság fogalmát az alábbiak szerint:

A történeti parasztságot a magántulajdonnal, a háztartás megélhetési forrásai között a mezőgazdasági termelés túlsúlyával, az élelmiszer-termelés hiányzó, karakteres specializációjával, a piacra és önellátásra termelés kettősségével, a túlélési és ellenállási kész-

ség meglétével, a gyenge társadalmi mobilitással és a paraszti típusú nyilvánosság által szervezett közösségekhez tartozással jellemezte *Kovách Imre*.

A történelmi parasztság majdnem azonos volt a falusi társadalommal. Az agrártársadalom pedig még ennél is nagyobb csoportot képezett, hiszen ebbe a körbe tartozott – elsősorban az alföldi – agrárvárosok lakóinak egy jelentős része is. A „paraszt” ebben a korszakban 1. foglalkozási viszonyt, 2. önálló földtulajdonost, 3. életformát-életmódot, kultúrát jelentett (*Valuch* 2003). Hozzáteszem, amellet, hogy a történelmi parasztság majdnem azonos volt a falusi társadalommal, még a magyar társadalom demográfiai értelemben vett domináns társadalmi alakulata is volt.

Kósa László (1990) és *Kovách Imre* (2003) szerint a parasztság léte konkrét történelmi korhoz, a jobbágyszabadítástól a teljes kollektivizálásig terjedő időszakhoz kötődik. A parasztság létrejöttének időpontjával teljes mértékben egyetértek, de a megszűnés fenti időpontját csak részben tudom elfogadni, ugyanis a teljes kollektivizálás valóban egy hatalmas csapás volt a parasztság életében, de még ezután, a szocializmusban volt még egy, a *Márkus István* által kutatott, *utóparasztságnak* nevezett társadalmi csoportot, amely főleg az 1970-es és az 1980-as években felölelte az akkori falusi társadalom többségét. Bár e társadalmi csoport már nem volt paraszt a fenti értelemben, mégis megőrzött sok paraszti vonást. A rendszerváltás és a mezőgazdaság privatizációja után szintén egy gyökeres átalakulás zajlott le a mezőgazdaságban, de nem egészen tudjuk, hogy ebben a folyamatban mi lett azokkal a szokásokkal és mentalitással, ami a parasztságból megmaradt a szocializmusban.

Disszertációm jelentős részében a parasztság eltűnésének a *folyamatát* szeretném elemezni, amely álláspontom szerint – és ezzel nem vagyok egyedül, hiszen arról többek között *Kovách Imre* (2003) is szólt az említett vitában – nem egy lezárult, hanem átmeneti folyamat, amelynek kimenetele ma még kiszámíthatatlan idejű és ugyanakkor negatív előjelű. Ugyanis Nyugat-Európában a parasztokból farmerek lettek, a két világháború közötti Magyarországon, *Erdei* leírása szerint, a parasztoknak egy rétegéből polgár lett. Ezzel szemben a XX. század második felében nálunk a parasztság úgy szűnt meg, hogy utánuk keletkezett egy nagyszámú vesztes csoport, s ezek az 1950-es években a közép- és gazdagparasztok, a rendszerváltás után pedig főleg a falusi térségekben élők és a mezőgazdaságból kikerülők voltak. A rendszerváltás után minél távolabb volt

egy falu a várostól, annál inkább nőtt a vesztesek aránya. Napjainkra a falusi települések közötti és a társadalmon belüli egyenlőtlenségek egyre jobban elmélyültek. A munkanélküliségben és szegénységben élő falusiak körében terjed a megélhetési bűnözés. A megélhetési bűnözés azért terjed, mert az, ebben a körben, morális szempontból bocsánatos bűnnek számít. A gyerekek is ebben a légkörben nőnek fel. Ezt látják nemcsak otthon, hanem a szomszédoknál és a rokonoknál is. Nincsen előttük pozitív példa. Ez olyan helyzetet teremt számukra, ahonnan már nagyon nehéz a visszaút. A szakirodalom őket falusi szegényeknek vagy *rural underclass*-nak nevezi. Tőlük valamivel jobb helyzetben vannak azok, akik megpróbálnak önerőből önmagukon és családjukon segíteni. Ők ugyan elkerülik a megélhetési bűnözést, ami pozitív dolog, de nem jutnak el addig, hogy biztosítani tudnák gyerekeik számára azt, hogyha felnőnek, a középosztály soraiba kerüljenek. Ezekkel a társadalmi csoportokkal nem foglalkozom, mert ez egy külön disszertációs munkát igényelne. Csupán felhívom a figyelmet arra, hogy Magyarországon a rendszerváltás után a különböző foglalkoztatást bővítő programok ellenére a XXI. század elejére megerősödött a munkanélküliség térségi differenciáltsága, miközben a tartósan kritikus térségek veszélyeztetettségi sorrendje nem változott. Elemzések hívják fel a figyelmet arra, hogy a leghátrányosabb helyzetű területeken a pozitív irányú változások elindítását már nem annyira a gazdasági eredetű, hanem sokkal inkább a szociális és morális hátrányok, tehát a humán tőke hiányai gátolják.

2. A mezőgazdaság területi egyenlőtlenségének vizsgálata

Hazánkban nagy hagyománya van a mezőgazdaság kutatásának, de ezen belül a területiség vizsgálatára kevés példát találunk. A közelmúltban furcsa módon éppen egy történész, *Benda Gyula* hívta fel a figyelmet arra, hogy a változások leírásánál hiányzik a területi különbségek bemutatása. A magyar falusi társadalom, a parasztság vagy az agrártermelők vizsgálatánál ma már egyre dominánsabb az a felfogás, hogy jelentős regionális különbségek figyelhetők meg. A társadalomstatisztika pedig mindezt nagyon leegyszerűsíti, illetve azt sugallja, hogy van egy központi tendencia és annak vannak területi vetületei. Holott éppen fordítva van, azaz az eltérő fejlődési változások eredője csak

a statisztikai konstrukció, és ezért kellene alaposabban foglalkozni a regionális különbségekkel (*Benda* 2003).

A tudomány részéről a mezőgazdaság regionális különbségei iránti első érdeklődés az 1960-as években kezdődött el. Viszont akkor egyszerre több szaktudomány, egyebek mellett az agrárgazdaságtan, a gazdaságföldrajz, a gazdaságtörténet kezdett el vizsgálatokat, és mind a saját, azaz a másiktól eltérő nézőpontból közelítette meg a témát. Ezért a mezőgazdaság területi egyenlőtlenségének vizsgálata is eltérő irányokat mutatott. Elemezve a tárgyban született műveket megállapítható, hogy a mezőgazdaság területi vizsgálata jelentheti Magyarország egy-egy vagy összes régiójának mezőgazdaságában megnyilvánuló különbségek vizsgálatát, és e tekintetben a legtöbb figyelmet az ország leginkább agrártérsége, az Alföld kapta (*Enyedi* 1965, *Márkus* 1979, 1986, *Tímár L.* 1993, *Frisnyák* 2000, *Beluszky* 2001). Jelentheti továbbá a mezőgazdaság egy, illetve több dimenziójának területi vizsgálatát. Ilyen szempontból legalább három fontos dimenziót emelhetünk ki: a természetit, a termelésit és a társadalmi-kulturális. A természeti dimenzió alatt az agroökológiai adottságok területi elhelyezkedésének a vizsgálatát értjük. A termelési dimenzió kutatásán belül pedig arra keresik a választ, hogy hol és mit termelnek. Szerencsés esetben mindenütt azt termelik, amire a legjobbak az agroökológiai adottságok. A társadalmi-kulturális dimenzió vizsgálata alatt olyan kutatások sorakoznak fel, amelyek arra keresik a választ, hogy milyen gazdálkodási formák alakulnak ki és azok területileg hol helyezkednek el Magyarországon. E három dimenzió a valóságban összefonódva létezik, de struktúraváltások alkalmával rendszerint megbomlik az összhang, és hosszabb-rövidebb időnek kell eltelnie ahhoz, hogy ismét visszaálljon az egyensúly a három dimenzió között.

A természeti dimenzió vizsgálatán belül kiemelkedik *Géczy Gábor* (1968), aki a talajhasznosítási lehetőségek felmérésére vállalkozott és Magyarország mezőgazdaságán belül negyven természeti körzetet határolt le, majd kimutatta azok különbözőségeit. 1983-ban *Láng István*, *Csete László* és *Harnos Zsolt* szintén minősítették az ország területét, agroökológiai tényezők szerint. Ők a hat természeti középtájból kiindulva további 27 körzetet állapítottak meg.

Enyedi György (1961) korai műveiben az érdeklődés középpontjában a mezőgazdasági termelés területi típusainak kutatása állt. *Enyedi* megállapította, hogy az akkori ma-

gyar gazdaságföldrajznak ez az egyik leggyengébb pontja, és hangsúlyozta, hogy a távlati tervezésnél az adott terület természeti és gazdaságföldrajzi előfeltételeiből kell kiindulni. 1965-ben meghatározta a magyar mezőgazdaság termelési típusait és azok földrajzi elhelyezkedését. Megállapításai azért is fontosak, mert sikerült az utolsó pillanatban, a tömeges kollektivizáció előtt kialakult kisparaszti gazdálkodás keretében meglévő területi specializációt felvázolnia, amely meglehetősen racionálisan alkalmazkodott a természeti adottságokhoz. *Enyedi* tanulmányában az ország 14 mezőgazdasági körzetéről írt és megállapította, hogy a mezőgazdaság viszonylag gyengén specializált és a specializációt vagy az állattenyésztési ág vagy a kertészeti kultúra jelenti. Majd 1977-ben *Bernát Tivadarral* közösen megjelent könyvükben a magyar mezőgazdasági termelés felosztásánál (körzetesítésénél) már a faktoranalízist alkalmazták. Ennek a munkának a késő szocializmusban és a posztszocializmusban nem volt folytatása.

A mezőgazdaság társadalmi-kulturális dimenziója területi vizsgálatának ideje pedig éppen a rendszerváltás tájékán jött el. *Gunst Péter* (1998c) feltárta, hogy a mezővárosok parasztsága a XX. század első felére megszűnt egységes társadalmi osztállyá lenni, és rámutatott arra, hogy a hagyományos paraszti életforma felborulása területileg differenciáltan ment végbe. A folyamat az Alföldön a legelőrehaladottabb – ahol a mezővárosi települések zöme található –, Észak-Magyarországon pedig a leginkább megkésett volt. A Dunántúl a XX. század első felében e tekintetben a két térség között helyezkedett el. A jelenséget *Gunst* a nemzetiségek életformájához kötötten vizsgálta és e tekintetben a parasztságnak két típusáról írt. Az egyiket a *hagyományos magyar, és a többi Kárpát-medencében élő népek parasztsága alkotja*. Jellemző, hogy náluk az életforma feudálisabb jellegű volt, mint a termelő tevékenység, aminek sajátosságai az alábbiak: egyenlő örökösödés, önellátó gazdálkodásra törekvés, viszonylag merev társadalomszerkezet, a tőke részleges kivonása a termelésből és presztízstárgyakká történő átalakítása (díszes ünnepi ruhák és edények, ünnepek megülvése bőséges evéssel és ivással). A másik paraszti életforma a *hazai német nemzetiséghez* kötődött, ahol a termelés és az életmód egyaránt polgárabb volt. Az életformát a törzsöröklés (az osztatlan öröklés elve) határozta meg. A gazdaság a magyar parasztsághoz képest inkább volt árutermelő, kevesebb ünnep és egyszerűbb étkezés jellemezte ezt a közösséget. A szorgalmat és a takarékos-ságot két központi értéként kezelték, a tőkét nem vonták ki a gazdaságból, hanem újra

befektették abba. *Kovács Katalin* (1990) *Polgárok egy sváb faluban* című írásában is hasonló következtetésekre jutott azzal, hogy mindezt kiegészíti a németek olyan további tulajdonságaival, mint a takarékoság, a „csereházasságok”, az asszonyok és férfiak által végzett munkák között lényegesen kisebb eltérések, melyek segítették őket a polgárosodásban. Kutatásaim arról győztek meg, hogy a német és a magyar parasztok között a szorgalom tekintetében nem voltak különbségek, a generációk egymáshoz való viszonyai azonban eltérőek voltak. A németeknél az volt a szokás, hogy amikor a fiatalok összeházasodtak és odaköltöztek a szülőkhöz, megkapták a vagyont, tehát azt jogilag is átírták a fiatalok nevére. A magyaroknál míg élt az apa, a családfő, addig nem adták ki a vagyont. Így a német parasztnál a fiatalabb, a magyaroknál meg az idősebb generáció döntött a gazdálkodás stratégiai kérdéseiben. A fiatalabbak mindig innovatívabbak voltak, könnyebben befogadták a korszerű dolgokat, és ez előrevitte a gazdaságot a német családok életében. Ezért voltak a vegyes lakosú falvak német utcáiban a házak nagyobbak és díszesebbek, mint a magyarok lakta utcákban. Az idősebb generáció ebben a németek által működtetett szokásrendszerben azzal, hogy átadta a vagyont, nem lett még kisemmizve vagy „félretéve”. Hiszen a gazdaságban továbbra is úgy dolgozott, mint korábban, és a fiataloktól életjáradékot kapott, amit az ügyvédnél jogilag szentesítettek.

Témánk szempontjából fontos kiemelni, hogy *Kósa László* (1990) is a regionális különbségeket vizsgálta a népi kultúra és a paraszti polgárosodás területén.

Közismert a mezőgazdaság területi vizsgálatának egy időbeli megközelítése is. Előfordul, hogy a kutató a saját korát, de az is, hogy egy korábbi fejlődési szakaszt vizsgál. Az előbbi esetben a kutatásoknak lehetnek gyakorlati eredményei, az utóbbiban pedig gazdaságtörténeti érdekességei. Műfaját illetően a gazdaságtörténeti mű kategóriájába sorolható *Nagy Mariannak* (2003) *A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején* című könyve, melyben a szerző matematikai-statisztikai módszerek felhasználásával rekonstruálta a történelmi Magyarország dualizmus kori mezőgazdaságának térbeli szerkezetét, és fontos megállapítása, hogy a mezőgazdaság modernizálása, tőkés átalakulása nemcsak eltérő ütemben és feltételek között ment végbe az ország különböző területein, hanem a történelmi Magyarország egyes területi egységei (megyéi) fejlettségi szintje és agrárstruktúrája is helyenként lényegesen eltérő volt.

Új fejezetet jelentett a téma kutatásában, hogy a XX. század végén hazánkban is megjelent a regionális tudomány. A Tér és Társadalom c. folyóirat 1996. évi teljes 4. számát az agrárgazdaság regionális szempontú megközelítését taglaló írások töltötték ki. Ezen belül témánk szempontjából különösen kiemelhető *Fehér Alajos* Új módszer a gazdasági tér agrárszemponatok szerinti felosztása című tanulmánya.

Magam több mint 30 éve foglalkozom tudományos kutatással, és az ez idő alatt született írásaiban döntően mezőgazdasági kérdéseket elemzek. A területi kutatások szempontjából munkásságom két részre osztom. Egyiket azok a kutatások képezik, ahol egy-egy településen vagy több települést magában foglaló térségben kutattam, a másikat pedig azok, ahol az ország egész területét vizsgáltam.

1. Az első csoportba tartozó kutatásaim közül a Vajdaságban először szülővárosom (Óbecse), illetve Bácska tanyavilágát (*Kovács T.* 1973, 1976a, 1977, 1986a, 1990a, 1998a), majd a vajdasági magyar fiatalokon belül külön a parasztfiatalok életmódját (*Kovács T.* 1976b), továbbá a több nemzetiségű Vajdaság falusi fiataljainak időmérlegét (*Kovács T.* 1981a, 1981b, 1981c) és a paraszti gazdálkodást és életmódváltást vizsgáltam a bánáti Szentmihályon (*Kovács T.* 1989). Magyarországra településem után (1984) először a szakszövetkezeteket kutattam (*Kovács T.* 1986b, 1987, 1988a, 1988b).

Jakabszálláson (1985), Kiskunmajsán (1986) és a rendszerváltás után Somogyapáti-ban (2001) falukutató táborokat szerveztem és vezettem. Az 1980-as évek végén magam is részt vettem mások által vezetett falukutató táborokban; ezek közül *Márkus István* második balástyai (1983) falukutató táborában tanultam a legtöbbet.

Két további empirikus kutatásnak voltam a vezetője: az egyikben a határmentiség témakörben (*Kovács T.* 1988c, 1990b, 1991a, 1995a), a másikban a szekszárdi szőlősgazdák (*Kovács T.* 1993a, 1994a) körében végeztünk felmérést.

A rendszerváltás után elsősorban a mezőgazdaság privatizációját (*Kovács T.* 1990c, 1991b, 1991c, 1992a, 1993b, 1993c, 1993d, 1994b, 1994c, 1994d, 1996a, 1997a, 1997b, 1998b, 2001a) és a falusi társadalomszerkezetben beállt változásokat (1986b, 1991e, 1992b, 1994e, 1998c, 1999b, 1999c, 2005a, 2005b, 2005c) tanulmányoztam.

2. Ezt követően születtek meg azok a tanulmányaim, amelyekben a mezőgazdaság egyes kérdéseinek területi vetületét az ország egyes, illetve valamennyi régiójára kiter-

jedően vizsgáltam (*Kovács T.* 1994f, 1994g, 1994h, 1995b, 1996b, 1997c, 2001b, 2001c, 2002a, 2002b, 2004, 2005d).

A rendszerváltás után Pécsen hat falukonferenciát is szerveztem, és az ott elhangzott előadásokat kötetbe szerkesztettem (*Kovács T.* 1991f, 1993e, 1995c, 1997d, 2000, 2003a).

Disszertációm részben e munkákra alapozva, részben ezeket továbbgondolva született meg.

II. A PARASZTSÁG TÖRTÉNETE

A magyar *paraszt*, illetve latinul a *rusticus* szó már a hűbéri társadalomban megjelent a nyelvünkben. Akkor és azóta is legalább két jelentése volt, illetve van, ezek közül egyik a *foglalkozást*, a másik a *társadalmi állapotot* fejezi ki. A foglalkozást illetően a paraszt a mezőgazdasági termeléssel, a földműveléssel azonosítható. Társadalmi állapotát tekintve a paraszt alávetett, másodrendű állampolgárt jelent. Ez utóbbi értelmezés kialakulásának a körülményeit azért fontos végigkísérnünk, mert évszázadokon keresztül érvényben volt, még akkor is, amikor már létrejött a jogi értelemben vett szabad parasztság. Mi több, a magyar parasztnak másodrendű állampolgárként való megítélése a mai napig nem tűnt el teljes mértékben a köznyelvből.

1. Előparasztok

A szabad parasztok a jobbágyrendszer megszűnésével jelentek meg. A jobbágyokat *előparasztoknak* tekintem. A jobbágyot lehet még „jobbágyparasztnek” is nevezni, ahogy azt tette a téma hazai nagy ismerője, *Szabó István*, de szabad parasztnak semmiképpen sem. Szabadok majd a jobbágyfelszabadítás után lesznek. Már maga a jobbágyfelszabadítás sem volt azonos hatással a telkes jobbágyokra és a telek nélküli jobbágyokra, a zsellérekre, de magukra a telkes jobbágyokra sem, attól függően, hogy azok a jobbágyfaluban vagy a mezővárosban éltek.

Ebben a fejezetben áttekintésre kerül az, hogy hogyan jöttek létre Magyarországtól nyugatra és keletre a szabad parasztok. Az ezzel párhuzamos folyamatot hazánk példáján is végigkísérem, majd felállítom Európa jobbágyfelszabadítási tipológiáját. A jobbágyfelszabadítás jellegének vizsgálata azért nagyon fontos, mert az jelentős kihatással volt a parasztság polgárosodására, vagy éppen a polgárosodásának elmaradására.

1.1. A „parasztjobbágyok” Nyugat-Európában

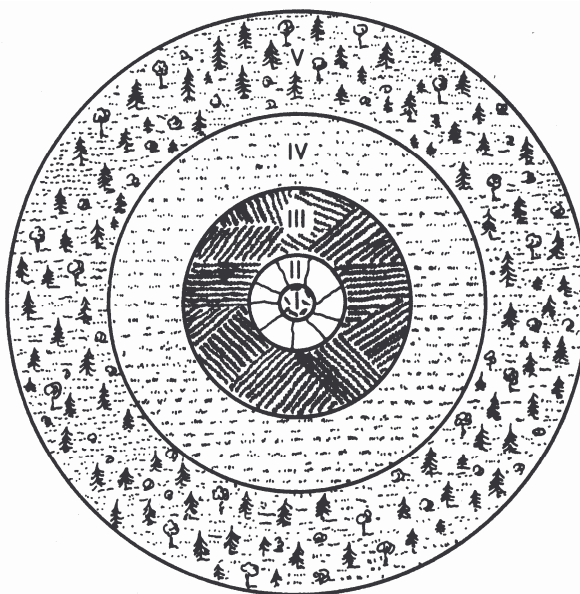
A középkorban Nyugat-Európa jelentős részén és Magyarországon is olyan gazdasági rendszer alakult ki, melynek eredményeként egymás mellett létezett a földesúri óriás-

háztartás és a „jobbágyparaszti” háztartás. A földesúr és a jobbágy egymás közti kapcsolatának a nemzeti sajátosságoktól függően különféle változatai voltak. Az alábbiakban a földesúri agrárszervezettől jórészt eltekintek, és elsősorban csak a „jobbágyparaszti” háztartások elemzésére térek ki.

A szakirodalomban *Max Weber* (1979) nyomán ismert a középkori német „jobbágyparaszti” agrárszervezet. Ehhez hasonló agrárszervezetet találunk Európa más részein, így többek között Magyarországon is, ahol ezt jobbágyfalunak hívták. Alapja a faluszerű településszerkezet. A falvakat összekötő utak akkor még teljesen hiányoztak, mivel gazdaságilag minden falu önellátó volt. Ennek a településszerkezetnek a legfontosabb része nem a beépített lakott terület, hanem az azt körülvevő határ (*Mark*) volt, mert az adta a megélhetés lehetőségét. A határ nagyságától és minőségétől nagyon sokban függött a falu élete. A falvakat körülvevő határ a földhasználat alapján a németeknél koncentrikus körökre volt felosztva (1. ábra).

1. ábra

A német falu sematikus ábrája a XVI–XVII. századig terjedő időszakban

Forrás: Weber, 1979, 25. p.

A legbelső körben voltak a teljesen szabálytalanul elhelyezkedő házak és udvarok. A ház egy kis családnak nyújtott otthont: szülőknek, gyerekeknek és néha a szülők felnőtt fiainak is. A második körben bekerített kertek voltak. Kezdetben ez a rész annyi részre

volt felosztva, ahány család élt a faluban. A harmadik körben szántóföldek kerültek el, amelyek ugyancsak fel voltak osztva a falu lakói között. A szántóterület dűlőkre tagolódott, amelyek további nagyon keskeny földsávokra (nadrágszíjparcellákra) voltak felosztva. Ez volt a *közbirtok*, vagyis szétdarabolt birtoktestek együttese. Egy-egy „jobbágyparasztnak” minden dűlőben volt egy földsávja. A határ dűlőkre osztását az egymás iránti szolidaritás és egyenlőségre törekvés indokolta. Ezzel a rendszerrel azt szerették volna elérni, hogy mindenkinek egyformán jusson a különböző minőségű és eltérő talajadottságú földekből. Az így létrejövő, szétszórtan elhelyezkedő birtokoknak még az az előnye is megvolt, hogy miután mindenkit egyformán sújtottak az elemi csapások – például a jégverés –, az egyes embereknek a kockázata kisebb lett. Ekkor még nyomásrendszerű gazdálkodás folyt, ami azt jelentette, hogy a falu egész határát három részre osztották: ugyanabban az évben az első táblába őszi, a másodikba tavaszi gabonát vetettek, a harmadikat pedig parlagon hagyták. A táblák sorrendje évenként változott. Ebben a rendszerben szigorú vetéskényszer működött, és ki volt zárva az a lehetőség, hogy valaki másképp művelje a földjét, mint a többiek a faluban: mindenki kénytelen volt magatartását a faluközösség rendjéhez igazítani.

A szántóterület után következett a negyedik kör, a legelő (közlegelő). Az utolsó körben erdő volt, de nem minden faluhoz tartozott erdő. A legeltetési, illetve favágási, aljázási, makkoltatási stb. jogok, amelyek a legelő- és erdőhasználathoz kötődtek, arányosan oszlottak meg a falu lakosai között.

A háznak, az udvarnak, a kertnek, a szántóterületnek, a közlegelőnek és az erdőnek egy-egy háztartásra eső részét *Weber teleknek* nevezte. Csak a *telkes gazda* volt a faluközösség teljes jogú tagja. A telek nagysága nem volt rögzítve, szinte minden faluban változott. A germánok esetében jellegzetes volt a 40 holdas telek.¹ Vagyis az ilyen határ szántóterülete 40 dűlőre volt felosztva, és a telkes jobbágyoknak 40 darabban volt a szántóföldjük. Ennyi föld kellett egy átlagos család eltartásához. A telkek generációkon keresztül *öröklődtek*, de jogilag ez a föld a földesuraké volt.

---

¹ 1 kat. hold = 0,57 ha

A hűbéri germán agrárszerkezet nem véletlenül nevezte *Weber agrárkommunizmusnak*. Hiszen ebben a szervezetben minden résztvevő család egyenlő volt. Az egyenlőséget azonban a különböző gyermekszám miatt nem lehetett sokáig megőrizni: az örökség révén sokszor több részre osztották a telket, így az egésztelkes gazdák mellett megjelentek a féltelkesek és a negyedtelkesek, sőt, a következő generációk némelyikének még ekkora telek sem jutott. Nekik csupán arra volt lehetőségük, hogy a falu körül szabadon hagyott területen letelepedjenek, és megszerezhették maguknak a jogot, hogy kihajtsák a jószágot a legelőre, de mind a kettőért fizetniük kellett (telekpénz, legelőpénz); néha az is előfordult, hogy a telek nélküli fiúknak apjuk engedett át egy darabot a kertből házhelynek. A falvakban élhettek még a kívülről jött kézművesek és egyéb munkaerő, akik nem tartoztak a telkes gazdák szervezetéhez, őket Dél-Németországban *zselléreknek* (*Selder*, illetve *Häusler*) nevezték.

„A zsellérek csupán háztulajdonuk révén tartoztak a faluhoz, a határban nem volt saját telekrészük; ilyesmihez csak akkor jutottak hozzá, ha valamelyik paraszt a falu bírójának vagy a földesúrnak (eredetileg a nemzetségnek) a beleegyezésével eladott nekik egy darabot a sajátjából, vagy ha kihasítottak nekik egy darabot a közlegelőből” (*Weber* 1979, 28. p.).

A germán hűbéri agrárrendszerben a köztelkes „jobbágyparasztok” földhasználata volt a legelterjedtebb típus, de emellett léteztek más földhasználati típusok (írtásföldek, királyi telek stb.) is, amelyek az előbbiektől nagyobb gazdálkodási szabadságot biztosítottak a földművelőknek.

A *Max Weber* által felvázolt 1. sematikus ábra nem a tulajdonviszonyokról, hanem a területhasználatról szól. Ez a területhasználat, illetve ennek a felszámolása vezetett el a polgári parasztbirtok kialakulásához. A folyamat Európában évszázadokon keresztül tartott, és az egyes országokban különböző gyorsasággal és intenzitással zajlott le.

Az átalakulás eredménye alapján Európában az egyik végletet Anglia, a másikat Bulgária képezi, a többi ország e két véglet között helyezkedik el. Ahogy haladunk nyugatról kelet felé, úgy a népek közötti különbségek számtalan fokozatával találkozunk, de jellemző, hogy minél keletebbre volt egy nép, az annál kevésbé volt sikeres a polgári parasztbirtok kialakítása tekintetében. E téren a népek közötti különbségeket tetézték még a regionális eltérések is. Ilyen nagy különbségek találhatók a németek által lakott

területeken. Ott a XVI. századtól elkezdtek a szétdarabolt birtokok *tagosítását*, ami a XVIII. században ért véget. A tagosítással megindult a jobbágyrendszer lassú és folyamatos felszámolása. A tagosítás célja a nyomásrendszer eltörlése és a *vetésforgó* bevezetése volt. A vetésforgó bevezetésével kiiktatták a rendszerből a parlagoltatást. Ettől kezdve minden területet minden évben bevetettek, csak éppen az előző évitől eltérő növényfajtaival, és mindenki azt vetett, amit akart. Ezt megelőzően azonban a határt újraosztották, és a „jobbágyparaszt” az ún. majorokba települt, amely most már egy tagban lévő birtokának többnyire körülbelül a közepén helyezkedett el. A határ újrafelosztása az ország különböző területein eltérő időben történt. A folyamat Dél-Németországban kezdődött és Poroszországban végződött. Poroszországban a közbirtok felosztását ki-
mondó 1821-es rendelettel a „jobbágyparasztokat” arra kényszerítették, hogy áttérjenek a nyomásrendszerről a vetésforgó alkalmazására, ami egyúttal a régi településmód felbomlását is eredményezte. *Max Weber* hangsúlyozza, hogy ez a döntés nem a paraszti kezdeményezésnek tudható be, a parasztok erre képtelenek lettek volna, hanem a földesurak racionális megfontolásból akarták elérni azt, hogy a parasztok egyénileg gazdálkodjanak. A kényszerű tagosítást a közlegelő felosztása követte, és mindez a többlettermelést szolgálta.

A németek tehát a tagosítással és az *osztatlan öröklési jog* elterjedésével (amelyet törzsöröklésnek hívnak) tették képessé a „jobbágyparaszi” birtokot arra, hogy önellátás mellett egyre jobban a piacra is termeljen. A törzsöröklés a németek által lakott területektől keletre nem terjedt el.

1.2. A jobbágyrendszer a Magyarországtól keletre eső területeken

A Magyarországtól keletre eső térséget témánk szempontjából két részre, a török fennhatóság alatt lévő és az orosz területekre osztom. A török fennhatóság alatt levő területen belül külön altípust képvisel a délszlávoknak az a része, amely törzsi közösségben élt.

1.2.1. A törökök

A török feudalizmus sajátossága, hogy a megszállt területen a lakosságot két csoportra osztva szemlélte. Az egyik csoportba tartoztak a mohamedánok, azaz iszlám vallásúak, a másikba pedig az egyéb vallásúak. Az utóbbi volt az elnyomott nép, a *rája*, aki a föld-használatért pénzszolgáltatásra volt kényszerítve. A török által megszállt területeken minden föld a szultán tulajdonának számított, amit három részre osztottak. Az egyik részt a szultán a vallási intézmények (iskolák, templomok) fenntartására, a második részt az udvartartás szükségleteinek kielégítésére használta. A harmadik részt – és ez volt a legnagyobb földterület – a szultán a török földesuraknak, a *szpáhiknak* adta. Cserébe a földesuraknak a szultán hívására hadba kellett vonulniuk, és a szpáhiföld nagyságától függően katonákat is magukkal kellett vinniük. Ez a földadomány azonban nem szült örökre, hanem csak egy meghatározott időre. Mivel a szultán a földet bármikor visszavehette – bár a birodalom más helyén adhatott másikat érte –, a szpáhik nem éltek biztonságban a birtokaikon, s ezért nem voltak érdekeltek abban, hogy saját kezelésű majorsági földbirtokot alakítsanak ki.² A szpáhik a földeket szétszították a megszállt országok jobbágjai között, akik végeredményben szabadon gazdálkodtak, csak bizonyos termény- és pénzszolgáltatással tartoztak gazdáiknak. Ezek a jobbágyságok szabadabban voltak, mint például a magyar jobbágyságok, az más kérdés, hogy a magyaroktól szegényebbek voltak.

A gyengülő török birodalom 1838-tól, „a nagy reform” értelmében megpróbálta megerősíteni a központi hatalmat akképpen, hogy a jobbágyparasztoktól az állam szedte be az addig a földesuraknak adott termény- és pénzszolgáltatásokat. Cserébe a szpáhik évjáradékot kaptak az államtól, így a jobbágyságok *állami jobbágyságokká* váltak.

Minél tovább volt egy európai nép török uralom alatt, annál később történt meg a hűbéri viszonyok felszámolása. A török uralom tehát konzerválta a hűbéri viszonyokat, és nem engedett teret a polgári viszonyok kialakulásának. A balkáni államokban, elsősorban Bulgáriában és Szerbiában, ahol a török uralom ötszáz évig tartott, a nemzeti felszabadítás és a hűbéri rendszer felszámolása egybeesett. A hűbéri rendszer felszámolása abból állt, hogy az egykori „jobbágyparasztok”, akik addig is meglehetősen önállóan

---

² A XIX. század első felében, amikor a szpáhik már nem számíthattak új területek elfoglalásával járó zsákmányra, ők is elkezdtek majorsági birtokot (csiftlikbirtokot) kialakítani.

gazdálkodtak, szabad földtulajdonnal rendelkező szegény *kis- és törpebirtokos parasztok* lettek. A jobbágyfelszabadítás tehát úgy ment végbe, hogy nem maradt feudális nagybirtokrendszer és nincstelen parasztok nagy tömege, ami jellemezte például Magyarországot. Az, hogy a felszabadult területeken földdel rendelkező szabad parasztok voltak, elvben a polgári fejlődés elindulásának biztató jele lehetett volna. A gyakorlatban mégsem bontakozott ki egy erőteljes polgári fejlődés, hanem csak olyan, amely a közép-kelet-európai színvonal alatt maradt, aminek több oka volt:

1. A török feudalizmus nagyon elmaradott volt. Ennek megfelelően kezdetleges eszközökkel dolgoztak, kevesebb állatot tartottak, és fejletlen volt a mezőgazdasági technika.

2. A parasztság Közép-Európában tőke hiányában nem szerezhette be ugyan a kor fejlett technikáját, de a nagybirtokon legalább megismerhette a fejlettebb gazdálkodási módszerek egész rendszerét. Ezzel ellentétben a török által hosszú ideig megszállt területen hiányzott a modernizáció jó példáját mutató nagybirtok is.

3. A felszabadult parasztok földjei kicsik voltak ahhoz, hogy egy-egy családot eltartanak, az árutermelésre pedig csak a leggazdagabb szűk paraszti réteg gondolhatott.

1.2.2. A délszlávok

A *délszlávok* egy részénél, a szerbeknél, a horvátoknál és a montenegróiaknál a szabad polgári fejlődést gátolta még a törzsi szerveződések továbbélése is. Ezekben az országokban a parasztok a területek jelentős részén nem egyénileg birtokolták a földet, mert az a nagycsaládi közösségé volt, amit ők családi szövetkezetnek (*porodĉma zadruga*)³ hívtak. Ez egyfajta *rokonsági és vagyoni közösség* volt. Tagjai voltak nemcsak a szülők és azok egyenes ági leszármazottai, házastársai és gyerekei, hanem a férfi valamennyi oldalági rokona, tehát az apaági unokatestvérek, illetve azok feleségei és gyerekei is. Egy-egy ilyen nagycsalád több tíz főből állt. A család létének alapját a közös tulajdon, amely főleg a *közös földtulajdonra* vonatkozott, alkotta. Ez a szervezet nem engedélyezte, hogy tagjainak bármilyen egyéni tulajdona legyen. A közös (föld)tulajdonra úgy tekintettek, mint a jelenlegi, a jövő és az előző generáció vagyonára. Ez a vagyon férfi ágon öröklődött. A család feje a házigazda (*domaćin*) volt, aki választás útján került erre

---

³ Olyan nagy gondolkodók, mint *Max Weber* vagy *Friedrich Engels* érdeklődését is felkeltették a délszláv zadrugák.

a posztra. Ő képviselte a családot kifelé, eladhatott kisebb dolgokat, kezelhette a család pénzét és felelt is érte, illetve felügyelt arra, hogy „a dolgok rendben történjenek”. A családi szövetkezetben nagy szerepe volt még a háziasszonynak (*domaćica*), aki általában a házigazda felesége volt és a nők munkáját irányította, de fontos, sokszor döntő szava volt a fiatalok párválasztásában is. A fő hatalmi szerv azonban a *családi tanács* volt, amely az összes felnőtt családtagot magába foglalta. A fontos döntéseket, különösen a földdel kapcsolatosakat a családfő a családi tanáccsal beszélte meg (*Kostić*, 1969).

1.2.3. Az oroszok

A délszlávoknál tehát a *zadruga*, amely végeredményben egy nagy család volt, az *oroszok*nál pedig egy ettől még nagyobb szervezet, a *faluközösség* (*mir*) alkotott egy gazdasági egységet. Az orosz úri birtok a török földesúri birtokhoz hasonlóan jórészt adományként jött létre. Oroszországban IV. Iván cár fizikailag is megsemmisítette a jelentős földtulajdonnal és hatalommal rendelkező főurakat, a bojárokat, és létrehozta a cári hatalomnak alávetett, csak *szolgálati birtokkal*, tehát a szolgálat idejére szóló javadalommal rendelkező, szolgáló nemesség intézményét. A XVII. század végéig kialakult és a XX. század fordulójáig elevenen élt egyfajta szolgáló „arisztokrácia”, amelynek hatalma alapvetően nem az ősi családi tulajdonra, hanem a cár által kizárólag szolgálati érdekért adományozott földekre épült. Ezek a földek – legyenek bármennyire is „örökletesek” – hűtlenség esetén bármikor elkobozhatókká váltak (*Tallár* 1980). A nemesség jövedelme nemcsak a földből származott, hiszen státusa kötődött a kizárólag állami monopóliumot képező hadsereg irányítási funkcióinak elvégzéséhez is, illetve az állami szolgálathoz fűződő katonai vagy hivatali bürokráciához.

Az orosz jobbágyok a földet földközösségek (*obscsina*) tagjaként művelték. A földközösség közigazgatási megfelelőjét hívták faluközösségnek (*mir*). Az orosz földközösség az egyes egyének döntéseit még jóval szigorúbban ellenőrizte és cselekedeteit befolyásolta, mint a *Max Weber* által elemzett germán nyomásrendszert alkalmazó, eredeti agrárkommunizmus elvén nyugvó faluszervezet.

Az orosz jobbágyrendszerben a XVI. és XVII. század óta jellemző a *föld időnkénti újraosztása* és a földesúri terhekért vállalt *egyetemes felelősség* intézménye. (Az

újrafelosztási rendszer nem létezett Ukrajnában és Fehéroroszországban. Ezeken a területeken a földet véglegesen elosztották az egyes porták között.)

Az orosz *mir* valójában egy út mentén épült falu volt, amelynek nagy kiterjedése és akár három-, sőt ötezer lakosa is lehetett. A lakóház mögött volt az udvar, a kert, majd a határ; az újonnan létrejövő családok a házsor végén települtek le. A határbeli birtokon kívül terült el az osztatlan közlegelő, amelyet mindenki használt. A határt dűlőkre osztották, a dűlőket pedig földsávokra. A német agrárszervezettel ellentétben nemcsak a külön udvar és lakóház számított a földsávok elosztásánál, hanem azt is figyelembe vették, hogy egy-egy háznál hány embernek adnak enni, és hány munkásnak biztosítanak szállást. Az elosztás soha nem volt végleges, mindig csupán ideiglenesen osztották el a földet a következő elv szerint: a határ rosszabb földjeit az egy háztartásban dolgozó munkaerő számának megfelelően, a jobb földeket pedig aszerint, hogy hány embernek kellett az adott háztartásban enni adni. Ez egyfajta paraszti öngazgatás volt, amely a *méltányosság* alapján megakadályozta többek között azt is, hogy a föld nélküli jobbágyok (*zsellérek*) kialakuljanak. A törvény 12 évenként új földosztást írt elő. Valójában azonban jóval sűrűbben osztottak, egy-, három- vagy hatévenként. A földigénylés (*nagyel*) egyénileg történt, egy-egy személy nem a kisközösséggel, például a saját szüleiével, hanem a faluközösséggel szemben támasztott igényt a földre. A föld ugyan nem, de az arra való igényjogosultság örökre szólt. Ez a méltányos és egalitárius *mir* azonban sok kivetnivalót hagyott maga után. Rendszerint olyan családok folyamodtak új osztásért, ahol a családtagok megsokasodtak. Csakhogy voltak az ő érdekeikkel szemben álló érdekek is, amit azok képviseltek, akik az átlagostól jobban tudtak gazdálkodni.

Az orosz uradalom azzal is kizsákmányolta a jobbágyparasztokat, hogy nem tartott saját felszerelést, így a jobbágyok saját felszerelésükkel és lovaikkal művelték az uradalom földjét. Az egyes háztartásoknak, mivel egyáltalán nem vagy kevés tőkéjük volt a felszerelés megvásárlására, kölcsönkértek a falu gazdag parasztjaitól. A gazdag parasztokat oroszul *kulákoknak* hívták. Ezek a kulákok negatív szereplői voltak az orosz történelemnek, mert – bankok hiányában – pénzkölcsönökkel teljesen a hatalmukban tartották a szegény embereket. A *mir* határozata döntötte el, hogy mikor legyen új földosztás, és a kulákok befolyásolták a *mir* határozatait. Attól függően tűzték ki a földújraosztási

időpontot, hogy mi állt az érdekükben: az, hogy adósaik szegények maradjanak, vagy az, hogy több földhöz jussanak.

A nyugati és a keleti jobbágyrendszer tehát nagyon lényeges pontokon tért el egymástól. A nyugati jobbágyrendszer előbb-utóbb megnyitotta a „jobbágyparaszt” előtt a piaci lehetőséget. A keleti nemcsak ezt a gazdasági lépést nem tette lehetővé, hanem társadalmi értelemben is rendkívül szigorú és merev volt. A jobbágyok helyzete a földesúrral szemben jogilag nem volt rögzítve, csupán a hagyományokon alapult. Továbbá a családi és faluközösségek a nemesek mellett még egy másik, a parasztok felett zsarnokoskodó hatalmat is megtestesítettek. Ezzel szemben például a francia faluközösség a parasztok érdekképviselőiként lépett fel, amelynek képviselőit még a rendi országgyűlésbe is meghívták, ahol elmondhatták véleményüket. *Max Weber* találóan állapította meg, hogy például Oroszországban „a földdel kapcsolatos kötelezettségek többlet nyomtak a latban, mint a földhöz való jog, s emellett a közösség egyetemlegesen felelt a földesúrnak az adókért” (*Weber* 1979, 37. p.). Tehát az egyéni kezdeményezés, amely a polgári társadalom kialakulásának egyik elengedhetetlen alapja, ilyen körülmények között aligha fejlődhetett ki.

1.3. A magyarországi jobbágyrendszer

Magyarországon a feudális tulajdon alapja a földtulajdon volt. Ennek birtoklása, illetve a birtoklás hiánya élesen elkülönítette a társadalmat nemesekre és jobbágyokra. Abban a korban földtulajdona csak a nemeseknek lehetett. A feudális földtulajdonjog a polgári értelemben vett tulajdonjogi elemek mellett hatalmi elemeket is tartalmazott. A jobbágy név illette meg mindazokat, akik földesúri hatalom alatt álltak, és legfőképpen mezőgazdaságból, de akár másból, így például iparúzésból, halászatból, bányászatból stb. éltek, és a földesúri hatalom alatt korlátolt személyi és dologi jogokkal rendelkeztek. A magyar jobbágyrendszer a keleti (török, délszláv, orosz) feudalizmustól lényegesen különbözött, és bár többnyire a nyugati típusú majorsági gazdálkodás és a telki rendszer volt érvényben, attól is jelentősen eltért.

A „parasztjobbágyoknak” csupán földhasználati joguk (úrbéres birtokjoguk) volt. A földhasználat fejében a jobbágyoknak kötelezettségei voltak a hivatalos tulajdonossal, a földesúrral szemben; és ugyanakkor az állam csak rájuk rótt ki adózási kötelezettséget.

Az úrbéres földek mellett helyezkedtek el a földesúr kezelésében lévő, de elsősorban a jobbágyok robotmunkájával művelt ún. majorsági (latinul: *allodium*) földek. Ez a földbirtoklási rendszer (2. ábra) volt a magyarországi földbirtokszerkezet alaptípusa.

A XVII. században az ún. úrbéres (vagy jobbágy-) falvakban a földek a német faluservezethez hasonló (1. ábra) jobbágytelkekre voltak felosztva. Magyarországon azonban a művelési szerkezet nem koncentrikus köröket írt le, hanem a természeti adottságokat figyelembe véve alakultak ki az egyes részek: a rossz, mélyfekvésű, homokos területeken voltak a legelők, a szántók pedig a jobb területeken húzódtak.

2. ábra

A „nagybirtok típusú” földbirtokrendszer sémája

Allodiális földek (majorság)	Közös haszonvételű földek	Úrbéres telki állomány
lehet: ipari föld vagy allodiális parasztbirtok ¹ is	(általában: erdő, legelő)	(ezen belül: házhely, szántó, rét)

¹ *Indusztériális vagy „szorgalmi”* földek felett úri tulajdonosuk csak akkor rendelkezhetett, ha kiegyenlítette a jobbágyok befektetett szorgalmát. E kiegyenlítés elvben ama munka értékének a megtérítése volt, amellyel a jobbágyok ezeket a használhatatlan területeket termelésre alkalmassá tették. Ezek lehetnek: irtásföldek, szőlőhegy és ipari telek. *Allodiális parasztbirtokoknak* pedig azok a földek számítottak, amelyeket akár állandóan, akár ideiglenesen a jobbágyok birtokoltak, de jogilag allodiális vagy tisztázhatatlan eredetűek voltak, s ezért a földesúr rendelkezett felettük (Varga 1967).

Forrás: Kaposi 2001, 243. p.

1.3.1. Nemések

A nemességet fegyverrel vagy pénzzel lehetett megszerezni és a birtokot a tulajdonos szabadon eladhatta. Sajátos helyet foglaltak el a magyar birtokstruktúrában az *egyházi birtokok*. A legnagyobb területei a római katolikus és a görög katolikus egyházaknak voltak. A katolikus egyház birtokai a királytól származtak. A birtokot megosztani, eladni, adóssággal megterhelni nem lehetett. A katolikus egyház jövedelme nemcsak a birtokból, hanem egyéb forrásból, elsősorban bor- és gabonatermésből állt. Erdélyt és Horvátországot nem számítva 1200 településen volt egyházi földesúr, az ott élő lakosság az össznépesség 5,8%-át tette ki (Dóka 1998–1999).

Az, amiben a magyar nemesség hatalma eltért a többi hűbéri ország földesurainak hatalmától, az a parasztság „ösbűnének”, az 1514. évi Dózsa⁴-féle parasztháborúnak tulajdonítható.

Werbőczy István, aki kora nagy tudású jogásza volt, éppen az 1514. évi országgyűlésre készítette el törvénykönyvét, de pótlólag a jobbágyok elleni határozatokat is beírta. E törvénykönyv szerint „minden föld” tulajdonosának a nemesség tekinthető. Ehhez a földesúri joghoz még a *tetszés szerinti kisajátíthatóság* és a *jobbágy jogképtelensége* társult. Mindez refeudalizációt jelentett, és *Wallerstein* (1983), *Bibó* (1986b), *Szűcs* (1983) szerint Magyarország ekkor tért le a nyugat-európai útról. *Werbőczy* törvénye nagy szabadságot biztosított a nemeseknek, aminek évszázadokon keresztül hatása volt a mindennapi gyakorlatra. A nemesség rendjén belül voltak főnemesek és köznemesek. Ez utóbbiak között előfordult birtok nélküli kismanes is. Ennek ellenére a XVI. században *Werbőczy* híres Hármaskönyve szentesítette a nemesek egyenlőségét. E Hármaskönyv tanította több, mint három évszázadon keresztül, hogy a nemesi rend tagjai között, legyenek azok hatalmas zászlós urak, vagy paraszt módra élő szegény bocskoros nemesek, nincs különbség: a szabadsága, joga és kötelezettsége mindenkinek ugyanaz. Ugyanakkor a nemesség elszegényedése folyamatos volt. A XVII. században minden napossá vált, hogy a földesúr a jobbágyot 100—200 forint ellenében felszabadította a földesúri szolgálatok alól. Ilyenkor az addigi jobbágyok nemeslevelet kaptak, őket hívták *armalistáknak*. Az armalista nemesek életkörülményei a jobbágyokhoz képest nem változtak meg, de a tudatuk, magatartásuk nagyon megváltozott. Az állam a telek után továbbra is adóztatta őket, mert a megváltás csak a földesúri szolgálatra vonatkozott. A különböző korokban a nemesség 70–75%-a szegény (egytelkes-armalista) kismanes volt. A nemességnek ez a rétege teljesen ismeretlen a korabeli Európa nyugati és keleti részén is.

---

⁴ Dózsa György nagyon belefért a szocialista ideológiába – ezért nevezték el róla mindenütt utcákat –, mert ő a földesurak ellen fordult. Az ország akkori vezetői előtt pedig ez úgy festett, hogy Dózsát felfegyverezték és elindították a török ellen harcolni, de ő nem teljesítette feladatát, hanem visszafordult és csapatával elkezdte a földesurakat kirabolni.

1.3.2. Jobbágyságok

A jobbágyság már említett alávetett állapotának legfőbb jellemzője a földesúrnak örökösén fizetett pénz-, ingyenmunka- és terményszolgáltatás volt. Ezek közül az alábbiak a legjelentősebbek: földesúri kilenced (terményben nyújtott szolgáltatás), robot (ingyenmunka, amit az allodiális földön végeztek), egy sor paraszti ajándék (csirke, liba, disznó), cenzus (amit a jobbágytelkek használatáért fizettek), egyházi tized (amit az egyháznak fizettek), házadó (a megyének fizették) stb. Ez a járadékfizetés, valamint a szabad költözködés jogának tilalma, majd a jobbágy *birtokképtelenségének* (*incapacitas*) deklarálása, továbbá a jobbágyság úriszék alá rendelése és a földesúrral szembeni perbe bocsátásának a lehetetlensége teljessé tette a magyarországi jobbágyság ún. örökös jobbággyá tételét és alávetett helyzetének megteremtését (Szabó I. 1947, 1976; Varga J. 1964; Orosz 1998), ami *dologi és személyi* függést jelentett.

A jobbágyságot a földesúri hatalom és a terhek rendszere foglalta egybe. Nyugateurópai sorstársaikhoz hasonlóan a magyar telkes jobbágyságoknak önálló háztartásuk és gazdaságuk (jobbágytelkük) volt. Az egész telek eredetileg körülbelül annak a területnek felelt meg, amely vidékenként eltérően egy-egy család megélhetéséhez és önálló gazdaságviteléhez szükséges volt. A középkor végén a jobbágyság két nagy rétegre, a „birtokos” vagy *telkes jobbágyságra* és a birtoktalan *zsellérekre* oszlott.

A nemesek alá vetett nagy társadalmi csoport már a feudalizmusban igen differenciált volt. Varga János feltárása alapján ismert, hogy a telkes jobbágyság mellett a magyarországi feudális földtulajdonosok birtokain megjelent egy *szabadon költöző jobbágyréteg*, amelyik személyében nem függött a földesúrtól. Ez a réteg a telket csak meghatározott ideig, például öt évig vette bérbe, és rendszerint az allodiális földeken gazdálkodott (2. ábra). Végeredményben a szabad parasztok rétege különféle módon már a feudalizmusban kialakult. Voltak olyanok, akik elszöktek a földesúrtól, majd főleg a török uralom alá került területekre vándoroltak. A szabad parasztokhoz tartoznak a helyi értékű kiváltsággal rendelkező csoportok, a székelyek, jászok, kunok,⁵ de a félig

---

⁵ A jászokat és a kunokat a XIII–XIV. században a király telepítette le, akik katonáskodásuk ellenében nemesi jogokat és önálló közigazgatást kaptak. Később a katonáskodás jelentőségének csökkenésével sem kerültek földesúri hatalom alá, csupán hadmentességi adó fizetésére kötelezték őket. A török hódoltság idején ők is elnyomás alá kerültek, s ez visszavetette fejlődésüket. A török kiűzése után, 1702-ben az uralkodó eladta őket a Német Lovagrendnek 500 ezer forintért. Ekkor elvesztették kedvező tár-

katonának, félig jobbágnak számító hajdúság is. Jellemző volt az is, hogy a végvári vonalon, vagy a hódoltság peremén a nagybirtokosok „katonásították” vagy „hajdúsították” egy-egy helység egész lakosságát, illetve annak egy hányadát. Ilyen esetben a folytonos, vagy szükség esetén bármikor igényelhető fegyveres szolgálatra a saját jobbágyaikat használták fel, és ennek fejében ideiglenesen elengedték nekik a jobbági kötelezettség egy részét, ezzel szabadparaszti státust adva. A hajdúságot nemcsak a saját jobbágaik sorából, hanem más településről is verbuválták, akiknek letelepedéskor a földesúr rendszerint kikötötte, hogy ha ők képtelenné válnak a fegyverviselésre, akkor a házat és a telket más kezére kell átengedni, nekik pedig el kell távozniuk. A hajdúk lakhelyük vagy hajdú jellegük megszűnése után is megőrizték költözési szabadságukat, amelyet aztán gazdasági előnyökre tudtak fordítani (Varga J. 1969), a jobbágyszabaddításakor azonban ez az előny hátránnyá változott, mert – mint majd később látni fogjuk – a törvényt úgy fogalmazták meg, hogy a jobbágyság csak az általuk addig használt úrbéres földeket kaphatták meg magántulajdonba. Ugyanígy rosszul jártak a nemesek cselédei és szolgálói – mert ilyenek is voltak –, akik a hűbéri rendszerben a földesúrnak nem adóztak, de földesúri bírói illetőség alá estek. Az egyháznak viszont fizetniük kellett a tizedet, hiszen a nemeseken kívül azt mindenkinek fizetnie kellett.

Más a helyzet a földesúri hatalom alatt élő *mezővárosok* (*oppidum*) lakóival. Ezekben a városokban a földesúri hatalom elvesztette közvetlen és személyes jellegét, mivel a földesúr és alávetettjei közé beékelődött önkormányzati szervezet maga szedte be a földesúrnak járó szolgáltatásokat. A mezővárosok lakói nemigen találkoztak a földesúrral máshol, mint a bírói széken. Az ilyen településeken élők a Dunántúlon a XVI–XVIII. században szívesen mondták magukat *polgároknak*, az Alföldön pedig *gazdáknak* (Szabó I. 1976).

A földtulajdoncserék és a piaci lehetőségek bővülése során a XVIII. században az allodiális földek folyamatosan nőttek, ami feszültségeket teremtett a jobbágyság és a

---

sadalmi helyzetüket és jogilag jobbágysággá váltak. Viszont komoly harcot folytattak évszázados kiváltságaik visszaszerzéséért, ami 1745-ben eredményhez vezetett. A jászok és a kunok 580 ezer forintért visszaváltották (redemptio) magukat és földjüket. Ettől kezdve közvetlenül a nádor alá tartoztak, és a katonáskodás mellett csak a királynak fizettek adót. A redemptióban vállalt teher alapján kisparaszti tulajdonosok lettek, a falu legelőit, vizes réjtjeit pedig közösen birtokolták (Szabó Irén, 1971).

nemesek között. E feszültségek elkerülése végett Mária Terézia 1767-ben meghozta úrbéri rendeletét, az ún. Urbáriumot, amelyben a jobbágyokra nézve kedvező változásokat eszközölt. A rendelet szavaival élve a jobbágyokat nem lehet „kibecsülni” úrbéres földjeikből, azaz tőlük a földet elvenni. Ettől kezdve egy éles választóvonal keletkezett az allodiális és úrbéres földek között. „Az Urbárium – általánosságban a fennálló gyakorlat alapján – meghatározta az úrbéres vagy más szóval a házhely után járó föld, telki-föld (2. ábra) fogalmát, elrendelte annak helységenkénti összeírását” (Varga J. 1967, 9. p.). Magyarországon ekkor rakták le – az EU-csatlakozásunk előtt digitalizált – telekkönyv alapjait. Tehát azért nevezték el telekkönyvnek, mert abba először a jobbágytelkek adatait írták be.

Tekintettel arra, hogy akkor adót csak az úrbéres földeket használó jobbágyok fizettek, Mária Terézia „jobbágyvédő intézkedéseinek” a célja az volt, hogy biztosítsa az adóbevételeket, aminek érdekében elrendelte, hogy az úrbéres földeket nem lehet többé adót nem fizető allodiális földdé változtatni.

Az Urbárium meghagyta ugyan a nemesség tulajdonjogát az úrbéres (jobbágyi) földekre, de a rendelkezési, tehát a használati jogot a jobbágyok kollektív jogává változtatta. Az úrbéres föld örökös használata nem az egyes jobbágy joga volt, hanem az a rendi osztálynak tekintett jobbágyság egészét illette meg (Orosz 1998). Tehát ez még kollektív jog volt. Ha egy jobbágycsaládnak nem volt örököse, akkor az általa addig használt föld nem kerülhetett át az allodiális földekhez, hanem érvényesült rajta az újratelepítési kötelezettség. Ezek a változások viszont az adóalap biztosítása mellett a jobbágyok földhasználatának megerősödését is eredményezték, ami majd nagyon fontos hatással lesz a jobbágyfelszabadítás pozitív megoldására. Kiss Z. Géza (1986) tollából tudjuk, hogy az úrbérrendezéskor például Baranyában az egész telekhez tartozó szántó a legjobb földek esetén 22, a közepesek esetén 24, a rossz földek esetén 26 kataszteri hold, a rét pedig a minőségtől függően 8–10–12 kataszteri hold volt.

A Mária Terézia-féle Urbárium újradefiniálta a házas és házatlan zsellér fogalmát és kötelezettségeit is. A telkes jobbágyok közül az számított *házas zsellérnek*, akinek szántóföldje nem érte el a nyolcad telket, azaz 2–5 kat. hold alatt volt a kapcsolódó réttel. Azokat a zselléreket, akiknek nem volt sem földjük, sem házuk, *házatlan zsellérek*ként jelölte meg. Ők bér munkát vállaltak az allodiális birtokokon, de a telkes jobbágyok rá-

termettebb, vállalkozóbb rétege is alkalmazta őket. Ezen túl állatokat tartottak a közlegelőkön. Az úrbérrendszer eredményeként Magyarországon (a Bánsággal együtt) 429 380 jobbágyot, 174 716 házas zsellért és 40 135 házatlan zsellért mutattak ki, ami 66,7–27,1–6,2%-os aránynak felel meg (Wellmann 1979). A jobbágyfelszabadítás idejére azonban megnőtt a zsellérek mindkét típusának létszáma és csökkent a telkes jobbágyok aránya. A népességszaporulat következtében tehát elindult egy elszegényesedési folyamat.

A földesúr–jobbágy viszony állami újraszabályozását Szent István óta először Mária Terézia vezette be. Az Urbárium összességében egy haladó rendelet volt, de az ország egyes területein negatív hatást fejtett ki. Erre jó példa az Ormánság, ahol az 1767. évi *Mária Terézia*-féle úrbéri rendeletig a közös határrészeket, erdőket, legelőket, vizeket a jobbágyok használták, és megélhetésük jórészt a fafeldolgozásból, a legeltető állattartásból, valamint a halászatból származott. Az Urbárium viszont csak a szántók és a rétek használati jogáról rendelkezett, és az akkor bejegyzett területek váltak 1848-ban a felszabadult parasztok tulajdonává. Csakhogy az Ormánságban nem e területek, hanem a legelők, az erdők és a vizek biztosították a megélhetést. Majd 1836-ban a parlament szentesítette a földesurak előjogát a legelőkre, az erdőkre és a vizekre. Ettől kezdve az ormánsági jobbágyok ezeket az addig közösen használt területeket véglegesen elvesztették, és állataikat nem hajthatták ki makkoltatni az erdőbe, ami miatt az állatok elpusztultak. Ezzel elkezdődött az Ormánság elszegényedése, mely folyamat napjainkig tart (Kovács T. 1991c).

Mire elérkeztünk 1848-hoz, európai viszonylatban is kiemelkedően magas volt a magyar nemesség aránya, az összlakosságnak mintegy 5%-át tette ki (Szabad 1998–1999). Országos átlagban ők gazdálkodtak a földterületek mintegy 50%-án. Az említett jogi, elvi tételek ellenére azonban a nemesség nem volt egységes. „A nemesi tömegek körülbelül kétharmada kis földű, sokszor egytelkes, parasztmódra élő falusi nemes volt, több száz falut nem is laktak mások, csak igen szegény kismemesek, akiket azonban a feudalizmus korában a nemesi állapot élesen elhatárolt a jobbágyoktól” (Szabó I. 1976, 35. p.).

A magyar jobbágyok a térség többi hasonló státusú osztályával összehasonlítva nem annyira gazdasági, mint inkább társadalmi helyzetük alapján voltak rendkívül kiszolgáltatott, embertelen helyzetben. Ezen valamelyest enyhített az Urbárium, amelyet Mária Terézia vezetett be. Az Urbáriumban megfogalmazott jobbágyi szolgáltatások maximá-

lása, valamint a kibecsülhetetlenség kimondása – ifj. *Barta* (1998–1999) szerint – a jobbágyi állapotot valamiféle *örökbérlő státus* felé közelítette. Ilyen jelenség ismert a korábbi német és angol gyakorlatban is, azzal az eltéréssel, hogy Nyugat-Európában a személyi függőség soha nem volt olyan erős, mint amilyen Magyarországon 1514 után kialakult, továbbá ott a nemes–jobbágy között meglévő kisebb személyi függőség a magyarországi jobbágyfelszabadítás időpontjára már teljesen eltűnt, hazánkban pedig még azután is hosszú ideig fennmaradt.

1.4. A nyugat-európai és a kelet-európai eltérő hazai jobbágyfelszabadítás

A jobbágyfelszabadítás nagy előrelépést jelentett Európa történetében. Ez az esemény az egyik, és talán a legfontosabb feltétele volt a polgári társadalom kialakulásának. Európa nyugati, középső és keleti felén azonban a jobbágyfelszabadítás nem azonos időben és módon ment végbe.

A magyar jobbágyrendszer eltörlésének 150. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen *Niederhauser Emil* a jobbágyfelszabadításnak három típusát különböztette meg: a nyugat-európai, a kelet-európai és a balkán-félszigeti jobbágyfelszabadítást.

1. Nyugaton a jobbágyfelszabadítás folyamatosan, nagy fordulatok nélkül, valójában a késő középkor óta ment végbe.

2. Kelet-Európában sokkal rövidebb idő, olykor néhány év alatt zajlott le, állami törvények és rendeletek formájában.

3. A Balkán-félszigeten a jobbágyfelszabadítás fokozatosan valósult meg, különösebb törvényhozási aktus nélkül (*Niederhauser* 1998–1999).

Első megközelítésben egyet lehet érteni a jobbágyfelszabadítás fenti tipológiájával. Tekintettel azonban arra, hogy a jobbágyfelszabadítás kelet-európai típusába az ismert történész besorolta a Habsburg Birodalomtól, Poroszországon keresztül az oroszországi térséget is, a besorolás korrekcióra szorul. E nagy térségen belül további altípusokat vagy akár új típusokat szükséges megkülönböztetnünk. A különbségek felvázolásánál öt kiindulópontot jelölök meg (*1. táblázat*):

1. táblázat

A jobbágyszabadítás típusai

A tipológia kritériumai	T í p u s o k			
	nyugat-európai	közép-európai	kelet-európai	
	Anglia, Franciaország, Dél-Észak-Nyugat-Németország	Poroszország (1807 és 1850), Habsburg Birodalom (1848), benne Magyarország, Lengyel Királyság (1864) ¹⁾	Románia (Moldva, Havasalföld), Bulgária	Oroszország, Szerbia
1. Mikor történt?	XVI–XVIII. században		Oroszország (1861), Románia (1864), Bulgária és Szerbia (1878)	
2. Ki vállalta magára a földesurak kárpótlását?	Angliában nem a földesuraktól, hanem a parasztoktól vették el a földet, de azokat nem kárpótolták. Franciaországban, Németországban senki nem kárpótolta a földesurakat	Részben a felszabadult parasztok, ²⁾ de Magyarország esetében teljes mértékben az állam	Részben az állam, részben a felszabadult parasztok, vagy senki	
3. Ténylegesen kié lett a föld?	A bérlőké vagy a kisbirtokos parasztoké	A kisbirtokos parasztoké	Kis- és törpebirtokos parasztoké (Bulgária)	A faluközösségé (Oroszország, Románia), családi szervezeteké (délslávok)
4. Lettek-e nagy föld nélküli tömegek?	Nem, mert elmentek az iparba	Igen, mert nem volt hová menniük	Nem, mert a földet méltányos alapon osztották szét	Nem, mert az egyén felett álló közösségnek adták a földet
5. Mi lett a földesurakkal?	Polgári pályára léptek (esetenként / már korábban is)	Megmaradtak, egy részük szellemi pályára lépett	Eltűntek és helyettük megjelent egy vékony gazdag paraszti réteg, Oroszországban a kulákok, Bulgáriában a csorbadszikok	

¹⁾ A Lengyel Királyság orosz fennhatóság alatt volt. A lengyel jobbágyság meggyerése érdekében az orosz hatalom az 1848-as magyar törvényekhez hasonlóan rendelkezett, és a jobbágysági művelésben lévő földet paraszti magántulajdonba adta.

²⁾ Poroszországban és Ausztriában a „parasztjobbágyság” egy része kénytelen volt anyagilag is részt vállalni saját maga felszabadításában, amit vagy az általa művelt föld megváltása, vagy annak egy részének a földesúrnak való átengedése révén tehetett meg.

Forrás: Saját összeállítás.

1. Mikor volt a jobbágyszabadítás? Ez azért rendkívül fontos kérdés, mert a jobbágyszabadítás időbeli késése a polgári fejlődésben való lemaradást is magával hozta.

2. Ki vállalta magára a földesurak kárpótlását?

3. Kié lett a föld, azaz a volt jobbágyság milyen mértékben válhattak földjeik polgári tulajdonosává?

4. A jobbágyszabadítás után maradt-e, vagy kialakult-e a földnélküliek nagy tömege?

5. Mi történt a hűbérurakkal?

1.4.1. A nyugat-európai típus

Messzemenően egyet lehet érteni *Niederhauser Emillel* abban, hogy a jobbágyszabadítás Nyugat-Európában hosszú szerves fejlődés útján ment végbe, és ennek során legkésőbb a XVIII. század végén már észrevétlenül megszülettek a szabad parasztok. Ezt azonban ki lehet egészíteni azzal, hogy a jobbágyszabadítás ott sem egységesen zajlott le. A folyamat – *Max Weber* szerint – végbemehetett úgy, hogy a *parasztok földjét kisajátították*, és a jobbágysok felszabadultak, de nem volt földjük (például Angliában). A föld a tőkés nagybirtokosok és nagybérlők kezébe került, akik azt bér munkásokkal műveltették meg. Lejátszódhatott a folyamat úgy is, hogy a *földesurak földjét sajátították ki*: a földesúrtól elvették a földjét, a felszabadult paraszt viszont megtarthatta a birtokát, így történt Franciaországban és Németország délnyugati részén, Olaszországban, Belgiumban, a skandináv államokban az agrárfejlődés hordozója a kisbirtokos paraszt lett. Végül *kompromisszummal* is végződhetett a dolog, azaz a felszabaduló parasztok *csak földjük egy részét tarthatták meg* (*Weber 1979*). Ilyen formában zajlott a jobbágyszabadítás Poroszországban, de ezt már nem a nyugat-európai, hanem a közép-európai típushoz sorolom.

1.4.2. A közép-európai típus

A közép-európai jobbágyszabadítás típusát alkotja Poroszország mellett a Habsburg Birodalom, benne Magyarországgal és a Lengyel Királyság. Ez az országcsoport két ponton eltért a tőle keletre, illetve nyugatra eső térségektől (*1. táblázat*):

1. A jobbágyszabadítás után is *nagyon magas marad a földbirtokosok kezén lévő föld aránya*. Így például Csehországban két-három ezer földbirtokos kezében volt a föld 37%-a. A nagybirtokosok részesedése Lengyelországban 42%, Horvátországban mintegy 25% volt. Ezen túl a térségben két országban – Magyarországon és a Lengyel Királyságban – nagyszámú nemes élt. A XIX. század első felének viszonyai alapján joggal nevezték Magyarországot, Lengyelországgal együtt, „a sok nemes országának”. Hiszen

míg Franciaországban 180, Csehországban 828 nem nemesre esett egy nemes, addig Magyarországon minden huszadik, Lengyelországban minden tizedik ember nemesnek számított. Vagyis a Lengyel Királyságban a lakosság 7-8%-a, Magyarországon 5%-a nemes volt (Szabó I. 1976).

2. Nagyon magas maradt a *földnélküli parasztok aránya* is, ami különösen Poroszországra, a Lengyel Királyságra és Magyarországra érvényes, de lényegesen alacsonyabb volt a Habsburg Birodalom Lajtán túli tartományaiban (Szabó I. 1976).

1.4.3. A kelet-európai típus

A jobbágyszabadság *kelet-európai* típusai között további két altípust különböztettek meg: az egyik az, ahol az egyéni tulajdon helyett a *közösségi tulajdon* volt a jellemző (Oroszország, délszláv államok), a másik pedig a török fennhatóság alatt lévő Bulgária és Románia. Románia alatt itt a Havasalföldet és Moldvát kell érteni. Románia és Bulgária a közép-európai és oroszországi típus között helyezkedett el, de lényegesen közelebb állt az oroszhoz.

Az orosz típusú faluközösségre vagy a délszláv típusú családi szövetkezetekre jellemző volt, hogy a gyengéknek kedvezett, az átlagosnál jobbakat pedig túlterhelte. Ugyanakkor nem tette lehetővé a gazdaságok modernizációját és a tőkés mezőgazdaság kialakulását, és ezzel együtt a polgári földtulajdonnal rendelkező szabad parasztok színre lépését. Az orosz jobbágyszabadságban a föld (a nyugat-európai vagy akár a magyar jobbágyszabadságtól eltérően) nem volt a jobbágyszabadság művelésében, hanem jellemző volt annak időnkénti újraosztása, és a földesúri terhekért vállalt egyetemleges felelősség intézménye. Az a megdöbbentő, hogy ez az 1861-es jobbágyszabadság után is megmaradt. Bár a rendszer méltányos, egalitárius, humánus volt, megakadályozta azt, hogy a magyar viszonyok között ismert föld nélküli rétegek, zsellérek megjelenjenek, de óriási hátránya, hogy elnyomta az egyéni kezdeményezést. A jobbágyszabadság igen későn következett be. A földesurak kárpótlását 20%-ban a parasztnak, 80%-ban az államnak kellett volna fizetnie. A parasztnak ez a 20% is irreálisan magas volt.

Az adók és a földesuraknak járó kárpótlás fizetése miatt a parasztnak eladósodtak, és az adósság fejében korlátlan munkavégzésre kötelezték őket, amit *Gunst Péter* az „újfajta jobbágyszabadság” (Gunst 1998a) kialakulásának nevezett.

Az előbbiekhöz hasonló szervezeti egységgel találkozunk a délszlávoknál is, csak ott nem a faluközösség, hanem a családi szövetkezet, a zadruga akadályozta meg a polgári fejlődés alapját képező szabad paraszti gazdálkodás kialakulását. Ennek hatása nagyon sokáig tartott. A szocializmusban Jugoszláviában két ízben (1946-ban és 1952-ben) is módosították a földmaximumot, és mindkét alkalommal külön paragrafusban szabályozták a zadrugák által birtokolható maximális földterületet, mert az ország egyes elmara-dott részein, főleg Dél-Szerbiában és Montenegróban akkor, sőt, még az 1960-as évek-ben is sok helyütt ez a gazdálkodási és családi forma volt a jellemző.

Romániában 1864-ben *Cuza* fejedelem kormányzati puccsal, a földesurak, az ún. bo-járok⁶ ellenében hajtotta végre a jobbágyfelszabadítást. A volt földesúri, bojári földek kétharmadát juttatta paraszti tulajdonba, de egyidejűleg jelentős terheket is rótt a parasz-tokra. A földesurak kártalanítását csak egyharmad részben vállalta magára az állam, kétharmad részt a parasztnak kellett megfizetniük 15 év alatt. A kártalanítás alapja az 1860-as években érvényben lévő gabonaár volt, meghatározásakor senki sem számolt az 1875 után következő gyors és nagyarányú tartós gabonaár-növekedéssel. A parasztnak pénzre volt szükségük, a földbirtokosoknak pedig munkaerőre. A kompromisszu-mot abban találták meg, hogy a parasztnak a földesuraktól kölcsönöket vettek fel, illetve előleget. A parasztnak a kölcsönök törlesztése és a kamat fizetése fejében meghatározott napokat dolgoztak a nagybirtokon. Így kialakult a ledolgozási rendszer, amely – külö-nösen Moldvában – a parasztnak eladósodásához vezetett, és ezért már 1866-ban – két évvel a jobbágyfelszabadítás után – olyan törvényt hoztak, mely értelmében a falukö-zösségnek kellett kezességet vállalnia a parasztnak munkavégzési kötelezettségéért. A törvény a faluközösség feladatává tette a kötelezettségeit be nem tartó parasztnak megbün-tetését, ha pedig véglegesen le kellett mondania a munkájáról, a faluközösségnek kellett helyette kirendelni a megfelelő munkaerőt (*Gunst* 1998a). Ezen a ponton hasonlított a román megoldás az oroszra, hiszen a román faluközösség is kollektív felelősséget vállalt az egyénért.

---

⁶ A bojárok jelentékeny, részben görög, részben örmény eredetű, de erre az időre már asszimilálódott román nagybirtokos réteg voltak.

1.4.4. A magyar típus sajátosságai

Amikor 1848-ban megtörtént Magyarországon a jobbágyszabadítás, akkor Nyugat-Európában már régen szabad parasztok, Kelet-Európában pedig a földesúrnak (vagy az államnak), esetleg még a közösség valamelyik (család vagy falu) formájának alávetett „jobbágyparasztok” éltek. A magyar jobbágyszabadítás a közép-európai jobbágyszabadítás sajátos típusa. Agrártörténetünk eddigi legnagyobb sorsfordulóján az akkori állam magára vállalta a földesurak jobbágyszabadítás miatt elszenvedett veszteségeinek teljes kárpótlását. Ezzel, a térségben egyedülálló módon, derekasan kivette részét a szabad paraszti réteg létrehozásában. A jobbágytelkek birtokba vételével és a jobbágyterhek megszüntetésével Magyarországon kialakultak a *szabad földtulajdonnal rendelkező parasztok*. Az egykori nemesi és jobbágyi földek közötti jogi különbségek is megszűntek, azokat egyaránt polgári tulajdonnak ismerték el. Azonban szabad paraszti tulajdonba csak azok a földek kerülhettek, amelyek az Urbáriumban a jobbágyok néven szerepeltek.

A jobbágyszabadítás igazi *nyertesei a telkes jobbágyok* lettek. 656 ezer családról van szó, akik átlagosan 15,6 kat. hold, azaz mintegy 9 hektár földet kaptak.

Bár a XVIII. század vége felé 40–50%-a volt a nemesi földek (allodiális vagy majorsági területek) aránya, a többi, tehát az 50–60% „jobbágyparaszti” használat alatt állt, mégis a jobbágyszabadítás alkalmával már csak a földterületek 40%-a lett és szabad parasztoké.

Gróf Batthyány Lajos miniszterelnök arról is gondoskodott, hogy a megyéket hivatalos küldöttek járják be és értesítsék az érintetteket arról, hogy megszűntek a hűbéri viszonyok. A történelmileg kialakult struktúrákat azonban jogi rendelkezéssel nem lehetett felszámolni. A földkimérések lassan haladtak előre. A vitás kérdések eldöntésére hivatott úrbéri perek sok évtizeden keresztül, helyenként az 1900-as évek elejéig tartottak (Für 1965, T. Mérey 2000).

A magyar jobbágyszabadításnak voltak *vesztesei* is, mégpedig a *majorsági cselédek, szolgák és a zsellérek*. Számarányukat illetően közülük a zsellérek voltak a legtöbb, akik 1848 után elkezdett harcot vívtak azért, hogy a település határában lévő legeltetési joguk fennmaradjon. A Mária Terézia-féle Urbárium annak idején kimondta, hogy mind a telkes jobbágyoknak, mind a házas zselléreknek elegendő legelőt kell biz-

tosítani. A zsellérek leszármazottai többnyire kimaradtak a legelőfeltörések révén keletkezett szántóterületek birtoklásából. Helyzetük javítása érdekében született meg az 1871. évi LIII. törvény. E törvény lehetővé tette, hogy a még elkülönítetlen legelők esetén, ha a helyi zsellérek negyedének érdekében állt, ők is ún. *illetményföldhöz* jutottak. Ezt az igen kicsi, 550–4775 négyszögölnyi⁷ földet Szabad György (1998–1999) nyomorparcellának nevezte. Ugyanakkor kiemelte, hogy bár az önálló gazdaság megteremtéséhez nem volt elég, de legalább annak az illúziójához juttatta és a faluhoz kötötte a volt házas zsellért. A történelemben később, a két világháború között, az eredménytelen 1920-as földreform után az agrárproletárok százezrei legalább ennyi földet kértek, sőt, ha tulajdonba nem kapták meg, akkor felléptek a hosszú lejáratú bérletért, és kitartó nyomásgyakorlásuknak köszönhetően sokan meg is kapták azt.

Összehasonlítva a nyugat- és a kelet-európai jobbágyszabadítást a magyar jobbágyszabadítással, megállapítható, hogy a földesúr és a jobbágy közötti személyi függőség sehol, még keleten sem volt olyan erős, mint a magyar viszonyok között. Továbbá nyugaton a jobbágnak a földesúrtól való személyi függőségét már korábban megszüntették, a polgári átalakulás alkalmával főleg a dologi (a föld) kérdését kellett rendezni. Ezt pedig azért tették meg viszonylag könnyen, mert lehetőség nyílt a mezőgazdasági termékek piaci értékesítésére, s e téren az állam és a jobbágyok érdeke egybeesett. Angliában gyorsan és drasztikusan oldották meg a kérdést, ennek során eltűntek a parasztok és megjelentek a bérlők és a nagytőkések. A többi nyugat-európai országban, ahol az ipar fejletlenebb volt, mint például Angliában, a kisbirtokos parasztok hosszú ideig még betagozódtak a polgári társadalomba.

Az orosz és a délszláv jobbágyszabadítás alkalmával nemcsak a szabad parasztok, de még az önálló parasztok sem születtek meg. A török birodalom alóli felszabadulás után legjobb esetben csak a kis- és törpebirtokosok tömege alakult ki, akik még a magyar – nem beszélve a nyugat-európai – viszonyokhoz képest is fejletlenebb mezőgazdasági technikával, kezdetlegesebb eszközökkel rendelkeztek. Mindkét kelet-európai altípusnál hiányzott a modernizáció jó példáját mutató tőkés nagybirtok.

Magyarországon a jobbágyszabadítás nagy történelmi előrelépés volt, amelynek voltak nyertesei – a telkes jobbágyok – és vesztesei. A vesztesek azok voltak, akik nem

---

⁷ 2780 négyszögöl = 1 hektár, 1600 négyszögöl = 1 kat. hold.

jutottak földhöz és akiből 1848 után agrárbérmunkások lettek. Nyugat-Európától eltérően ezeket a tömegeket sajnos a fejletlen ipar nem tudta felszívni, ezért ők kénytelenek voltak még sok évtizeden keresztül az életüket nagyon nehéz körülmények között a mezőgazdaságban tengetni.

1.5. A jobbágyfelszabadítás eltérő következményei Magyarország történeti régióiban

Mint ahogy azt *Max Weber* felvázolta, a germán nyelvterületen belül több lépésben – Dél-Németországtól (XVI. század) kezdődően Poroszorszáig (XVIII. század) bezárólag – történt meg a jobbágyfelszabadítás, illetve a szabad parasztság kialakulása, ugyanígy a korabeli Magyarországon is nagy térbeli eltérések voltak a szabad parasztság megszületése tekintetében. A különbségeket a történeti régiók között, a Dunántúlon és a Felvidéken – ahol témánk szempontjából hasonló viszonyok voltak –, továbbá Horvátországban, Erdélyben és az Alföldön lehet kimutatni. A Magyarország fenti történeti régiói közti különbségeken túl további eltérések voltak a kisebb tájegységeken belül a táj adottsága, a termelési és a nemzetiségi jellemzők függvényében.

1.5.1. Dunántúl és Felvidék

A honfoglalás idején a magyarok a Dunántúlon már a kor fejlett mezőgazdaságát találták. Ezt könnyebb volt fenntartani, esetleg továbbfejleszteni, mint a művelés alá nem vont tájakat. A török hódoltság a Dunántúl és a Felvidék jelentős részére nem terjedt ki, így ott a táj és a népesség pusztulása kisebb, a népsűrűség pedig nagyobb volt. A török megszállás korában a Királyi Magyarországon, tehát a Dunántúl jelentős részén és a Felvidéken magasabb arányt képviseltek a termőterületbe bevont, mint a megműveletlen területek. Ez az arány később lassan megváltozott, de a különbség hosszú ideig fennmaradt. A Dunántúlon és a Felvidéken az összterületen belül mind az allodiális földek, mind az úrbéres földek nagyobb arányt képviseltek, mint az alföldi megyékben. Ennek magyarázatát *Wellmann Imre* (*Wellmann 1979*) két különböző társadalmi, gazdasági folyamatban – a piaci helyzetben és a népesség növekedésében – jelölte meg. Tehát a Dunántúlon, ahol viszonylag kedvezőbb volt a piaci helyzet, mind a majorsági gazdálkodás, mind a telki gazdálkodás kiterjedt volt. Ebből eredően ott az 1848-as jobbágyfel-

szabadítás során a nemesi nagybirtok mellett a birtokos parasztok aránya is nagyobb lett, mint az ország többi részén.

1.5.2. Horvátország

1848 előtt a zsellérek alacsony számával főleg Horvátország és a többnyire horvátok lakta Szlavónia tűnt ki. Ez azzal magyarázható, hogy ott a falvakban még sok helyütt a korábban tárgyalt *zadruga*, azaz egy sajátos nagycsaládi szövetkezet volt a jellemző. A korabeli horvát területek társadalmi struktúrájának „talpazata” a szerbekéhez, a „csúcsa” a magyarokéhoz hasonlított. A délszlávok közül csak a horvátoknak volt erős földesúri rétege, nem véletlenül a „gróf” szónak nem is volt horvát megfelelője, horvát szövegkörnyezetben ezt a magyar szót használták. A horvát nagycsalád a felnövekvő ifjakkal is adott helyet a házban és a földön egyaránt. Ha egy-egy horvát nagycsalád által birtokolt földterületet elosztanánk a nukleáris családok számával, akkor nagyon sok esetben helyzetük a magyarok által lakott területek zsellérjeivel lenne egyenértékű. Az átlagos jobbágYTELEK is kisebb volt a horvátoknál, mint a magyarok lakta területeken: az átlagos horvát telek alig érte el a Magyarországra jellemzőnek a kétharmadát, tehát Horvátországban a jobbágYfelszabadítás után egyes területeken a kelet-európai közösségi tulajdonú, míg más területeken a törpebirtokos fejlődési út valósult meg.

1.5.3. Erdély

Sajátosan és a királyi Magyarországhoz képest megkésve alakult a jobbágYfelszabadítás Erdélyben. A sajátosság már abban is megnyilvánult, hogy Erdélyben a jobbágYfelszabadítás előtt jóval nagyobb volt a szabad parasztok aránya, mint a királyi Magyarországon. 1847-ben az összes család 52,8%-a jobbágY és zsellér és 34,6%-a szabad paraszt volt. Ez a jelenség a nemzetiségek között tovább differenciálódott: a székely székekben 46,4%, a szász székekben pedig 71,5% volt a szabad parasztok aránya. Nem voltak mindenütt azonosak a földesuraknak járó szolgáltatások. Erdély vármegyéiben, valamint a Partiumban a jobbágY a magyarországi viszonyokhoz hasonlóan robotot és dézsmát szolgáltatott, viszont a székely székekben a dézsma (tized) ismeretlen, a szász székekben inkább a tizedfizetés vagy annak pénzbeli formája volt a tipikus. Mindez azt is je-

lentette, hogy a székelyek és a szászok körében nem a tipikus jobbágyi, hanem inkább a szabadparaszti világ uralkodott már a jobbágyfelszabadítás előtt. Ugyanakkor mindezek a sajátosságok nem kis nehézséget okoztak a jobbágyviszonyok megszüntetésekor. Továbbá fontos, hogy a jobbágykérdés legjobban ott fonódott össze a nemzetiségi kérdéssel, hiszen a jobbágyok többsége román, a nemesség viszont magyar volt. A nemeseknek az egyesülés (unió) végrehajtása fontosabb volt, mint a polgári társadalom alapjának lerakása.⁸ Az erdélyi országgyűlésnek⁹ haladó tagjai – élükön *Wesselényivel* – mégis elérték azt, hogy 1848. június 6-án elfogadják a jobbágyfelszabadítás törvénybe iktatását, aminek életbelépését június 18-ára tették. Tehát ott a magyarhoz képest mintegy három hónappal később volt a jobbágyfelszabadítás törvénybe iktatása, és akkor – mint köztudott – a történelmi helyzet már más volt. Ilyen körülmények között az is csoda, hogy megtörtént a jobbágyfelszabadítás. 170 ezer család szabadult fel 1,6 millió hold termőfölddel, és egy család a magyarországinál (15,6 hold) átlagosan kisebb, 9,4 kat. hold föld tulajdonosává vált. A régi parasztság mellett egy *új paraszti osztály* is megszületett Erdélyben, ahol ennek nyomán egy tipikus kisbirtokrendszer jött létre, amelynek legfőbb haszonélvezője – számarányánál fogva – a román parasztság volt (*Egyed* 1998–1999).

1.5.4. Alföld

Témánk szempontjából az Alföld a legsajátosabb társadalomfejlődési régió, amelyet *Márkus* (1986) és *Beluszký* (2001) „alföldi útként” írt le. A sajátos alföldi út alapja a határhasználat másságában rejlik. Az Alföldnek már a török idők előtt megvolt a kettős művelése. Egyes részekén létezett a vetéskényszernek alávetett (*1. ábra*) művelés, más részekén, főleg a terjengős ártereken, a hatalmas árvízjárta területeken és a silányabb homokvidékeken ez nem létezett, és ott a jobbágyok szabadon gazdálkodhattak. A szabad gazdálkodás a természeti adottságokból kifolyólag legeltető állattartásra és szőlőművelésre szakosodott. A legeltetést közösségi üzemszervezetben, közös nyájakkal és a közösség által felfogadott fizetett pásztorokkal oldották meg, de télen mindenkinek magának kellett gondoskodnia a saját állatai teleltetéséről. Ezért egyénileg létesítettek a

---

⁸ Erdély unióját május 30-án mondta ki az erdélyi rendi országgyűlés.

legelőkön állattartó szállásokat. A szőlőterületeket is bérletként használták a jobbágyok vagy a mezővárosi közösség. Mind az állattartás, mind a bortermelés területén nemcsak önellátás, hanem árutermelés is folyt már a török hódoltság előtt.

Majd az 1530–1540-es években az Alföld török fennhatóság alá került, a jobbágyfalvak megsemmisültek, a földesurak meg elmentek, de a megmaradt kevés mezőváros (Debrecen, Szabadka, Hódmezővásárhely, Kecskemét) és a szabad királyi város (Szeged) jól kihasználta a történelem adta lehetőségeket. Bérbe vették vagy sajátjukhoz csatolták az elpusztult települések határait. A mezővárosoknak így óriási legelőterületeik lettek. (Debrecennek például közel 170 ezer holdas határa kerekedett.) „A mezei kertnek”, „szállásnak”, „telkeknek” vagy „kaszálóknak” nevezett birtokegységek szabad használatát sem a nyomáskényszer, sem az újraosztás kényszere nem korlátozta, rajtuk az egyéni gazdálkodás igényeinek megfelelően lehetett építeni” (Duró 2000, 179. p.) A gazdálkodást önállóan szervezte a mezőváros, abba sem a távollévő földesúr, sem a szultán nem avatkozott be. Így a mezőváros és polgárai is nagyfokú autonómiával rendelkeztek (Beluszky 2001).

Wellman Imre becslése szerint amíg a XVIII. század vége felé az allodiális földek országosan 40–50%-ot, addig az Alföldön csak 10–15%-ot tettek ki. Később látni fogjuk, a nagybirtok az Alföldön soha nem volt olyan súlyú, mint a Dunántúlon, és ennek gyökere még erre a korra vezethető vissza. Az Alföldet a török hódoltság után sem osztották fel jobbágytelkekre, hiszen továbbra sem a növénytermesztés, hanem a nagy állattartás (helyenként a bortermelés) képezte a lakosság fő jövedelmét. A jobbágyok ott sem birtokoltak legelőföldeket, de közösen használhatták azokat minimális legeltetési díj ellenében. Ezzel a joggal csak a város lakói élhettek. Más városban élő polgárokat nem engedtek a saját határukban legeltetni. Az állatvagyon szigorúan magántulajdonban volt. Az Alföldről már a XIV. században elkezdődött a szarvasmarha Nyugat-Európába irányuló exportja.

Az Alföld nagy részén jogilag 1848-ig jobbágyok, de gyakorlatilag már korábban is szabad parasztok éltek, akik önmagukat gazdáknak hívták. Kecskeméten például mindenki gazdának számított, aki telket tudott vásárolni és azon házat épített. A gazdák

---

⁹ Erdélyben külön (egykamarás) országgyűlés működött, míg Horvátországban a magyar országgyűlés törvényei érvényesek voltak, az ottani országgyűlés (*Sabor*) lényegében csak helyi rendeleteket alkotott.

vagyona lovaik és szarvasmarháik számától függött. Jogaikat az általuk választott városi tanács védte, a rájuk eső terheket pedig a maguk közül választott tisztségviselők szedték be. A tanács szedte be a földesuraknak járó szolgáltatásokat is. A törökök kivonulása után a földesurak visszajöttek ugyan birtokaikra, de tudomásul kellett venniük, hogy jogaikat másképpen tudják érvényesíteni, mint például a Felvidéken levő nagybirtokokon, hiszen nem létezett a földesúri hatalom közvetlen, személyes jellege (*Iványosi-Szabó T.* 2002).

Márkus szerint ez egy „civisvilág” volt, ahol a termelői és fogyasztói életformát átháztották a polgáris, individuális, racionális elemek és tudatformák, amit a Nyugaton tanult protestáns értelmiség és a Nyugatra lábasjóságot szállító kereskedőréteg hozott be az Alföldre és adott át a gazdáknak. Vagyis az exportorientált külterjes állattartás (helyenként még a bortermelés is) és a mezővárosiasodás, a szabadparaszti státus tömeges kialakulása már a török előtt megkezdődött. A hazai polgárosodás talaja az Alföldön tehát félkészben adva volt (*Márkus* 1986). A török hódoltság alatt a mezőváros úgy tudott sáfárkodni saját polgárai humán tőkéjével, hogy az autonóm személyiség és gazdálkodás fennmaradt és továbbfejlődött.

Összegzésként kiemelhető, hogy a történeti régiók közül a későbbiekben témánk szempontjából két régió, a Dunántúl és az Alföld összehasonlítására kerülhet sor. A Dunántúlon már a polgári társadalom kialakulása előtt érvényesült az allodiális nagybirtok túlsúlya, és látni fogjuk, hogy a XX. század végén ugyanott a nagy földterületeket művelő mezőgazdasági szervezetek elterjedtebbek, mint az ország többi részén. Ezzel szemben az Alföldön a XX. század végén az egyéni gazdálkodás a meghatározó jellegű. Abban, hogy ez így alakult, szerepe van annak is, hogy ott már a török hódoltság előtt kialakult, alatta pedig megszilárdult az autonóm személyiség és gazdálkodás, ami az évszázadok során „megkopva”, de átöröklődött.

2. A mezőgazdaság szereplői a kapitalizmusban

A kor, amelyről az alábbiakban szó lesz, Magyarországon 1848–1945 között egy évszázadon keresztül tartott. Magyarországtól nyugatra ez a rendszer előbb kezdődött, közben évszázadokon keresztül változott, de a mai napig fennáll. Hazánktól keletre egészen másképp alakult a történelmi helyzet. Hiszen ott alig, hogy megszűnt a feudalizmus,

újabb gyökeres átalakulás kezdődött. A kelet-európai nagy változások közvetlenül az első világháború után zajlottak le. Az alábbiakban arról lesz szó, hogy vajon mi lett ebben a korban a parasztsággal a Magyarországtól nyugatra és keletre fekvő térségben?

2.1. A Magyarországtól nyugatra és keletre eső térségek parasztsága

2.1.1. Nyugat-Európa

Nyugat-Európa a korábbi évszázadokban abban tért el leginkább Európa több térségétől, hogy ott párhuzamosan ment végbe a mezőgazdaság, az ipar, a közlekedés és a hitelrendszer technikai-gazdasági forradalmasodása (Berend T.–Szuhay 1978). Ez oda vezetett, hogy Európán belül ott zajlott le a legrövidebb időn belül a tradicionális gazdaság és társadalom átalakulása modern gazdasággá és társadalommá. A mai értelemben vett Nyugat-Európa a múltban sem volt egységes, agrárfejlődése a kapitalizmusban legalább két modell mentén zajlott le. Az egyiket Anglia képviselte, ahol már a XVIII. század küszöbén már lejátszódott az az *agrárforradalom*, amelynek eredményeként egyre kevesebb mezőgazdaságban dolgozó ember volt képes az egyre nagyobb (nem agrár-) népesség élelmiszer-ellátását biztosítani. A föld egésze *tőkés nagybirtokosok és nagybérlők* kezébe került, akik azt bér munkásokkal műveltették meg. A majorátus volt érvényben, azaz az első szülött fiú egyedül örökölte a birtokot, ami megakadályozta a földfelaprózódást. Angliában 1850-ben, a magyar jobbágyszabadságát táján a munkakerőnek csak 20, 1911-ben 12, 1920-ban 7,8, 1990-ben 1,5%-át foglalkoztatta a mezőgazdaság. Tehát a parasztság már a XX. század elejére eltűnt.

A másik modell képviselői Franciaország, Németország, Olaszország, Belgium és nagyjából a skandináv államok is, ahol a polgári agrárfejlődés hordozójává a *kisbirtokos parasztság* vált. Ezekben az országokban az ipari fejlődés jóval lassabban bontakozott ki, mint Angliában, a parasztság a társadalomszerkezetben jelentős helyet foglalt el, és a lassú ipari fejlődés mellett folyt a parasztság polgárosodása is.

Szabó István miközben megkísérelte, hogy adatokat gyűjtsön a kor egyes nyugat-európai országai mezőgazdasági lakosságának arányáról, felhívta a figyelmet arra, hogy a használt számok csak a nyers összevetésre alkalmasak, minthogy a felvételek szempontjai országonként és esetenként eltérőek lehettek. Más adatokat nem ismervén, csak

*Szabó*ra hagyatkozhatok, aki úgy becsülte, hogy Németországban a kereső lakosságon belül 1907-ben a mezőgazdaság részesedése (az erdőgazdasággal és halászattal együtt) 34, 1925-ben 30,5% volt. Viszont Franciaországban 1906-ban a kereső lakosság 42,7, 1920-ban 40,7, Dániában 1911-ben 42,7, 1920-ban 35,6, Olaszországban még 1920-ban is 55,5%-a tartozik e kategóriához (*Szabó I.* 1976).

Az Európai Gazdasági Közösség megalakulásakor az alapító hat államban relatíve magas (20–30% közötti) arányt képviselt a mezőgazdasági népesség. Az 1950-es években az alapítók agrárszektorát még a kisparaszti családi gazdaságok jellemezték, akiknek életszínvonala alacsonyabb volt, mint a városi lakóké. A közös agrárpolitika létrehozásának fő célja az volt, hogy ezeket a kisparaszti gazdaságokat a többlettermelés feltételeinek megteremtésével jobb helyzetbe hozza. A mezőgazdaság szupranacionális szintre történő emelésével a nyugat-európai mezőgazdasági termelők számára egy új fejezet kezdődött.¹⁰

2.1.2. Oroszország

Oroszországban, mint arról már korábban szó volt, későn és akkor is felemásan valósult meg a jobbágyfelszabadítás. Ezt itt kiegészíteném azzal, hogyha létre is jött valamiféle kapitalizmus, az rövid ideig, alig több, mint fél évszázadig tartott. Ez az idő nagyon kevés volt ahhoz, hogy a kapitalista mezőgazdaság pozitív vonása kiteljesülhessen. Az oroszoknál továbbra is érvényesült az a weberi megállapítás, miszerint a földdel kapcsolatos kötelezettségek nagyobbak voltak, mint a földhöz való jog. Azaz, több volt benne a rossz, mint a jó. Nyugat- és Közép-Európában ez fordítva működött. A paraszt, ha több földet szerzett, attól nemcsak jobban élt, hanem ráadásul megnőtt a társadalmi rangja is.

A XX. század elejére Oroszország európai részén a földek kb. $\frac{3}{4}$ -e továbbra is közösségi használatban maradt, és a földközösség felbomlasztására tett sztolipini¹¹ kísérlet sem hozta meg a várt eredményt (*Kurunczi* 2002). A sztolipini agrárreform (1906–1907) biztosította ugyan a parasztoknak azt a jogot, hogy kilépjenek a *mirből*, és ezzel együtt kikérjék a rájuk eső földet. Aki élt ezzel a lehetőséggel, annak egy összefüggő tagban

---

¹⁰ Erről bővebben a Vidékfejlesztési politika című könyvemben írtam.

¹¹ *Sztolipin* 1906-tól miniszterelnök és belügyminiszter.

kellett kiadni a földjét. A paraszt ezután a terület közepére telepedett, majd elkezdett azon egyénileg gazdálkodni. A sztolipini agrárreform következménye a parasztság differenciálódása lett. A mirből ugyanis a gazdag parasztok szűk rétege vált ki. A többieknek túl kevés föld maradt, és immár újraosztásban sem reménykedhettek; csak a reménytelen agrárbérmunkássors várt rájuk. Gyűlöltek a gazdag parasztokat, a *kulákokat*, mert azok úgymond megszegték a mir isteni eredetű rendjét. Innen az út 1917-ben a közismert módon vezetett a kommunizmusba. A szovjet kommunista rendszerben először a világon, 1917-ben mindenkitől mindent elvettek és létrehozták a földek államosítását és kollektivizálását, majd a parasztokat szövetkezetekbe (kolhoz), illetve állami gazdaságokba (szofhoz) kényszerítették. A folyamatban durva fizikai kényszerszert alkalmaztak, ennek következtében a parasztok milliói haltak meg, az élelmiszerhiány pedig további milliók életét követelte.

2.1.3. Balkáni országok

Kelet-Európa balkáni államai közé Jugoszláviát, Bulgáriát és Romániát sorolom. Témánk szempontjából a legérdekesebb Románia. Talán ezt az országot érte a legtöbb negatív és pozitív hatás a kapitalizmus ideje alatt, ami szoros összefüggésben állt a magyar viszonyok ellentétes alakulásával. A XIX. század 80-as éveiben megjelent az olcsó tengerentúli gabona az európai piacon, ami a gabonaárak csökkenését vonta maga után. A gabonatermelő nagybirtok, de főleg a rajtuk bérmunkában dolgozó gabonatermelők széles tömegei kerültek nehéz helyzetbe, mert csökkent a bérük. Ezért a XIX. és a XX. század fordulóján egy nagy erejű parasztlázadás rázta meg Közép-, Dél- és Kelet-Európa néhány országát. Az egyik legvéresebb parasztfelkelés éppen Romániában volt.

A román agrármegmozdulások idején a legnagyobb erejű felkelés az 1907. évi volt, melynek során több ezer ember esett áldozatul. A parasztok gyűlölete a *földbérlők* és *uzsorások* ellen irányult, akiket – ha a kezükre kerültek – rendkívül kegyetlenül megölték. Azokon a vidékeken, amelyek a felkelés gócainak számítottak, néhány leggazdagabb paraszt kivételével az egész faluközösség megindult, és elégették az adósleveleket, bérleti szerződéseket. Romániában a jobbágyfelszabadítás után, mint arról már szó volt, a nagybirtok a ledolgozási rendszerrel próbálta beindítani a termelést, de ez nem sikerült. Ezért „a föld nagy részét bérbe adta, de nem a tőkés bérleti rendszer szokásos for-

mái között, hanem olyan spekuláns közvetítőknek, akik a földet uzsorafeltételek mellett kis parcellákban továbbadták a földéhes parasztnak” (Berend T.–Ránki 1976, 231. p.). Ezek a spekuláns közvetítők tehát nem nagytőkések voltak, hanem falun például a kocsmárosok, akik bankok hiányában pénzt is kölcsönöztek a parasztnak. Az uzsorások jelentős része nem román, hanem zsidó vagy görög nemzetiségű volt. Az 1907. évi parasztfelkelés hatására a kormány megtiltotta a földek fenti „albérletbe” adását (Gunst 1998a).

A román parasztlázadás kitörése előtt az utolsó csepp a pohárban az volt, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiában 1906-ban felemelték a vámokat, és ezzel megakadályozták a román búza bejutását. A vámok felemelésével a hazai gabonaárak a világpiaci ár fölé emelkedtek, s ez az intézkedés a magyar nagybirtok számára megteremtette azt a lehetőséget, hogy felemeljék az agrárbérmunkások bérét, amivel viszont megakadályozták az agrártüntetések tömeges megjelenését Magyarországon.

A Trianoni békediktátum viszont az utódállamoknak, így Romániának is kedvezett, és nemcsak a területnövekedés révén, hanem azzal is, hogy lehetőség adódott a földreform gördülékenyebb végrehajtására. Itt kell kiemelni, hogy az első világháború után térségünk valamennyi országában földreformot hajtottak végre. E földreform célja azonban nemcsak a súlyos társadalmi feszültségek orvoslása volt, hanem az idegen nemzetiségű földbirtokosok vagyonának elkobzása is. *Valamennyi utódállamban, Romániában, Csehszlovákiában és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban zömében magyar földbirtokosoktól vették el a földet, és adták oda az államalkotó nemzet parasztjainak.* Romániában a földtörvény területenként változóan 100–500 hektárban jelölte meg a földbirtok felső határát. A 100 ha feletti birtokok aránya jelentősen lecsökkent. A földreform az új ország földterületének 27%-ára terjedt ki, amelynek nagy része Erdélyben és Partiumban volt. A földhöz juttatott parasztnak a föld értékének 20%-át azonnal meg kellett fizetniük. További 35%-ot az állam vállalt magára, és a fennmaradó 45%-ot 20 éves részletfizetésben a földhöz jutott parasztnak fizették meg.

Bulgáriában, melynek területében és gazdasági struktúrájában az I. világháború a térségen belül a legkevesebb változást hozta, és amely addig is törpe- és kisbirtokos ország volt, 1921-ben csupán egy mérsékelt földosztást hajtott végre. Általában 30, a hegyvidéken 50 ha-ban maximálták a birtokhatár nagyságát, s ezen felül megváltás fejében történő elkobzást rendelték el. A rendelet a földterületek 6%-át érintette.

2.1.4. Közép-Európa

Közép-Európában, ahova Magyarország is tartozott – szintén egy nagyfokú átrendező-
dés zajlott le a kapitalista fejlődés ideje alatt.

Az Osztrák–Magyar Monarchián belül már az első világháború előtt jelentős különbség mutatkozott, egyrészt az osztrák és a cseh tartományok, másrészt Magyarország között. Ennek eredményeként az osztrák és a cseh tartományok jól haladtak azon az úton, amely az agrárgazdaságból és -társadalomból az ipari gazdaság és társadalom irányába vezetett. Az első világháború után az Osztrák–Magyar Monarchia helyén létrejött új államok közül *Ausztriában és Csehszlovákiában* nagyjából a Nyugat-Európában jól ismert társadalomszerkezet és társadalomfejlődési trend érvényesült. Az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása után az erősen nagybirtokos arisztokrata befolyást felváltotta a nagypolgárság gazdasági és politikai befolyása. A társadalomszerkezetre jellemző volt a parasztság mellett a középosztály, a kispolgárság és a nagyszámú munkásosztály is.

Magyarország helyét illetően továbbra is fejlettebb volt a tőle keletre fekvő predindusztriális állapotban lévő kelet-európai országok mindegyikétől, de lemaradt nemcsak a nyugat-európai, hanem az osztrák és a cseh fejlődés mögött is (2. táblázat).

2. táblázat

Az egy főre jutó nemzeti jövedelem 1937. évi dollárban

Ország	Dollár
Anglia	440
Svédország	400
Németország	340
Belgium	330
Hollandia	306
Franciaország	265
Ausztria	190
Csehszlovákia	170
Magyarország	120
Lengyelország	100
Románia	81
Jugoszlávia	80
Bulgária	75

Forrás: Berend T.–Ránki 1978, 523. p.

A különbségek Magyarország és a Lajtán túli területek között az élet valamennyi területén érvényesültek. Erre jó példa a korabeli közoktatás elterjedése. A XIX. század egyik nagy eredménye az analfabétizmus felszámolása. A XIX. század elején Nyugat-Európa lakosságának 60%-a volt írástudatlan, ami a XX. század elejére néhány százalékra (Angliában és Hollandiában 1% alá, Svájcban, Németországban és a skandináv államokban 1–2%-ra, a francia nyelvterületeken 10–20%-ra) fogyatkozott.

Az osztrák és cseh írni-olvasni tudók aránya a XIX. és XX. század fordulóján nemcsak elérte a nyugat-európai színvonalat, hanem az írástudók igénybe vehettek egy viszonylag széles körű és alapos középiskolai rendszert és az egyetemi képzést is.

Magyarországon a kiegyezés után báró Eötvös József minisztersége alatt született meg a szabad és kötelező közoktatás bevezetéséről szóló törvény a nyugat-európai elveknek megfelelően. Ennek eredményeként 1910-ben a lakosság 67%-a, a mezőgazdasági keresőkön belül pedig 61%-a tudott írni-olvasni. Az írni-olvasni tudó mezőgazdasági lakosság területi megoszlása rendkívül egyenetlen volt (3. ábra). Elemezve a kor írástudóit és a mai Magyarország területi különbségeit, megállapítható, hogy az a terület, ahol 1910-ben a legmagasabb volt a mezőgazdasági kereső írástudók aránya, egybeesik a mai Magyarország gazdaságilag legfejlettebb részével (Közép-Magyarország, illetve Közép- és Nyugat-Dunántúl).

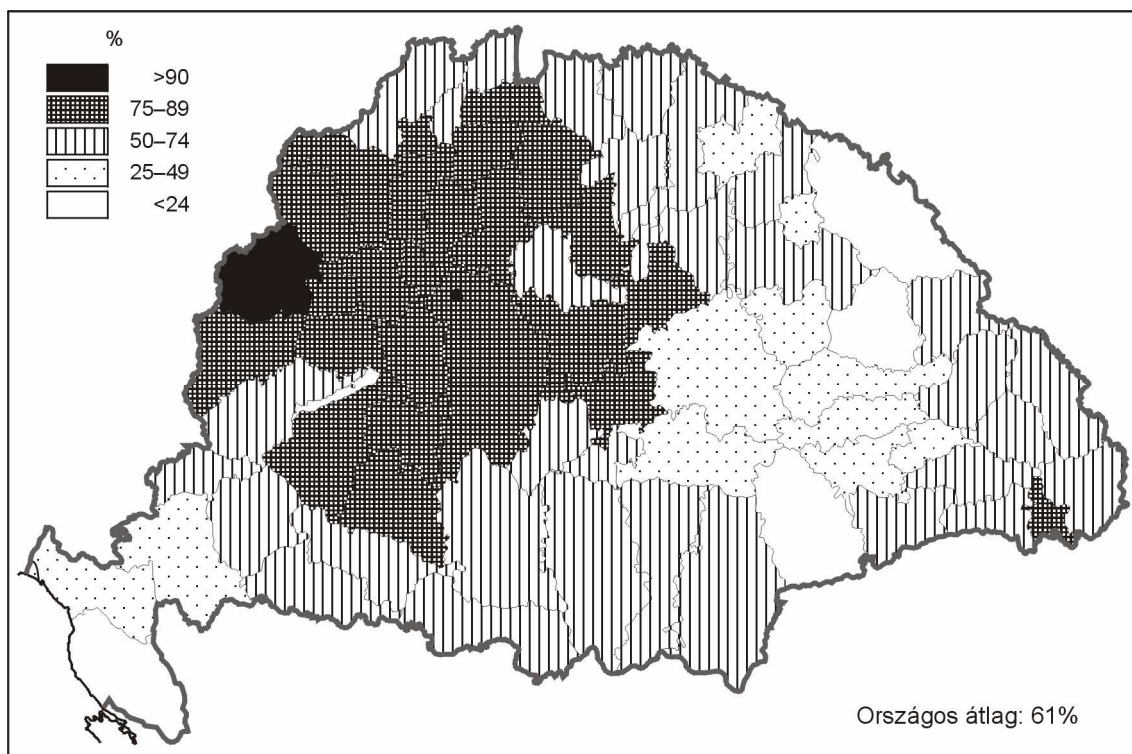
A humán tőke szempontjából nézve fontos kiemelni, hogy Magyarországon a középiskolai színvonal nem volt rossz, de szűk volt a képzés. A XX. század elején a 14–18 éves gyerekeknek csupán 4%-a járt középiskolába. Az egyetemi oktatásnak ugyan hosszú tradíciója volt, de az nem illeszkedett a gazdasági élet modern követelményeihez. A diákok 66%-a joghallgató vagy teológus volt, és csupán 8%-uk tanult orvostudományt és 14%-uk műszaki tudományokat.

Lengyelország, melynek területén az első világháborúig három ország osztozott, a háború után új, független államszervezetté vált. Magyarország és Lengyelország között volt témánk szempontjából a legnagyobb hasonlóság. Magyarországról külön fejezetben szólok, itt csak azt emelem ki, hogy az 1930. évi népszámlálás idején *Magyarországon* a keresők 51%-a, *Lengyelországban* 65%-a a mezőgazdaságban, 23%-a, illetve 17%-a pedig az iparban dolgozott. Ebben a két országban nemcsak az ipar volt gyengén fejlett,

3. ábra

A mezőgazdasági keresők közül író-olvasó, 1910, %

Forrás: Nagy M. 2003, 443. p.

hanem a földterületek jelentős része a nemesek tulajdonában volt, és a legalapvetőbb probléma a *földkérdés*, azaz a *paraszti földhöz jutásának a kérdése* volt. Lengyelországban a mezőgazdaságból élők harmada, Magyarországon pedig még nagyobb, 42%-a földtelen vagy legfeljebb egy kat. holddal rendelkező mezőgazdasági bér munkás volt. Lengyelországban többek között azért volt kisebb, mint Magyarországon a föld nélküli bér munkások aránya, mert 1919-ben földreformot hajtottak végre, miszerint a földbirtok felső határát a volt Lengyel Királyság területén, ahol a földbirtokosok lengyelek voltak, 500 holdban, míg a volt osztrák és német birodalmakhoz tartozó lengyel területek esetében 50–150 holdban állapították meg. Nyilvánvalóan *itt is az idegen nemzetiségű földbirtokosok radikális felszámolása volt a cél*. Majd 1925-ben újabb földtörvényt hoztak, és ennek hatására 1919–1939 között a nemesek földterületének egynegyedét kisajátították. Ezután a nemesek kezében maradt a művelhető földterületek 20%-a.

Az első világháború után egész Európa gazdasági fejlődése megrekedt. A háború után Kelet-Európa fejlődése is ketté vált. Egyrészt Oroszország a kommunizmus útjára lépett, a többi balkáni országban (Romániában, Bulgáriában és Jugoszláviában) a kicsiny törpeparcellák, a megélhetésre alkalmatlan gazdaságok tömege alkotta a fő társadalmi problémát. Ezekben az országokban a gazdaságok 60–70%-a 5 hektárnál kisebb földön működött, amit az is tetézt, hogy *ott egyáltalán nem volt tagosítás*. Így egy-egy parasztgazdaság területe számos kicsi parcellából állt. Bulgáriában például egy-egy parcella átlagos nagysága 0,4 hektárt tett ki. A gazdasági tőke mellett a humán tőke is nagyon hiányzott Kelet-Európában. 1890-ben Oroszország európai részén – Lengyelország nélkül – a lakosság 70%-a, Szerbiának 79%-a, Romániának 78%-a, Bulgáriának 72%-a írástudatlan volt. Ilyen körülmények között Kelet-Európában esély sem volt az iparosodásra és a parasztpolgárosodásra.

Hazánk az európai térségben a kapitalizmus idején megindult az agrárgazdaságból és -társadalomból az ipari gazdaság és társadalom irányába, melynek eredményeként a XX. század elejére – *Romsics* szerint – fejlett élelmiszeriparral rendelkező és intenzív exporttevékenységet folytató agrár-ipari ország lett. Magyarország ennek következtében, ahogy már korábban utaltam rá, továbbra is fejlettebb volt, a tőle keletre fekvő predindusztriális állapotban lévő kelet-európai országok mindegyikétől, de lemaradt nemcsak a nyugat-európai, hanem az osztrák és a cseh fejlődés mögött.

2.2. Magyarország mezőgazdaságának kapitalizálódása

Hazánkban a kapitalizmusban is a mezőgazdaság volt a legfőbb gazdasági ágazat. Részesedési aránya a teljes nemzeti jövedelemből 1910-ben 44% volt, ami 1938-ban 38%-ra csökkent. Ugyanez vonatkozik a lakosságra is. A többség a mezőgazdaságból élt. *Gunst* becslése szerint a korszak elején 80–90, 1910-ben 62% volt a mezőgazdasági lakosság aránya, ami 1941-re 49%-ra csökkent. Az agrárnépesség viszonylag nagyarányú csökkenése a XIX. század második felében az iparosodásnak és az urbanizációnak köszönhető.

Hazánk (Horvátország nélkül) népessége 1910-ben 18,2 millió volt. Ebből a mezőgazdaságból élt 11,4 millió. Az 1920–1941 közötti időszakban a 7,8 millió lakosból szűk 4 millióra becsülöm a mezőgazdaságból élők számát.¹²

Témánk szempontjából az 1848 és 1945 közötti polgári korszak két részre osztható. A választóvonalat az I. világháború lezárása jelenti. Az első szakasz a magyar mezőgazdaság felvirágzását, a második a visszaesését hozta.

2.2.1. A fejlődés korszaka

A magyar mezőgazdaság fejlődése szempontjából kitüntetett szerepe volt annak, hogy már az abszolutizmus korában (1850/1851) eltörölték a vámhatárokat az osztrák birodalom tartományai között.

A vámhatárok eltörlése egyfajta mesterséges piacteremtés volt a magyar mezőgazdasági termékek számára, és a védett birodalmi piacon kevésbé lehetett érezni a világpiaci változások negatív hatását (*Kaposi* 2001). Ez a kedvező gazdasági légkör a magyar mezőgazdaság fejlődésére többszörösen pozitív hatással volt, hiszen a XIX. század közepétől Nyugat-Európa jelentős agrárimportőrré vált, ami több mint egy évszázadig tartott, és ez nagy kihívást jelentett hazánk mezőgazdaságának, amit jól kihasznált azáltal, hogy nagy volumenben exportált olyan alapvető mezőgazdasági termékeket, mint a hús, a gabona, a bor, a gyapjú stb.

A kiegyezéstől (1867) az első világháborúig Magyarország lett az Osztrák–Magyar Monarchia legdinamikusabban fejlődő térsége. Ekkor kezdődött meg Magyarország polgárosodása. Ennek során kiépült a bank- és biztosítási rendszer, a közlekedés dinamikusan fejlődött, többnyire a vasútépítés, majd a hajózás kiépítése révén, és a modern kereskedelem is létrejött. Ezek a fejlesztések elsősorban a mezőgazdaság szolgálatában álltak. A kiépült bankrendszer erősen agrárcentrikus volt, hiszen a pénzintézetek üzleti tevékenységében döntő szerepet játszott a mezőgazdaság hitelezése. (Hogy ez mennyire fontos, azt bizonyítja az a tény, hogy bankok hiányában például Oroszországban a kulákok, Bulgáriában a csorbadzsikok adtak uzsorakamat mellett kölcsönöket a parasztok-

---

¹² Gunst 4,3–4,5 millióra becsülte a két világháború közötti korszakban a mezőgazdaságból élők számát. Szerintem ez kissé túlzás, hiszen 1935-ben 1,9 millió földtulajdonos és 1,8 millió agrárbérmunkás volt, és a két kategória között van némi átfedés is. Ismeretlen a kizárólag bérelt földön gazdálkodók száma, de valamennyi együtt is alig érheti el a 4 milliót.

nak.) A biztosításügy is főleg a mezőgazdasághoz kapcsolódott, az állat-, tűz- és jégkár-biztosítási ügyletek domináltak.

A modern *közlekedés* kiépítése ugyancsak a mezőgazdaság szolgálata jegyében született meg. Az első vasútépítkezések a Bécs–Pest–Szeged–Temesvár vonalon a legfontosabb gabonatermő vidéknek, a Bécs–Pest–Szolnok–Debrecen vonal pedig az állattenyésztés tiszántúli centrumának bekapcsolását jelentette. Később természetesen kiépültek az ipari vonalak is, és a magyarországi vasútsűrűség a XIX. század második felében közelített a nyugat-európai szinthez.

A modern *kereskedelem* megteremtése pesti Borcsarnok (1855) és Gabona Csarnok (1858) néven ugyancsak a mezőgazdasághoz kötődően indult el.

A hazai kibontakozó ipari fejlődésben az *élelmiszeriparnak* vezető szerep jutott, ami a mezőgazdasági termékek feldolgozása révén újabb lökést adott az alapanyag-termelés fejlődésének. Fejlődésnek indult a mezőgazdasági alapanyagra épülő cukor-, szesz-, textilipar stb., és különösen a magyar malomipar ért el kiemelkedő európai és világszínvonalat (3. táblázat).

3. táblázat

*A hét legfontosabb lisztexportáló ország részesedése
a világ exportjában 1910–1913 között*

Ország	Mennyiség, ezer t	A világ exportjának százalékában
USA	1200	39,3
Magyarország	725	23,7
Kanada	350	11,4
Ausztrália	135	4,4
Argentína	120	3,8
Oroszország	100	3,2
Románia	90	2,9
A világ exportja összesen:	3058	100,0

Forrás: Berend T.–Ránki 1976, 202. p.

A világgazdasági változások és a birodalmi piaci hatások szerkezeti változásra kényszerítették a magyar mezőgazdaságot. Nem véletlen, hogy ekkor viszonylag gyorsan terjedtek el a nagyobb élőmunkaerőt felhasználó kapásnövények (kukorica, cukorrépa,

zöltségfélék stb.). Az állattartás területén ekkor kezdtek el tenyésztéssel foglalkozni.¹³ Az 1890-es évek filoxérajárványa után megkezdődött a szőlőterületek átalakítása. Nagy előrelépés történt a mezőgazdasági gépesítés területén is. A tőkeigényes gazdálkodás szinte kizárólag a nagybirtokhoz kötődött. Szerkezetváltást és ezzel együtt jelentős mennyiségű piacra termelést elsősorban a nagybirtok tudott felmutatni.

Magyarország 1848-ban egy elmaradott agrárgazdaság és társadalom volt. Ebből kiindulva a XX. század elejére *Romsics* (1999) szerint egy fejlett élelmiszeriparral rendelkező és intenzív exporttevékenységet folytató agrár-ipari ország lett.

2.2.2. A visszaesés korszaka

A trianoni Magyarország a történelmi Magyarországhoz viszonyítva iparosultabb volt ugyan; a gabonatermő és szőlőterületek nagyobb, az állattartó térségek pedig kisebb arányt képviseltek.¹⁴ A birtokos parasztok súlya kisebb, a mezőgazdasági bér munkásoké pedig nagyobb lett, mint korábban volt.

A gazdasági fejlődés, azon belül a mezőgazdaság fejlődése az első világháború kitörésével megrekedt. Az első világháború lezárásával Magyarország elveszítette a volt Osztrák–Magyar Monarchia belső piacainak jelentős részét. A mezőgazdasági feldolgozóipar, például a malmok Magyarországon maradtak, a legjobb búzatermő bácskai és bánáti területek pedig az utódállamokba kerültek. Mi több, az 1920-as évek elején és végén világgazdasági válságok voltak, ami áthatotta az egész térséget, benne Magyarországot is. A kialakult gazdasági káosz azért is érintette érzékenyen mezőgazdaságunkat, mert nyílt az agrárolló, csökkentek az árak és az exportlehetőség. A világpiaci gabonaárak 50, a marhahús 40%-kal esett vissza. Alig, hogy elkezdett a magyar mezőgazdaság kilábalni a válságból, 1933–1934-ben addig nem tapasztalt nagy gabonabetegség (gabonarozsda) pusztította a kalászosokat, ami tetézte a meglévő gazdasági bajokat, és ennek során tönkrement sok parasztgazda.

---

¹³ Az állattenyésztés beavatkozást, nemesítést jelent.

¹⁴ „Lényegesen másként alakult a művelési ágak aránya. 1910-ben az ország területének közel 26%-a volt erdő, 1920-ban nem egészen 12%, csökkent a rét (9,3%-ról 7,2%-ra), a legelő (11,7%-ról 10,9%-ra). Ezzel szemben jelentősen megnőtt a szántó (45,5%-ról 60,2%-ra), valamint a szőlőterület (1,1–2,3% aránya)” (*Gunst in Szuhay* 1998, 212. p.).

A válság következtében a nagybirtokon és a parasztbirtokon egyaránt csökkentek a mezőgazdasági beruházások, s mindez rossz kihatással volt az agrárbérmunkások élet-színvonalára.

Fontos kiemelni, hogy ebben a nehéz gazdasági és társadalmi helyzetben volt egy miniszter, aki a humán tőke fejlesztését szorgalmazta. A *Bethlen*-kormány vallás- és közoktatásügyi miniszteréről, *Klebelsberg Kunoról* van szó. Az ő nevéhez fűződik az 1926. évi VII. törvény, amely előírta „a mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiskolák létesítését és fenntartását.” A törvény végrehajtása során mintegy ötezer tanterem és tanítói lakás épült, elsősorban az iskolai ellátás szempontjából is leghátrányosabb tanyás és aprófalvas térségekben. Ez oda vezetett, hogy az első világháború után a leghátrányosabb helyzetben lévő pusztai cseléd és tanyai szegényparasztok lakhelye közelében lett iskola, így a legszűkebb rétegek gyerekei is megtanultak legalább írni, olvasni.

„Az ország 6 éven felüli lakosságából 1910-ben 33%, 1920-ban 15%, 1930-ban már csak 10% volt írástudatlan” (*Romsics* 2002, 146. p.).

A földbirtokviszonyok megváltoztatása területén nem sok változás történt. Magyarországon – összehasonlítva a környező országokkal – a legmérsékeltebb agrárreformot hajtották végre. Az 1920. évi XXXVI. törvény a földbirtok helyesebb megoszlásáról szólt, és célja nem a nagybirtok megszüntetése, hanem – mint ahogy a törvény megfogalmazta – az, hogy a magyar földbirtok megoszlását helyesebbé tegye, és a lehetőségekhez képest a földszerzést előmozdítsa azok részére, akik a föld gondos és szorgalmas művelésére képesek és hajlandók is, de eddigi viszonyaik között, önhibájukon kívül, földhöz nem juthattak.

A Nemzetgyűlés elé, hosszú vajúdas után, *Nagyatádi Szabó István*¹⁵ földművelési miniszter terjesztette be ezt a földtörvényt, a végrehajtást szabályozó rendelet viszont csak 1924-ben jelent meg. *Nagyatádi Szabó* kompromisszumok és engedmények tömegén át valóban középparaszti sorsba (10–15 kat. holdra) kívánta volna emelni a kisparasztokat, és egy-két holddal földhöz kötni a nincsteleneket, ennek azonban rajta kívül nem volt egyetlen őszinte támogatója sem az akkori parlamentben (*Nagy J.* 1993). A

---

¹⁵ Az egykori csokonyai bírósági tanácsbíró, *Szabó István* 1910-ben a birtokos parasztság képviselőjeként került be a parlamentbe, később *Nagyatádi* előnévvel vonult be a történelembe.

parlament tagjai azért nem támogatták a földtörvényt, mert nagy részük fő- vagy középnemesi származású volt. Az arisztokratáknak több megyében, így a történelmi Magyarországon is voltak földjeik, iparvállalataik, esetleg a bankokban részvényeik, amiket az utódállamokhoz került területeken elveszítettek. Ugyanakkor a határon túli nemesek és értelmiségiek nagy arányban települtek át a trianoni Magyarországra. Valamennyien vagyonukat veszítették. Az e körből kikerült politikai elit, saját szempontjából érthető módon, nem akart olyan földreformot létrehozni, amely a földbirtokosokat további vagyonvesztésre ítélte volna.

A földreform során *Károlyi Mihály* volt az egyetlen arisztokrata, aki 3 ezer hold birtokát önként felajánlotta földosztásra. „*Móricz Zsigmond* leírja, hogy mikor mentek vissza 1918-ban a kápolnai földosztásról, a vonaton *Károlyi* bezárkózott a fülkébe, nem volt hajlandó senkivel beszélni, mikor a saját földjét felosztotta. Van egy olyan érzésem, hogy egy ember sokkal könnyebben belenyugszik esetleg, ha elveszíti egy hozzátartozóját, apját, szüleit, mint a birtokát; elveszíteni 3 ezer holdat, 5 ezer holdat, 15 ezer holdat, amely generációkon át a tiéd, és biztosítja a hallatlan jólétet. Magától értetődő a halál, de egy birtokot elveszíteni az nagyobb katasztrófa, mint a halál.” (Kovács Imrével készült interjú, *Huszár* 1983, 88. p.)

Az 1920. évi földreform az ország művelhető földterületének 6%-át érintette. Ennek során mintegy 412 ezer igénylőnek 699 ezer kat. holdat juttattak, igénylőként átlagosan 1,7 kat. holdat. Továbbá 155 ezer kat. hold tulajdona nem változott, mert ezeken haszonbérletet létesítettek. Házhelyre pedig mintegy 60 ezer kat. holdat osztottak ki (*Szuhay* 1998.). Az állam nem avatkozott bele a kártalanításba, így az érintetteknek néhol még a piaci árnál is magasabb megváltási árat kellett fizetniük. *Püski Sándor* a *Huszár Tibornak* adott interjújában (1983) elmondta, hogy például szülővárosa, Békés egy tipikus agrárproletár város volt. Ott négyezren igényeltek és kaptak földet. Köztük az ő apja is, aki megjárta a frontot és négy gyereke volt. A *Püski* család 1922-ben két és egy negyed katasztrális holdat kapott. Később, mikor leérettségizett egy évet dolgozott a községházán, éppen a földreformirodán. A feladatuk a vételárak behajtása lett volna, de a behajtásból nem lett semmi, mert „...egyszerűen nem lehetett a harmincas évek elején az agrárválság idején a 22-es földreformmal megállapított magas vételárat behajtani, később törölték is. Keveset adtak, külterületen, elég messze, a miénk is vagy 12 kilomé-

terre volt a várostól, a megyeri határban, s nem a legjobb földeket, de mindenesetre föld volt” (Püski Sándorral készült interjú *Huszár*, 1983. 328 p.).

Az 1920-ban Magyarországon végrehajtott első földreform az agrárbérmunkások és a törpebirtokosok helyzetének nem a megoldását, hanem a „tűzoltását” hozta.

Összegzésként elmondható, hogy a kapitalizmus korában a mezőgazdaság egyenetlen fejlődési pályát járt be. Addigi történelmünk során a legdinamikusabb fejlődés a XIX. század második felére, ezen belül is az 1860–1880-as évekre esett. Ez volt mezőgazdaságunk fejlődésének az aranykora. Az első világháború kitörésével a fejlődés leállt, majd az 1920-as évek végétől ismét lassú fejlődésnek indult. A második világháború előestéjén a mezőgazdaság részesedése mind a nemzeti jövedelemből (38%), mind a foglalkoztatottakból (49%) igen jelentős maradt.

2.3. A nagy- és középbirtokok

Felvetődik a kérdés, hogy mit nevezünk nagy- és középbirtoknak a kapitalizmusban? A korról foglalkozó történészek, közgazdászok az 1000 hold (570 hektár) feletti gazdaságokat nagy-, a 100–1000 hold (57–570 hektár) közöttieket pedig középbirtokoknak nevezik.

1935-ben 1500 nagybirtokot írtak össze, ezek tették ki a földterületek egynegyedét, a középbirtokok száma 12 ezer volt, és a földterületek bő egyötöde tartozott (4. ábra) hozzájuk. A kor köznyelvében ezeket a birtokokat uradalmaknak is hívták.

A kérdés az, hogy kinek a tulajdonában voltak ezek a gazdaságok és kiknek a megélhetését szolgálták? A válasz nem egyszerű. Alaphelyzetben, a sok évszázados fejlődés eredményeként, a *nagybirtokok a főnemesek* kezében voltak, közülük a leggazdagabbakat – a 10 000 hold felettieket – helyenként arisztokratáknak, főuraknak is hívták, és rangjuk szerint lehettek hercegek, grófok és bárók. A *középbirtok* pedig a középnemesek kezében volt, akiket a kiegyezés után dzsentriknek, úri vagy történelmi középosztálynak neveztek.

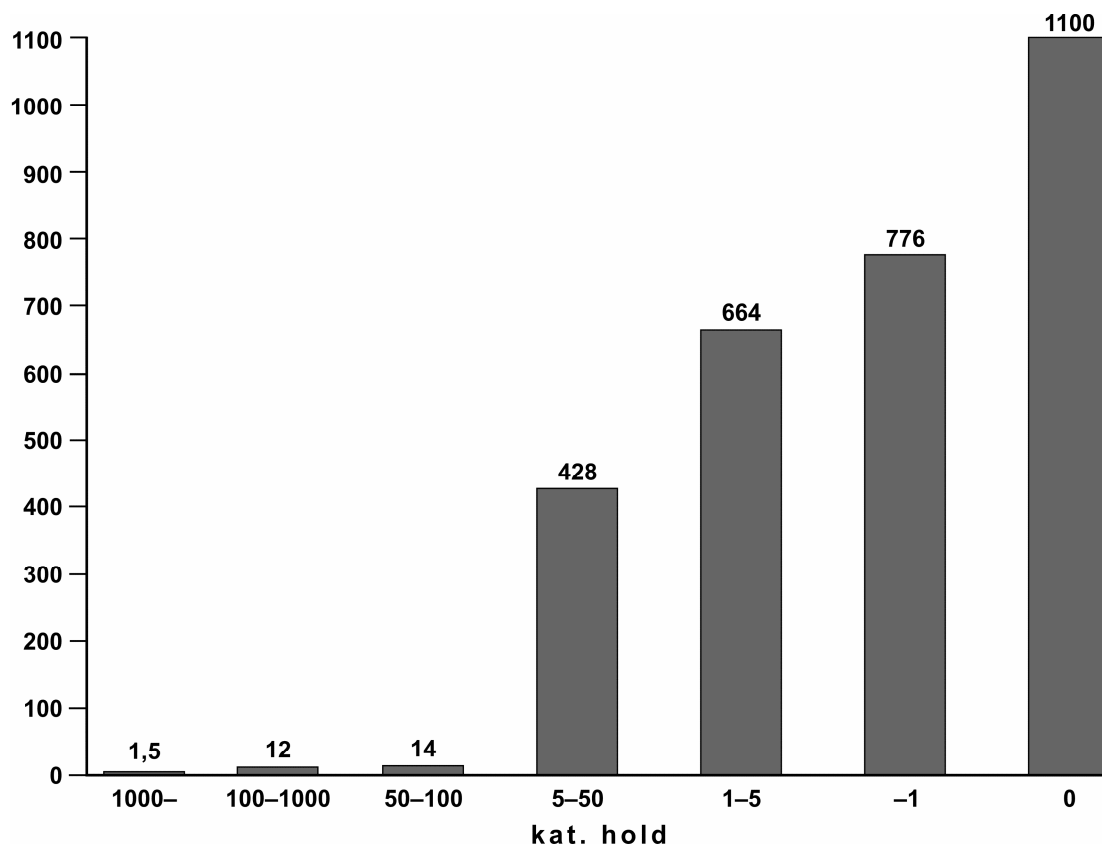
E kiinduló helyzet azonban sokat változott 1848 és 1945 között. Alapvető tendencia volt, hogy az évek során mind a fő-, mind a középnemesség vesztett birtokaiból. Így az egykori főnemesek jelentős része a két világháború között már csak középbirtokos volt,

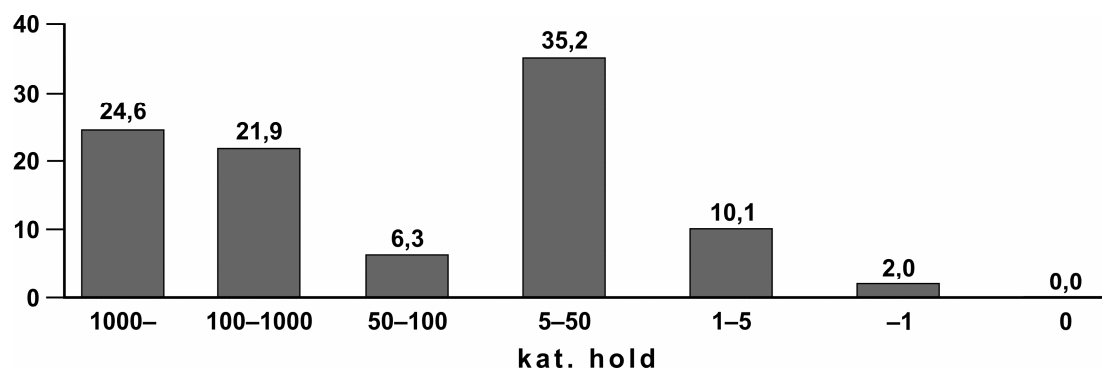
4. ábra

Magyarország birtokszerkezete 1935-ben

Gazdaságok száma (ezer)

Földhasználat (%)

Forrás: Magyarország birtokviszonyai 1935. évben alapján saját szerkesztés.

sőt előfordult az is, hogy egyáltalán nem volt birtokuk. Az ismertebb személyiségek közül ilyen volt például gróf Teleki Pál, akinek földrajzprofesszorként, majd miniszterként, illetve miniszterelnökként nem volt birtoka, mert az Erdélyben maradt.

Magyarországon „a polgári egyenlőség eredményeként, a modern ipari fejlődés kedvezményezettjei, a *gazdag polgárok* is földbirtokhoz jutottak, akár nagybirtokokat, korábbi uradalmakat is vásároltak. ... Emellett azonban jobban kereső városi rétegek, az értelmiség egyes tagjai is vásároltak kisebb-nagyobb darab földet. Zömében nem nemesi, hanem polgári származásúak a nagybérlők is, azok, akik 100 kat. holdnál nagyobb földterületet béreltek” (Gunst 1998b, 168. p.).

A középbirtokosok többsége nem tudta „kiheverni” a jobbágyfelszabadítás veszteségeit (ingyen munka, természetbeni járadékok, census stb.), a számukra bevezetett adókötelezettség, továbbá a pazarló életmód miatt. Közülük sokan egy-egy darab földet bérbe adtak a parasztnak, majd idővel eladták azt. Az úri középosztály jelentős részének földbirtoka 100 hold alatti területre csökkent.

A világi nagybirtok mellett létezett az egyházi nagybirtok is, ami egy gyűjtőfogalom, hiszen tudvalevőleg nagyon sokfajta egyházi intézmény létezett akkor az országban. Bár pontos felmérés a Trianon előtti egyházi birtokokról nem áll rendelkezésre, mégis tudott tény, hogy az országcsonkítás következtében jelentősen növekedett az egyházi birtok, főleg azért, mert a püspöki birtokok nagy része Magyarország belső területein helyezkedett el. Ezen túl hatalmas kiterjedésűek voltak azok a birtoktestek is, amelyek tulajdonjoga egyes nagyobb városokhoz (az ottani kollektívához), vagy kifejezetten az államhoz (kincstári uradalmak) tartozott (Kaposi 2002).

A nagybirtokok jelentős része azonban a kapitalizmusban is a főnemesek kezében maradt, akik 1848 után, de helyenként még előbb is (Tóth 1997) robbanásszerűen felgyorsították a mezőgazdaság modernizálását.

A modernizálási mintát Nyugat-Európából, elsősorban Nagy-Britanniából és Németalföldről vették át, a tőkét pedig a jobbágyfelszabadítás fejében 1855–1875 között kibocsátott államkötvényekre felvett kölcsönökből. A kedvező értékesítési lehetőségek révén meggyorsult a tőkefelhalmozásuk. Ugyanakkor az arisztokrácia tőkéjével segítette és maga is jövedelemben részesült a bankszféra, az ipar és a kereskedelem fejlesztéséből. Az így megszerzett jövedelmet részben a mezőgazdaság modernizálására fordította.

A nagybirtokos arisztokrácia megtartotta vezető szerepét a politikai életben is. Az ún. főrendi ház¹⁶ tagjainak háromnegyede, az országgyűlési képviselők egyhatoda a miniszterek, miniszterelnökök, főispánok, magas egyházi vezetők és a hadsereg törzstisztjei az ő soraikból verbuválódott, összességében 1867 után a korábbi kizárólagos szerepük némileg csökkent, viszont a diplomáciai területen észrevehetően nagy arányban maradtak arisztokraták.

Az arisztokrácia megőrizte a tőle függő rétegek feletti közvetlen uralmát. A nagybirtok teljes személyzete (beleértve a jórészt a nemesség soraiból verbuválódott tisztikart is) a gazdatiszttól az utolsó cselédig teljes mértékben a birtok urától függött. Élete nem annyira a birtokain, mint inkább a budapesti és prágai palotáiban zajlott, a fontos összefüggések helyszínei pedig a *nemzeti kaszinók* voltak. Az arisztokrácia életvitelében megtartotta korábbi erősen úri tudatát és egyfajta kasztszerű képződményt alkotott a társadalom csúcsán.

Bár azt is tudnunk kell, hogy ebben az időben voltak olyan dunántúli nagybirtokok, ahol az uraság és az alkalmazottak között bensőséges viszony volt. A birtokos középosztály, mint arról szó volt, kevésbé tudta birtokait modernizálni. Volt erre ellenpélda is. Dél-Dunántúlon néhány befolyásos család (Somssich, Tallián, Inkey, Kacsovics stb.) virágzó mintagazdaságot hozott létre, tanulással, szakemberré válással találtak kiutat a lemorzsolódás fenyegette gazdasági helyzetből (Kaposi 2002).

Az úri középosztály, ha falun élt, olyan házakban lakott, mint a módosabb parasztok, a tehetősebbek viszont kúriákban laktak. Társas életük az *úri kaszinókban*, kisvárosi kávéházakban folyt. A kiutat a polgári foglalkozások, tisztviselői, értelmiségi, politikai pályamódosítások irányában keresték és meg is találták. Ugyanis a közigazgatás alsóbb szintje teljesen, de részben magasabb szintjei is, beleértve a minisztériumok tisztviselői karát, túlnyomórészt a kezükbe került. Az értelmiség főleg az ő soraikból verbuválódott (Gunst 1998b). A legkedveltebb értelmiségi pálya a jogi volt (Szabó I. 1976). Az úri középosztály egy heterogén rétegből állt, amelyet csak a tudat és az életforma fűzött egybe. A köznyelvben az eladósodott, földjét, rangját veszített birtokost értették alatta, s

---

¹⁶ Ami egyáltalán nem magyar, hanem úgyszólván európai jelenség. Nagy-Britanniában 1906-ban választottak először nem nemesi többségű alsóházat, ugyanakkor a felsőház, mint mindenütt, a birtokosok érdekképviselője maradt. 1870 körül az európai nagyhatalmak közül egyedül Franciaország nevezhető polgárok vezette államnak.

ha nem is egyértelműen pejoratív, de általában a hanyatlással asszociáló melléköngét kapott (Hanák 1962); ezeknek a birtokosoknak az életét legjobban Jókai és Mikszáth regényeiből ismerhetjük meg.

Az 1935. évi földbirtokmegosztás kirívó aránytalanságát (4. ábra) az jelzi, hogy az egyik oldalon ott volt az alig 14 ezer nagy- és középbirtokos, a másik oldalon pedig a közel 800 ezer egy hold alatti birtokkal rendelkező agrárbérmunkás, és az ennél is nagyobb számú, megközelítőleg 1,1 millió olyan *agrárbérmunkás, akiknek nem volt semmi földje*. Az agrárbérmunkások a gazdasági tisztikar vezetésével a nagy- és középbirtok földjein dolgoztak. A nagy- és középbirtok jövedelmének jelentős része a tulajdonosoknál csapódott le, akiknek ez a birtok a (hallatlan) jólétet, a bérmunkásoknak meg a létminimumot, vagy még azt sem biztosította.

Ugyanakkor Magyarországon az a sajátos helyzet alakult ki, hogy egyrészt a nagybirtokosok tőkéjüket nemcsak a mezőgazdaságba fektették be, hanem az iparibankszférába is, tehát részt vettek az ország iparosításában, másrészt pedig a gazdag polgárok, városi értelmiségiek, de a kisiparosok nagy része is, anyagi helyzetétől függően, vett egy kisebb-nagyobb darab földet, amit rendszerint bérbe adott, illetve másokkal műveltetett. (Kivéve a falusi kisiparosokat, akiknek a földjét maguk és főleg családtagjaik művelték.) Ezzel tehát kialakult a földtulajdonos polgárság¹⁷ és kispolgárság, ami azt jelenti, hogy *a föld* ebben a korban még az ő számukra is jó tőkebefektetés és a *biztonság* egyik fontos forrása volt.

2.4. A szabad parasztok a polgárosodás felé

A parasztság a jobbágyságban kifejlődött rétegzettségével lépett át a polgári társadalomba, a telkes jobbágy, a földes-házasszó szabad paraszt, a földnélküli házasszó és háztalan zsellér szabad bérmunkás (cseléd, napszámos, summás) lett. Ezen társadalmi osztály, valamint az úri és polgári osztályok között a kapitalizmusban megmaradt a korábbi éles társadalmi válaszfal.

---

¹⁷ Így pl. 1879-ben Szeged polgármesterének, Pálffy Ferencnek 240 kat. hold földje volt (Juhász A. 1991).

Felvetődik a kérdés, hogy hol is a határ az előző fejezetben tárgyalt nemesi és a most tárgyalandó paraszti birtok között? Paraszti birtokoknak általában az 5–100 hold közötti birtokok számítottak, de ez csak elvben volt így, mert felfelé és lefelé is változhatott. Mint ahogy a 20–100 hold közötti kategóriában volt nagyon sok korábbi kis- vagy középnemes, úgy a parasztek között is, különösen az Alföldön, voltak 100–200, sőt, néha 200–400 holdasak. A felvázolt sematikus táblázatban (4. táblázat) azonban ezeket az eltéréseket lehetetlen nyomon követni, akárcsak azt, hogy valamennyi birtokos között voltak olyan polgári elemek, akik jövedelme csak részben származott a földből.

4. táblázat

Földbirtok alapján kialakult társadalmi rétegek és osztályok a kapitalizmusban

A földbirtok nagysága	Társadalmi rétegek	Társadalmi osztályok
Törpegazdaságok Föld nélküliek 1 kat. hold alatt	cselédek napszámosok, summások, kubikusok	mezőgazdasági bérmunkások
Kisgazdaságok 1– 5 kat. hold 5– 15 kat. hold 15– 25 kat. hold 25– 100 kat. hold	szegényparasztek, törpebirtokosok kisparasztek, kiskisgazdák középparasztek gazdagparasztek, polgárparasztek	parasztek
Középgazdaságok 100– 200 kat. hold 200– 500 kat. hold 500– 1000 kat. hold	úri középosztály	nemesek (polgárok)
Nagygazdaságok 1000 kat. hold felett	főnemesség	

Forrás: Berend T.–Szuhay, Gunst, Erdei alapján saját szerkesztés.

Itt parasztbirtoknak tekintem az 1–100 holdasokat, azzal, hogy az 1–5 holdasokat egy átmeneti rétegnek tartom a parasztek és a mezőgazdasági bérmunkások között.

Ezen a széles skálán belül azonban a parasztságnak különböző rétegei voltak, amelyeknek a gazdasági és társadalmi helyzete között, különösen az egymástól távolállók esetében, igen nagy különbségek voltak. Ugyanakkor valamennyi paraszti réteget összekötötte az, hogy egy *családi munkaszervezetben önálló mezőgazdálkodást* folytattak.

Ez azt jelentette, hogy a gazdaságban együtt dolgozott a férj, a feleség, és a gyerekek is nagyon korán beletanultak a koruknak megfelelő munkába. Gyakoriak voltak a háromgenerációs családok. A parasztok addig dolgoztak, amíg bírtak. Nyugdíjrendszer nem létezett. Ezért úgy kellett dolgozniuk, hogy munkaképtelen, idős korukra is meglegyen a megélhetésük. A családi üzem vezetője – mint arról korábban szó volt a magyar parasztnál – a legidősebb munkaképes férfi tag volt. Ez egy patriarchális családi munkaszervezet volt. Valamennyi parasztgazdaságban vegyes gazdálkodás folyt, a növénytermesztés mellett nagyon jelentős volt az állattartás, és mindannyian teljes mértékben megtermelték a család szükségletére a zöldséget és a gyümölcsöt, sok helyütt még a bort, pálinkát is. Szokás volt a férfiaknál a saját előállítású bor és pálinka mérsékelt fogyasztása, ami az élvezeti fogyasztás kategóriába tartozott.

A XIX. század végén megtörtént a külső legelők zömének feltörése, szántóföldre alakítása, de arra ügyeltek a helyi parasztemberek, hogy ne minden területet szántsanak fel, a lapos területek továbbra is legelők maradjanak. A legelő közös tulajdonban volt, azok hasznosításáról a település legelőbirtokossági társulata gondoskodott. A legelőbirtokossági társulat bevétele abból származott, hogy a területek egy részén az első kaszálás nyomán keletkezett szénát elárverezték és ebből vették az apaállatokat, amelyek szintén községi tulajdonban voltak. A legelőbirtokossági társulat elnökét a település parasztjai demokratikusan választották meg. Elnök mindenki lehetett, még a legszegényebb ember is, ha arra a posztra a közösség őt megfelelőnek tartotta. A legelőbirtokossági társulat elnöke tagja volt a falu előljáróságának. Az állatokat *minden nap* kihajtották a legelőkre. Még egy párszáz fős kis falunak is volt fogadott szarvasmarhapásztora, akit az Alföldön gulyásnak, a Dunántúlon csordásnak hívtak, sertéspásztora, akit az Alföldön kanásznak, a Dunántúlon kondásnak hívtak, továbbá csikósa, libapásztora és néhol juhásza is. Ezek a falu alkalmazottai voltak, akiknek külön házat vagy lakrészt biztosítottak. Ők legeltették a falu állatait, mindenkiét, a szegény és a gazdag parasztét egyaránt. Az egész rendszerben benne volt az elemi szolidaritás, és létezett egy nagyfokú bizalom is. Másképpen ez nem is működhetett volna.

Hogy mit és mennyit illik dolgozni, mennyit szabad elkölteni, mennyit kell felhalmozni a jövedelemből, hogy miként kell és szabad kiházasítani a gyerekeket, és így tovább, mindezt nagyobb mértékben szabták meg a helyi társadalomban elterjedt szoká-

sok, mint maga a parasztember (Márkus 1979). Az így működő paraszttársadalom tagjait hívom hagyományos parasztságnak, amely a kapitalizmusban elindult a polgárosodás irányába. A polgárosodás a fejlődést, a gazdasági és a kulturális haladást jelentette akkor.

Nyugat-Európában a parasztbirtokok polgárosodása két eszköz révén, a *tagosítással* és az *osztatlan öröklés gyakorlatával* valósult meg. A tagosítás tehát olyan eszköz volt, amely lehetővé tette a parasztgazdálkodásnak a nyomásrendszertől (1. ábra) való elszakadását és a racionálisabb földhasználatot (Balogh 1965a). Az osztatlan öröklés révén megvalósult az, hogy a birtok az öröklés során nem aprózódott fel, hanem megmaradt egy tagban.

Felvetődik a kérdés, hogy Magyarországon vajon ugyanolyan eszközökkel valósult-e meg a polgárosodás, mint Nyugat-Európában? A felelet az, hogy csak részben, és ami megvalósult, az is késve történt meg. Az osztatlan öröklést soha nem vezették be Magyarországon. Itt a *reálöröklés* – tehát minden utód egyenlő arányban örököl – volt érvényben, és ez a rendszer földfelaprózódást eredményezett.

A tagosítás Nyugat-Európában – mint azt korábban láttuk – a XVI. századtól a XVIII. századig zajlott le. Magyarországon a XVIII. században csak a majorsági földek tagosítása történt meg – a nyugat-európai piaci változások hatására, míg a paraszti birtokok tagosítása a XIX. század derekán kezdődik el.

A tagosítás során az egy község határában szétszórtnak fekvő, de ugyanegy személy tulajdonában lévő birtokparcellákat a község összes birtokosainak közös megegyezése vagy valamely törvényes fórum döntése alapján a határ birtokviszonyainak újrarendezésével *néhány tagba*, ritka esetben egy tagba vonták össze (Simonffy, 1965).

Ez egy nehéz folyamat volt és vontatottan haladt előre, hiszen két ellentétes érdeket kellett figyelembe venni. A gazdagabb parasztokeket, akik ragaszkodtak a tagosításhoz, mert abban a piaci termelés lehetőségének a növekedését látták, és a legszegényebbeket, ők voltak többségben, akik sokáig ellenálltak a tagosításnak, mert az a közlegelők felosztását is eredményezte. A legelők felosztása a korábbi jobbágytelkek arányában történt.

Az 1850–1870-es évekbeli nagyarányú gabonakonjunktúra nyomására némi kompromisszumos megoldást jelentett a korábban tárgyalt 1871. évi, zsellérek érdekében

született törvény. Akkor sokfelé egy-egy falu közösségén belül többségi helyzetbe kerültek azok, akik a tagosítás mellett voltak. Ráadásul a kiegyezés utáni kormányzat 1880-ban új törvényt hozott a folyamat megkönnyítésére és egyszerűsítésére. Eszerint a tagosítást már akkor is el kellett rendelni, ha azt a terület egynegyed részének birtokosai kívánták. A költségeket általában az állam megelőlegezte és azokat négy év alatt közadók módján behajtotta (*Nádasdi* 1993). Az első világháború után anyagiak hiányában az állam már nem támogatta a tagosítást, és a folyamat ezzel megrekedt. A tagosítással lehetővé vált, hogy a gazdaságok bevezessék a vetésforgót, s szántóföldjeiken kezdetét vehesse a gabonatermelés mellett a takarmányfélék termesztése is, aminek segítségével elterjedhetett az istállózó állattartás. A folyamat a paraszti eszközök átalakulásával is együtt járt (*Gunst* 1998b).

Erre a szerkezetváltásra a parasztság nem minden rétege volt képes, hanem először a gazdag, majd később a középparasztok többsége, ezt követte a kisparasztok egy szűk kisebbsége, sőt, néhány szegényparaszt is.

A magyar szakirodalomban *Erdei Ferenc* – munkássága 1933–1942 közötti időszakában – foglalkozott legtöbbször a *parasztság polgárosodásával*. Ez a folyamat, *Erdei* szerint, akkor következett be, amikor a parasztgazdaságok *árutermelő gazdaságokká*, a parasztok pedig *művelt emberekké* válnak.

Erdei Ferenc szerint a két világháború között a Kisalföldön és a Nagyalföldön volt a legelterjedtebb a parasztság polgáriásodása. Szülővárosának, Makónak a társadalomrajzát elemezve kiemelte, hogy a város parasztjainak egyharmada polgárosodott, egy további harmada átmeneti állapotot képezett a polgárosodás felé, a fennmaradókat meg sem érintette a polgárosodás. Hozzá kell tenni azonban, hogy Makón főleg hagymatermelők éltek, s ez a vállalkozás egy mozgékonyabb, öntudatosabb és erőteljesebben polgárosodó réteget hozott létre.

Ha nem a polgárosodás, hanem a megélhetés szempontjából vizsgáljuk a helyzetet, akkor megállapítható, hogy az agrárnépességen belül 1848-ban azoknak a birtokos parasztoknak az aránya, akik magukat és családjukat el tudták tartani, 40%-ot tett ki. Ez az arány változatlan volt egészen 1910-ig, de sajnos az 1930-as években már lecsökkent 30%-ra. A parasztság helyzete a két világháború között a gazdasági válság és kivált az

agrárrolló nyílása következtében romlott. A kapitalizmusban tehát 30–40% volt az a paraszti réteg, amely helyben jól tudott boldogulni és akár polgárosodni is.

Annak, hogy miért nem tudott a paraszti népesség többsége a polgárosodás útjára lépni, egy külső és néhány belső okát látom.

Mint arról korábban szó volt, a két világháború közötti birtokstruktúra kirívóan nagy ellentmondása az volt, hogy magas volt a nagybirtokosok és a nagyon kis vagy semmi földdel nem rendelkező agrárbérmunkások aránya. A parasztság polgárosodása megakadályozásának külső körülménye az volt, hogy sem a nemesek, sem az agrárbérmunkások „nem mentek el” a mezőgazdaságból. Az agrárbérmunkásoknak az iparnak kellett volna biztosítaniuk a munkaerőt, de *a hazai ipar abban a korban még nem tudta őket felszívni.*

Nagy előnye az 1935-ös birtokstruktúrának, hogy a két véglet között elhelyezkedő *paraszttársadalom birtokstruktúrája (1–100 holdas)* viszonylag *kiegyensúlyozott volt* (4. ábra). A parasztság *eltűnése* – a XX. század második felében – ennek a birtokos rétegnek az eltűnését jelentette. Ugyanakkor kifogásként fogalmazható meg az, hogy a parasztbirtokosok alsóbb rétegeinek magas volt az aránya, azoké a rétegeké, amelyek az adott körülmények között nem tudtak a polgárosodás útjára lépni.

A parasztpolgárosodás megakadályozásának belső okai az alábbiak:

1. Mindenekelőtt maga a jobbágyszabadítás, illetve úrbérrendezés. Az úrbérrendezés élesen elválasztotta az úrbéres földeket az allodiális földektől, és az előbbin megerősítette a paraszti használati jogot. Ez a rendelkezés azonban nem volt tekintettel arra, hogy a XVIII. század második és a XIX. század első felében a betelepítések és a népszaporulat révén megnőtt a lakosság, következésképpen a jobbágytelkek gyorsan elaprózódtak. A jobbágyszabadításkor a nemesek ragaszkodtak az allodiális földjeikhez, attól semmiképpen sem akartak megválni. Az igazán jó megoldás az lett volna, ha a jobbágyszabadítást összekötik egy racionális *földreformmal.*

2. Magyarországon az angol és a germán öröklési jogtól eltérően az a szokás volt érvényben, hogy nem egy utód örökli a földbirtokot, hanem *valamennyi utód egyenlő arányban.* Ez demokratikus eljárás volt, viszont így a birtok nem maradt egyben, hanem felaprózódott.

3. A hűbéri jobbágyfaluban (*1. ábra*) egy-egy jobbágy használatában levő birtoktek-
tek szétszórtan helyezkedtek el a határban. 1848 után a parasztbirtok racionálisabb gaz-
dálkodása érdekében a szétszórtan elhelyezkedő birtokparcellákat a határ birtokviszo-
nyainak újrendezésével néhány tagba kellett volna összevonni. Ez egy nehéz és költ-
ségekkel járó folyamat volt, mely akkor haladt jó ütemben, ha az érintettek egyezsége-
re jutottak és az állam is támogatta őket. A gabonakonjunktúra kedvezett a *tagosítás* fel-
gyorsításának, de a folyamat a kapitalizmusban csak részben valósult meg.

Mindezek következtében Magyarországon a parasztság polgárosodása a kapitaliz-
musban nem teljesen, hanem csak részben valósult meg.

2.4.1. *Gazdag parasztok, parasztpolgárok*

Nem egyszerű kérdés az idő távlatából megállapítani azt, hogy melyik birtokkategóriát
nevezzük gazdag parasztnak a kapitalizmus korában.

A témával foglalkozó történészek, néprajzosok az 50–100 holdasokat szokták gazdag
parasztnak nevezni. Viszont ez is változhatott – mint korábban láttuk – felfelé, de
lefelé is, továbbá a föld minőségétől függően is. Az alacsony aranykoronájú futóhomo-
kon sokkal nagyobb földterületek kellettek a megélhetéshez is, mint a jó termő fekete-
földeken. Mind az 1895. évi, mind az 1935. évi mezőgazdasági összeírásban külön ka-
tegóriaként szerepelnek az 50–100 holdasok. Bizonyára az akkori statisztikusok sem
véletlenül döntöttek ekképpen, és valószínű, hogy ők is úgy gondolhatták, hogy ez a
csoport képezi a gazdag parasztnak. 1895-ben e birtokosok tulajdonában volt a földte-
rületek 6,6%-a, ami 1935-re 6,3%-ra csökkent. Az előbbi esetben a birtokosok 1,5, az
utóbbiban 0,8%-a tartozott ide.

A kérdés pontosabb megválaszolásához két további feltételt is figyelembe kell venni.
Az egyik a *helyi megítélés*. Ahol a falu határát nagyjából a nagybirtokos foglalta el,
ott a parasztbirtokok kisebbek voltak. Mint például az egyik Pécs környéki sváb falu-
ban, ahol nem voltak 30 holdnál nagyobb gazdák. Ezért ott a 20–30, egy másik, ugyan-
csak Pécs környéki faluban pedig a 18–20 holdasokat tartotta a helyi társadalom gazdag
parasztnak. *Erdei Ferenc* Makó társadalomrajzáról (1934) írva azt mondta, hogy az
50 holdon felüli birtokosok már kiskapitalisták, és csak a 30 holdon felüli gazdaságok
képezik a gazdag parasztnak. Nagykőrösön pedig *Márkus István* (1979) kutatásaiból

tudjuk, a 20–30 holdon felüliek számítottak nagygazdáknak, de a nagykőrösiek zöldség- és szőlőtermesztéssel foglalkoztak, ami jobban jövedelmezett.

A másik feltétel, amit figyelembe kell vennünk az, hogy közben volt egy szocialista rendszer, és az 1950-es évek elején a Magyar Dolgozók Pártja minden településen elkészítettett egy ún. gazdag parasztokat tartalmazó listát, amelyet az orosz nyelvből átvett „kuláklistának”¹⁸ jelölt. Ebbe a kategóriába, más egyéb „feltétel” mellett azok tartoztak, akiknek legalább 25 hold földjük volt. E két érv miatt magam is hajlok arra, hogy a 25–100 holdasokat tekintem a gazdag parasztoknak, bár tudott, hogy gazdasági szempontból nézve csak az 50 kat. hold felettiek voltak a gazdag parasztok.

Jellemzőjük, hogy gazdaságuk már nem hagyományos parasztgazdaság, hanem mezőgazdasági vállalkozás, és a piaci lehetőségekhez képest specializálódott. A családfő ugyan fizikai munkát is végzett, de elsősorban a gazdaságot irányította. Mivel a gazdaság kinőtte a családi munkaszervezetet, kertészt, bérést, napszámost, részes munkást alkalmaztak a gazdálkodás piaci szempontjai szerint.

A gazdag parasztok magukat polgároknak (nagygazdáknak) nevezték. Fogyasztásukat nem kötötte a paraszti konvenció, igyekeztek polgári módon élni (*Erdei* 1942).

A parasztok között is megvolt a hierarchia, és annak tetején ez a réteg állt. Az urak rétege folytatódott bennük, ezt mindenki tudta róluk, de egyúttal azt is, hogy ők nem urak. Nemcsak a vagyon, hanem a társadalmi státus is öröklődött. Mindez minden új generációba beidegződött, akik számára a gazdaság megtartása, fejlesztése új erőfeszítést, önfegyelmet és mértéktartást kívánt. Betartották és alkalmazottaikkal is betartatták a tiszteletadás és a tradicionális engedelmeskedés elvárt formáit. A kisember, az alkalmazott pedig a maga biztonságának a feltételét látta abban, hogy megadja azt, amit a gazda követel (*Márkus* 1979).

A pénzt, és ez az alatta való paraszti rétegekre talán még jobban jellemző, nem arra szánták, hogy elköltsék, hanem, hogy földet vegyenek rajta.

Ha nem is iskolázott, de a maguk dolgában jártas emberek voltak a gazdag parasztok, akik tudtak gazdálkodni, és szívvel-lélekkel csinálták azt egész életen át, aminek meg is

---

¹⁸ A kulák orosz szó magyarul annyit jelent, hogy gazdag paraszt.

volt az eredménye. A helyi társadalom megvetette azokat a gazdag parasztokat, akik kihasználták alkalmazottaikat, de elismerte, és tekintélye volt annak, aki munkát adott a helyieknek, és a családja gyarapodásában a saját jó munkája is benne volt. A városok leggazdagabbjai, a legtöbb adót fizetői voltak a virilisták, akik között voltak gazdag parasztok is. A virilis parasztok habitusában, gondolkodásában az úr, a polgár, az értelmiségi és a paraszt vonásai vegyültek.

Összegzésként elmondható, hogy a gazdag parasztok voltak a parasztpolgárosodás biztos képviselői, a parasztság körében a modernebb mezőgazdasági rendszerek elterjedésének úttörői, és ebből kifolyólag a helyi társadalom őket tekintette a mintaadó gazdáknak.

2.4.2. Középparasztok

Nemcsak tájegységenként, hanem szinte minden faluban pontosan tudták a helyiek, hogy kik a gazdag-, illetve a középparasztok, azaz gazdák, mert ők magukat és általában mások is őket gazdáknak hívták. Véleményem szerint a 15–25 holdasokat lehet középparasztoknak nevezni, de ez is változhatott lefelé és felfelé is. *Galgóczi Erzsébet* Félúton című regényében egy nyugat-dunántúli faluban a 8–12 holdasokat tartották középparasztoknak.

A középparasztok is a polgárosodás potenciális képviselői voltak. A gazdálkodásban a mintát a gazdag parasztoktól vették át. Árutermelésük szintje jelentősen meghaladta az önellátás szintjét.

A középparasztok jelentős része érdekeltté vált a mezőgazdasági termelés modernizálásának a gazdagparasztok által megkezdett folyamatában. Így a faluközösségen belül ők is a tagosítás mellett álltak ki. A középparasztok módosabb és képzettebb rétege életében megjelentek a polgárosultabb életformák elemei, miközben lényegében megőrizték hagyományos paraszti életformájukat. *Erdei* a Magyar paraszttársadalom című művében nagyon találóan jegyezte meg, hogy minden parasztréteget ugyanolyan mértékben szorít a paraszterkölcös állandó munkára és szűkös fogyasztásra, és mindezt a parasztok nem nyomasztó teherként, hanem a jövőbe vetett bizalommal élték meg.

Figyelembe kell venni, hogy abban a korban a földművelés kizárólag kézi és állati vontatású gépekre alapozódott, így nagyon sok és nehéz munka adódott a 15–25 hold

közötti középparaszt birtokokon, és ezért ezek a gazdák rendszerint idény- vagy állandó jelleggel foglalkoztattak napszámosokat, béreseket. A fő munka azonban a családra hárult. A takarékoság és a leleményesség rájuk is jellemző volt, és a pénzre ők sem úgy néztek, mint, amit el kell költeni, hanem azt össze kell gyűjteni és földvásárlásra fordítani. Egy közép-dunántúli 1950-ben született egyéni gazdálkodó, aki szüleinek 25 holdja volt, a föld megszerzéséről az alábbiak szerint vallott.

„Szüleim úgy kuporgatták össze azt a kis vagyont. Nem éhezünk soha, azt nem mondom, de volt olyan, hogy kértünk zsíros kenyeret és édesanyám azt mondta, egyetek inkább lekváros kenyeret. Nem éhezünk, de mindig földre, erre-arra gyűjtöttünk.”

Az alattuk levő kisbirtokos parasztok számára ők képezték a mintát, amit azok szerettek volna elérni.

Különösen a polgárosultabb vidékeken a parasztságnak ez a rétege élénk közösségi életet élt, tagjai voltak a helyi kisköz- vagy bocskoros köröknek, olvasóköröknek. Szaklapokat járatnak és meghatározó egyéniségek voltak a helyi társadalomnak.

2.4.3. Kisparasztok

Általában az 5–15 holdas gazdák tartoztak ide. Önmagukat ők sem mindig parasztoknak, hanem (kis)gazdáknak, kisbirtokosoknak hívták.

Nyugat-Európában ebben az időben a társadalomtudományok *paraszt* alatt azt a személyt értették, aki önálló mezőgazdasági termelésből él, és maga is fizikai termelő munkát végzett. E megfogalmazásban benne foglaltatott az, hogy a parasztnak *elegendő saját földdel* kell rendelkeznie ahhoz, hogy paraszt lehessen. Ez a meghatározás a paraszt fogalmából kizárta mindazokat, akik túl kevés, vagy akár túl sok földdel rendelkeznek, és a fogalom középpontjába a *családi üzemet* tette, azt a mezőgazdasági üzemet, amely elég nagy ahhoz, hogy eltartsa a családot, s lényegesen nem nagyobb annál, mint amit a család a maga munkaerejével el tud végezni (Gunst 1998b).

Gunst szerint náluk az 5–20 hold közötti birtoknagyságot tekinthetjük családi gazdaságnak. Tehát a kisparasztokat és a középparasztok alsó szintjén álló csoportot. Biztos,

hogy Nyugat-Európában ebben a korban hasonló nagyságú lehetett a családi gazdaság,¹⁹ de míg Nyugat-Európában ez a jellegzetes, tehát a többségi paraszti réteg, nálunk a parasztságnak alig egyharmadát tette ki.

A két világháború között Szegeden 6, az egyik Pécs környéki faluban 12, egy másikban 8–10 hold volt az a földterület, amellyel egy átlagos család abban a korban még elfogadhatóan meg tudott élni. Nagyon sok szegényparaszt arra vágyott, hogy egyszer ő is elérje a kisparaszti sorsot.

A parasztgazdaságok kivétel nélkül vegyes gazdaságok voltak, és ezeknél a kisgazdaságoknál a növénytermesztés célja kimondottan az *állattartás* volt. A kisparasztok jószágba fektették a pénzüket, mert számukra az volt a legjobb befektetés. Ha felnevelték az állatokat (baromfit, sertést, szarvasmarhát, esetleg birkát és lovat is), amire nem volt szükségük, eladták, és az így szerzett pénzből fedezték a kiadásait. A kiadásai alacsonyok voltak. A legnagyobb kiadásuk az adó volt. Földadót minden paraszt fizetett, zömében tisztességesen. Az adó nagysága földjeik területétől és minőségétől függött. Azért volt pozitív a viszonyuk az adófizetéshez, mert úgy érezték, hogy az adót az államnak azért fizetik, hogy cserébe az békén hagyja őket. Azaz, ha lerótták adózási kötelezettségüket, akkor ők már szabadnak érezték magukat, azaz termelhettek azt és úgy, ahogy akartak. A kisebb kiadásai körébe a cukor, a só, a petróleum, a gyufa, a dohány, a fűszerek, a szappan és néhány háztartási cikk tartozott. *Márkus* szerint kilenc tizedben önellátók voltak a kisparasztok. Az élelmiszereket, a lakás fűtését saját erőből, illetve kezük munkájából tartották fenn. Az öltözködés, a bútor, a gazdasági felszerelés három negyed része kézműipari termék volt. Ezért a falvakban, a mezővárosokban a kisiparosokat (szabók, varrók, cipészek, borbélyok, bognárok, kovácsok, szíjártók, ácsok, kőművesek) a parasztok tartották el, nekik szolgáltattak. A kisiparosok munkája nélkülözhetetlen volt a paraszti gazdaságokban.

Kérdés az, hogy hogyan tudott egy család megélni ilyen kis földből? A válasz az, hogy hiánygazdaság volt, és nem volt még fogyasztói társadalom. Azaz mindent, amit termeltek és nekik nem volt rá elengedhetetlenül szükségük, azt el tudták adni. Ugyanakkor létezett a visszafogott fogyasztás, a majdnem önellátás szintje, olyan alkalmak-

---

¹⁹ Hiszen még 2000-ben is Franciaországban 42, Írországban 30, Ausztriában 16, Olaszországban 6 hektár mezőgazdasági területen gazdálkodott egy átlagos farmer.

kor, ha kényszerhelyzetben voltak. Az előretörés a bővebb, differenciáltabb fogyasztás felé pedig olyasvalami volt, amivel ugyancsak éltek, ha éppen módjuk volt rá.

2.4.4. Szegényparasztok

Az 1–5 kat. hold közötti törpebirtokosok átmenetet képeznek a parasztok és a mezőgazdasági bér munkások között. 1935-ben az 1,9 millió birtokos közül ők képezték a relatív többséget (35%-ot), viszont a földterületeknek csak 10%-ával rendelkeztek (4. ábra). Arányuk az 1920-as földosztás hatására nőtt. Érdekes módon éppen ők és a tőlük is szegényebb, mezőgazdaságból élő bér munkások voltak azok, akik önmagukat parasztnak hívták.

E szegényparaszti réteg számára a felemelkedés egyetlen útja az intenzív kertészeti gazdálkodás volt. Szerencsés esetben intenzív zöldség-, gyümölcs-, illetve dohánytermesztéssel foglalkoztak, ilyen volt például Nagykőrös, Dunavecse, Szeged, Makó, Kecskemét, Csány stb. környéke. Ezekben a gazdaságokban a kertészkedő szegényparasztnak, ha megvolt az élőmunka- és öntözési lehetőségük, akkor a kor követelményeihez képest meg tudtak a kis földből is élni. Az intenzíven termelő gazdaságok száma azonban alacsony volt.

Általánosságban véve ekkora parasztbirtok már nem tudta eltartani a családot. Ezért a család egyik-másik tagja munkát vállalt, például fuvarozott, nyáron elment aratni vagy cséplőgéphez dolgozni, napszámba járt, erdei termékeket gyűjtött.

Mindig voltak olyanok, akik ki tudtak emelkedni a szegényparaszti sorsból, és egy élet küzdelmes munkája során bejutni a hozzájuk felülről legközelebb eső rétegbe.

A felemelkedés sikerét a szegényparasztok a szorgalomban, a takarékoságban és a tisztességben látták. Nagy érdeme *Márkusnak*, hogy felfedezte azt, hogy a szegényparaszti szorgalom révén elérhető felemelkedés Európában csak Magyarországon jelenhetett meg, mert tőlünk keletre a mezőgazdaság extenzívebb volt, ezért nem tudott ennyi szegényparaszti erőfeszítést használni. Nyugat-Európában pedig ekkor már nem is voltak olyan szegényparasztok, mint nálunk. Hiszen ott jobban felszerelt, állattal, munkaeszközzel jobban ellátott gazdaságok voltak, az ipar is jobban elszívta a falusi szegényeket, és akik maradtak, azok jobb helyzetbe kerültek. Ebben a magyar átmeneti helyzetben kialakulhatott egy olyan lehetőség vagy inkább csak vágy, amely szerint a sze-

gényparaszt azt hitte, hogyha ő szorgalmasan dolgozik, akkor majd sikerül egy élet munkája által feljebb emelkednie, s a sors különös csapásának tulajdonította és szégyellte, ha ez mégsem így alakult (Márkus 1980).

***

Az 1919 után bekövetkezett stagnálás, majd gazdasági válság következtében *a föld még fontosabb szerepet játszott a paraszti társadalomban, mint 1914 előtt*. A birtokos parasztszaládok számára erkölcsi kötelezettség volt, hogy a megszerzett földet ne herdálják el, azaz ne adják el, hanem azt lehetőleg egy kicsit megnagyobbítva továbbadják a következő generációnak, ezért minden jövedelmüket a földvásárlásra, földbérletre fordították.

Aki nem tudott földet vásárolni, az a haszonbérletet választotta. 1895-ben a földbirtokok mindössze 11,6%-a volt haszonbérbe adva, míg 1935-ben már 17,4%. A haszonbérbe adás arányának növekedése tükrözi a föld használati értékének növekedését, de 1925–1935 között csökkent a 100 kat. holdnál nagyobb birtokok, és nőtt a 100 kat holdnál kisebb gazdaságok egészének vagy részének bérbeadása. A kishaszonbérletek elterjedése elsősorban a mezővárosokban volt jellemző, a városok földjeik túlnyomó részét így értékesítették. Nemcsak a földtulajdonos parasztok voltak az újítások kezdeményezői, hanem gyakran a (feles) bérlők is, akiket az elemi megélhetésért való küzdelem kényszerített javításra, és arra, hogy mások eredményeire odafigyeljenek.

A két világháború között bár csökkent a mezőgazdaság szerepe a nemzetgazdaságon belül, a parasztok részéről talán soha nem volt akkora igény a föld iránt, mint akkor. A mezőgazdaságból élők mind azért dolgoztak, hogy több földjük legyen: akinek nem volt, azért, hogy legyen, akinek volt, azért, hogy több legyen.

Az 1930-as években a parasztok 30%-a olyan gazdaságot tartott fenn, amely a családagoknak adott elegendő munkát, és a kor követelményei szerint tisztességesen meg is tudtak abból élni. Ezeknek többsége a fejlődésre, a polgárosodásra is képes volt. A mezőgazdaságból élők további 40%-a bér munkás volt, a fennmaradó 30% az ún. szegényparaszt, a kettő – megélhetést biztosító parasztgazdaságok és mezőgazdasági bér munkások – közötti átmeneti helyzetben volt. Ezek közül a leleményesek és a szorgalmasok is élhető életet éltek.

2.5. Mezőgazdasági bér munkások

A jobbágyfelszabadításkor a teljes jobbágyok aránya csak 40%. A többiek házas vagy házatlan zsellérek voltak, akik esetleg az 1871-es törvény nyomán, a legelőterületek feltörésekor jutottak némi földhöz, továbbá akkor, ha vásároltak. A kapitalizmusban a statisztika az összes mezőgazdaságból élők, azaz az őstermelők 40%-át a mezőgazdasági bér munkásokhoz sorolta, akik lehettek gazdasági cselédek, napszámosok, summások és kubikusok. *Erdei* (1942) parasztmunkásoknak, a marxista teoretikusok pedig következetesen agrárproletároknak hívták őket. Érdekes, hogy csak a cselédek nevezték magukat pontos nevükön, az agrárbérmunkások többi rétege önmagát parasztnak hívta.

Nyugat-Európában ezeket a rétegeket nem tekintették parasztoknak, hanem ún. parasztok alatti rétegnek (*unterbäuerliche Schicht*) (*Gunst* 1998b).

2.5.1. Gazdasági cselédek

A gazdasági *cselédek* elsősorban a nagybirtok alkalmazottai voltak. Magyarországon a Dunántúlon, ahol a nagybirtok elterjedtebb, ott a cselédek aránya is magasabb (5. ábra) volt. A nagybirtok már 1848 előtt is tartott cselédeket, de nem olyan nagy mértékben, mint a XIX. század második felétől. A gazdasági cselédeket legalább egy évre vették fel. Bérüket elsősorban terményben, csak részben pénzben állapították meg. A cselédek javadalmazása beosztásuktól függött. A szőlészetben, gyümölcsösökben dolgozó cselédek magasabb, a gabonatermelésben és az állattartásban dolgozók egyszerű „gyalogcselédek” alacsonyabb bért kaptak. A cselédek nagy része az uradalmak által épített cselédházban lakott, ami egy hosszú ház volt, ahol több családnak volt lakrésze. A lakrész többnyire egy szobából és egy másik családdal közösen használt konyhából állt. A konyhából nyílt a közös bejárat és a két család egy-egy szobája. A cselédek az uradalomtól kaptak tűzifát, komenciót (ami kenyér- és takarmánygabonából állott), használatra egy darab, ún. szegődményföldet²⁰ (fél-egy kat. hold föld), amit zöldség- és takarmánytermesztésre használhattak. Ezt a földet az uradalom felszántotta, de a többi munkát a cselédek végezték el. Meghatározott számú baromfit, sertést, néhol még tehenet is

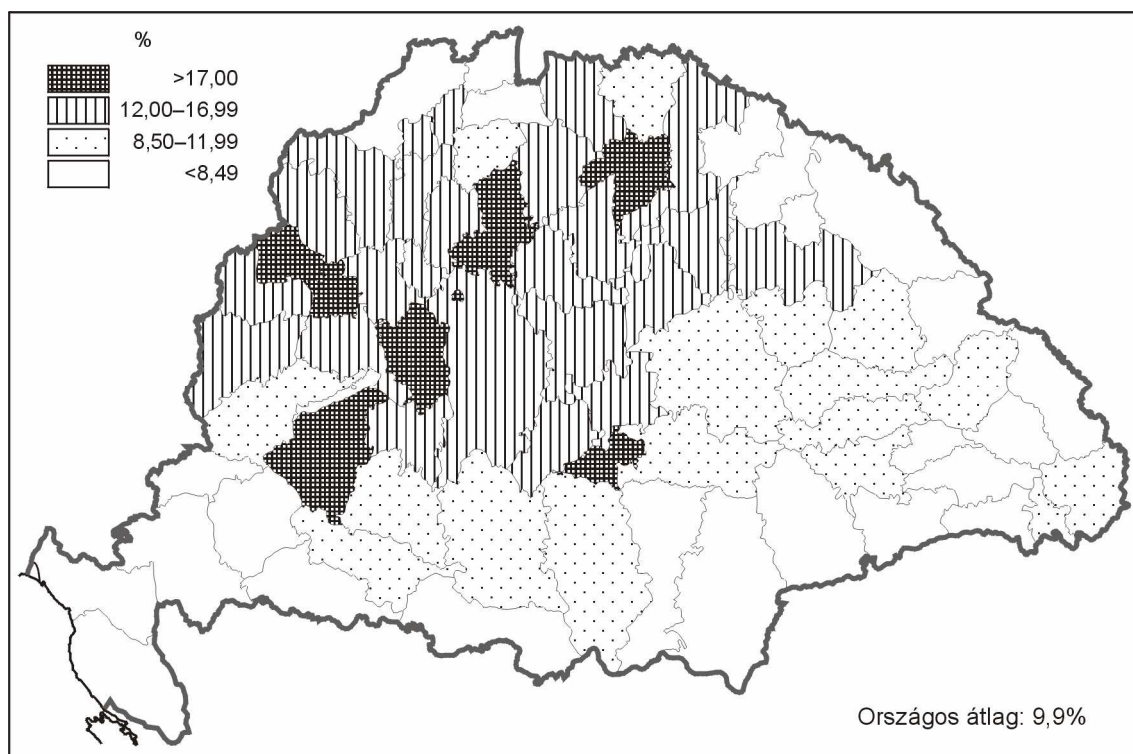
---

²⁰ A mezőhegyesi ménesbirtokon többnyire szegődményeseknek, és csak nagyon ritkán cselédeknek hívták a cselédeket (*Erdész* 1987).

tarthattak, ahol az nem volt, ott napi fél-egy liter tejet kaptak. Valamennyi szalonna és só is járt nekik.

5. ábra

A mezőgazdasági cselédek aránya a mezőgazdasági keresőkön belül, 1910, %

Forrás: Nagy M. 2003, 441. p.

Amikor megszületett az 1907. évi XLV, a gazda és a gazdasági cseléd közötti jogviszony szabályozásáról szóló, ún. deres törvény, abban többek között kimondták, hogy a kötelező betegbiztosítás a cselédekre is kiterjed. Ennek keretében orvosi és gyógyszerellátásban részesültek. A biztosítás költségei a munkaadót terheltek.

A cselédek számát a nagybirtokon elsősorban a gazdaság állatállománya, másodsorban a művelési ágak határozták meg. Minden nagybirtok úgy állapította meg az éves cselédek létszámát, hogy a teljes foglalkoztatottságot egész évben biztosítani tudja. A hivatalosan évente megszakadó munkaviszony ellenére a cselédek nagyobb része állandó munkás volt, sőt, generációs állandóságról is beszélhetünk. A cselédek gyerekei fokozatosan tanultak bele a gazdaságban végzendő munkákba. Igen korán, 15 éves korban kezdődött a többnyire életfogytig tartó „cselédpálya” (Erdész 1987).

Cselédek kisebb részben a gazdag parasztok is alkalmaztak. Ők többnyire 14–17 éves fiú gyerekeket foglalkoztattak alacsonyabb bérért, akiket általában béreseknak hívtak. Sokszor egy-egy évre vagy ennél rövidebb időre, például szezonmunkára alkalmazták őket, akik bére ruhaneműből, lábbeliből, teljes étkezési ellátásból és némi kenyér-, illetve készpénzből állott.

Gunst (1998b) szerint a nagybirtokon alkalmazott gazdasági cselédek helyzete, összevetve a bér munkások többi csoportjával, nem volt rosszabb. Igaz ugyan, hogy napkeltétől napnyugtáig dolgoztak, de javadalmazásuk megfelelt egy kisebb (5-6, olykor 8 kat. holdas) gazdaság jövedelmének. Az sem mellékes, hogy a cseléd családtagok munkaalkalmakhoz jutottak a nagybirtokon, többnyire a feleség, de a gyerekek egyike-másika is. *Illyés Gyula* „Puszták népe” című műve a cselédvilágról ezzel ellentétes képet fest. Az 1934–35-ben íródott műben a dunántúli cselédség életét, viselkedését, gondolkodását, kiszolgáltatottságát, tekintélytiszteletét, igénytelenségét, alázatosságát, öntudatlanságát és a végtelen szegénységet ismerjük meg. A cselédek lassan dolgoztak, de főleg azért, mert alultápláltak voltak. A cseléd – írja – „annyira engedelmes volt, hogy még parancsolni sem igen kell neki, telepatikusan megérzi ura gondolatát” (*Illyés* 1970, 13. p.).

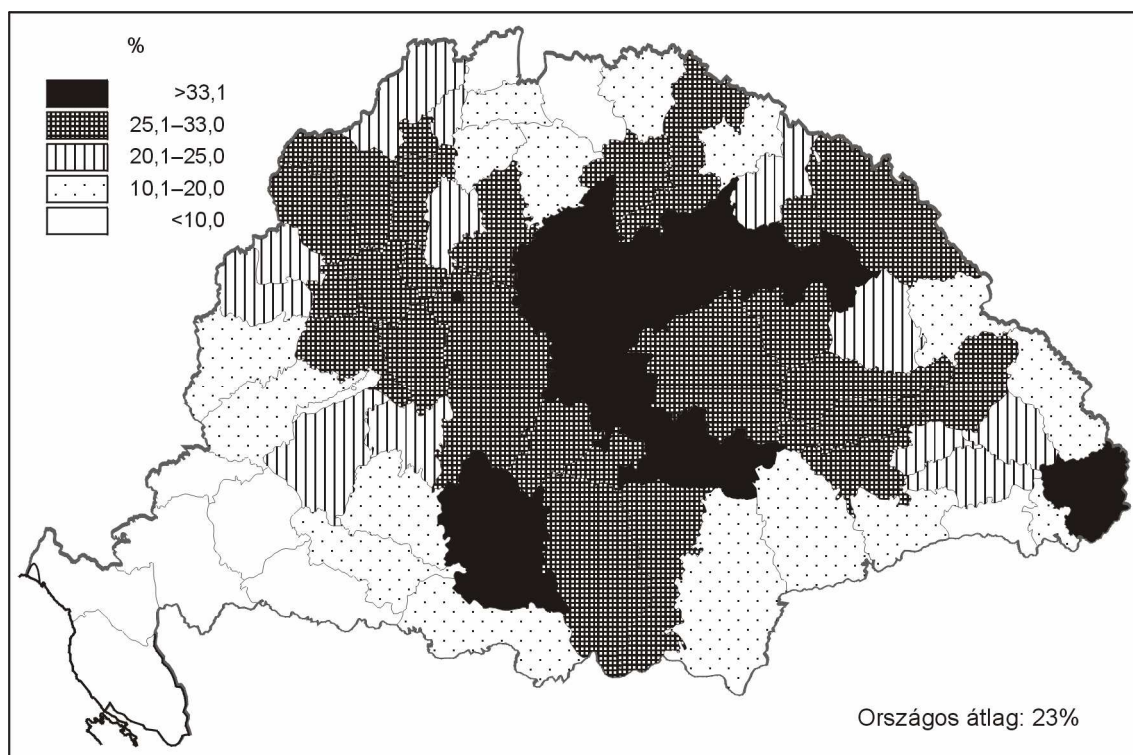
Ezek után felvetődik a kérdés, hogy kinek volt igaza, *Gunst Péter* történésznek vagy az író *Illyés Gyulának*? A válasz az, hogy akár mindkettőnek, mert ők valószínű, hogy a cselédek különböző csoportjairól és más-más térségekről írtak. Hiszen a cselédek javadalmazása egyazon uradalmon belül sem volt azonos. Mint korábban szó volt róla, a kertészek voltak a legjobban fizetett cselédek, és ők nem is cseléd lakásban, hanem önálló házban laktak. Tudunk arról is, hogy például az Alföld bizonyos részén földet is bérelhettek a cselédek, amin szabadon gazdálkodtak azután, miután eleget tettek kötelezettségeiknek az uradalomban. Valószínű, hogy *Illyés* kizárólag a legegyszerűbb munkát végző gyalogcselédekről írt, ráadásul szépírói elemeket használva. Mindennek ellenére a cselédek többsége kiszolgáltatott, elesett helyzetben volt, amin a maga erejéből csak nagyon nehezen tudott, ha egyáltalán tudott, változtatni.

2.5.2. Napszámosok

A napszámosok a mezőgazdasági bér munkások jellemző csoportja. Ők azon a településen vagy annak közvetlen környékén vállaltak munkát, ahol éltek. A napszámosok az ország területén aránytalanul helyezkedtek el. Legnagyobb tömbben az Alföldön, a Felvidéken és Erdély egyes részein fordultak elő (6. ábra).

6. ábra

A napszámosok aránya a mezőgazdasági keresőkön belül, 1910, %

Forrás: Nagy M. 2003, 442. p.

Napszámosok a jobbágyfelszabadítás előtt is voltak, hiszen a zsellérség jórészt ebből a munkából élt. A XIX. század második felében azonban mind a nagybirtokon, mind a gazdag- és középparaszti gazdaságokban megnőtt a bér munka lehetősége. A napszámosokat a munkaadók jól ismerték, és fordítva is így volt. A szorgalmas és törekvő napszámosokért versengtek a gazdák. Bérük személyre szabottabb volt. A napszámos bére is lehetett részben természetbeni fizetség, főleg a parasztnál. A két világháború között azonban elterjed a készpénzfizetés. Bérük régióként és a végzett munka típusa szerint

változott. A napszámber szezonálisan is erősen ingadozott, a nyári munkacsúcsokban magasabb, télen alacsonyabb volt, és nemek szerint is különbözött. A férfiak bére magasabb volt, mint a nőké vagy a gyerekéké. A fiú gyerekek 14–16, a lányok 17 éves korban már napszámba jártak.

1928-ban megszületett a napszámminimum-törvény, amely némileg csökkentette a napszámosok kiszolgáltatottságát.

A napszámosok jelentős részének volt (1 hold alatti) földje, esetleg szőleje, vagy gyakran felesben műveltek egy-egy darab földet, de így is csak a szűkölködő önellátás szintjén tudtak megélni. Viszont *Erdei* jegyezte fel, hogy ez a réteg fogyasztásában igényesebb a kisparasztoknál, így attól polgáribb mintákat követett.

2.5.3. *Summások*

A mezőgazdasági bérmunkások harmadik csoportja a *summások* vagy nyári munkások, akik a kor jellegzetes vendégmunkásai voltak. 1848 előtt elsősorban a Felvidékről jártak az Alföldre, ahol tavasztól őszig különféle mezőgazdasági munkákban vettek részt azért, hogy megkeressék az évi gabonaszükségletüket, vagy annak egy részét. Igazán nagy tömegben akkor fordultak elő, amikor a nagybirtok elveszítette a robotmunkaerőt, s a munkacsúcsok idejére szívesen alkalmaztak summásokat. A summások létszámát az időszaki munkacsúcsok munkaszükséglete határozta meg. A XIX. század utolsó harmadától főleg az Alföld nagy mezővárosainak megszorodott szegénysége vállalt summás munkát a Dunántúlon. Bérük nagyobb részét természetben, többnyire gabonában kapták kézhez, majd ezt a gabonát részben áruba bocsátották. Az 1880-as évektől beköszöntő gabonaválság, vagyis a relatíve olcsó tengerentúli búza megjelenése az európai piacon a summásokat érintette a legkedvezőtlenebbül. Ezek az árcsökkenések lenyomták a bérüket. A summások a munkát közösen végezték, csoportban dolgoztak, és a munkabérről nem egyénileg tárgyaltak, hanem a *bandagazda* révén. A bandagazda kötött a banda nevében írásos szerződést az egyes nagybirtokok intézőivel vagy gazdatisztjeivel még február végén. A summások alig várták, hogy jó idő legyen, mert akkor elindulhattak a termékenyebb tájakra. Általában tavasztól őszig kaptak munkát. A kapálás, aratás, cséplés, a kapásnövények, a kukorica, cukorrépa, takarmányrépa betakarítása és behordása volt a feladatuk. A summásokat inkább a nagybirtok alkalmazta, ahol a téli istállóban

szálltak meg, ahonnan előzőleg kihajtották a gulyát a nyári szállásra. A summások magukkal hozták a subát – amin aludtak –, a kaszát, kapát, favillát és a bográcsot. „Azonnal kikérték az első heti bérüket, s küldték haza, még embert is hoztak magukkal, aki a nagy batyukkal visszautazott” (Illyés 1970, 256. p.)

A summások bére három részből állt: meghatározott összegű készpénzből, a havi ételmezéshez szükséges élelmiszerből és gabonából. A napi ételmet saját maguknak kellett elkészíteniük, de azon is igyekeztek annyit megtakarítani, amennyit csak tudtak. Az aratást és cséplést, a kukoricatörést és répaszedést mindig meghatározott rész fejében végezték.

A nagyobb parasztgazdaságok is alkalmaztak summásokat, ők, akárcsak a kisebb uradalmak, jobban fizettek nekik. A parasztgazdaságok és a kisebb uradalmak ugyanis csak szezonálisan alkalmazták a summásokat, és olyan szakmunkákat (szőlőmunkák, gyümölcsfaápolás, kertészeti munkák) is rájuk bízta, amelyeket a nagybirtokon nem summások, hanem külön szakmunkások láttak el.

Az átlagos summásbérek legfeljebb a létminimum szintjén biztosították a család egész évi megélhetését, vagyis a nyárra elszegődött férfiaknak azokban a hónapokban, amikor otthon voltak, valamint a feleségeknek (esetleg a nagyobb gyerekeknek is) egyéb munkalehetőség után kellett nézniük, ha a létminimumnál többet akartak kapni. Novembertől májusig különféle napszámos munkákat, például fakitermelést vállaltak, s ezzel a téli hónapokban nagyban megnőtt a summásokat kibocsátó településeken a napszámosok száma (Gunst 1998b).

2.5.4. *Kubikusok*

A mezőgazdasági bérmunkások negyedik csoportja a *kubikusok*, akik nem mezőgazdasági, hanem földmunkából éltek. 1848 előtt alig volt igény fizetett földmunkára. 1850–1880 között azonban a vasútépítéshez, a folyók szabályozásához, a városok kiépítéséhez stb. hirtelen hatalmas tömegű földmunkára támadt szükséglet. A kubikusok tehát az infrastruktúra kiépítésén dolgoztak. Azok a szegényparaszti vagy agrárbérmunkás rétegek, amelyek munkavállalásból kényszerültek megélni (mintegy 600 ezer ember), különösebb nehézség nélkül találtak munkát országszerte. A családfő tavasztól késő őszig dolgozott különösebb szakképzettség nélkül, miközben családja falun, részben az ő bé-

réből, részben napszámos munkából élt. Télen a családfő is vállalt napszámos munkát. A kubikusok is „bandákban”, tehát csoportokban jártak dolgozni, mint a summások, s közöttük az *összetartás* igen erős formái alakultak ki. A kubikusok munkájukért csak *kézpénzt* kaptak, és ilyen szempontból az ipari munkásokhoz álltak közel. Általában újságot is olvastak és „világot láttak” az építkezések alkalmával.

Az infrastrukturális beruházások befejeztével azonban kénytelenek voltak falujukba hazamenni (Gunst 1998b). Később jóval kisebb kubikus munkák adódtak a nagybirtokokon, amit a közeli falubeli férfiak végeztek el. A kubikus munkát jobban megfizették, mint az egyszerű gyalognapszámos munkát. A nagy infrastrukturális beruházások befejeztével a bér munkás rétegek közül a kubikusok az átlagosnál nagyobb arányban vándoroltak ki Amerikába.

***

A nyugat-európai modern agrárfejlődés hozzájárult a mezőgazdasági népesség nagy tömegeinek felszabadulásához a mezőgazdasági munka alól, és átáramlásához a nem mezőgazdasági területre (Berend T.–Ránki 1976). Ez az a pont, ahol a magyar viszonyok eltértek a nyugat-európai viszonyoktól. Ezért a földnélküli „paraszti” tömegek a nagybirtokon cselédsorban tengődnek, napszámosként vagy summásként éltek. Helyzetük nehéz és kiszolgáltatott volt. A korabeli ipar nem tudott lépést tartani a lakosság szám növekedésével és különösen a nagy infrastrukturális beruházások csökkentésével, illetve az amerikai búzának az európai piacon való megjelenése miatt nagyfokú mezőgazdasági rejtett munkanélküliség keletkezett. Sajátos az a hazai jelenség, mely szerint az agrárbérmunkások, a cselédeket leszámítva, azáltal tudták elképzelni sorsuk jobbra fordulását, hogy összegyűjtenek annyi pénzt, hogy egy kis darab földet vesznek vagy bérelnek és azon önálló gazdálkodásba kezdenek.

A korabeli statisztika szerint a kapitalizmusban az őstermelő, azaz a paraszt fogalma szélesebb volt, mint Nyugat-Európában. Nálunk parasztnak tartottak mindenkit, aki a mezőgazdaságból élt. Tehát a családi gazdaságtól nagyobb, polgáribb mezőgazdasági vállalkozókat, de a szegényebb bér munkás réteget is. Szinte mindenkit, aki nem volt nemes, vagy valamilyen polgári foglalkozású, illetve cseléd. Ugyanakkor azok, akik a szó

igazi értelmében parasztok voltak, magukat nem parasztoknak, hanem gazdáknak, polgárnak hívták. A *paraszt nevet* csak a mezőgazdaságból élő *szegényebb rétegek* viselték azért, mert ennek a szónak már akkor pejoratív, lekicsinyítő kicsengése volt.

2.6. A mezőgazdaság kapitalista fejlődésének regionális különbségei

A mezőgazdaság fejlődésében a hűbéri társadalomban kialakult regionális különbségek a kapitalizmusban is megmaradtak, sőt, elmélyültek. Ugyanakkor a trianoni Magyarországon csökkent a nagybirtok, illetve a közép- és a gazdagparaszti birtok súlya, nőtt a cselédek aránya, ami a társadalomszerkezetben visszafejlődést jelentett.

A két világháború között a nagy- és parasztbirtokok, továbbá a parasztbirtokon belül, illetve a mezőgazdasági bér munkásokon belül a különböző rétegek eltérő arányban voltak jelen hazánk egyes régióiban (5–7. táblázat).

A Dunántúlon a kisbirtokos parasztok, illetve a nagybirtokosok voltak túlsúlyban. Ott általában jobb minőségű földek voltak, és a piaci viszonyok kedvezőbben alakultak, így a parasztcsaládok kisebb darab földön is meg tudtak élni. Észak-Magyarországon a törpebirtokos parasztok és a 100–500 holdasok képezték az átlagosnál nagyobb arányt, míg az Alföldön a gazdag parasztok domináltak (5–6. táblázat).

A mezőgazdasági bér munkások sorában a legszembetűnőbb az, hogy a cselédek aránya a Dunántúlon nagyon magas (5. ábra, 7. táblázat), ez azért alakult így, mert ott a nagybirtok aránya is az országos átlag felett volt, és a cselédek a nagybirtokon dolgoztak. Ezzel szemben a bér munkások másik három csoportja (napszámosok, summások és kubikusok), amelyekről csak összevont adatok vannak (7. táblázat), sokkal alatta maradtak az országos átlagnak. Ugyanakkor ez utóbbi rétegek Észak-Magyarországon és az Alföldön voltak nagyobb arányban (7. táblázat).

Az alföldi mezővárosokban nagyszámú mezőgazdasági bér munkás is élt, akiknek nem volt földjük, de a városok körül volt egy kertövezet, ahol a földnélkülieknek 2–300 négyszögöles veteményeskertje²¹ volt. Ezt az egyháztól vagy mástól bérelték.

---

²¹ Püski Sándor Huszár Tibornak 1977-ben adott interjújából.

5. táblázat

A földbirtokosok száma 1935-ben

Régió	Birtoknagyságcsoporthok																				
	Az összes	Az 1 kat. holdnál kisebb				Az 1–5		Az 5–50		Az 50–100		A 100–500		Az 500–1000		Az 1000–3000		A 3000 kat. holdnál nagyobb			
		szántó-föld nélküli		szántó-földes		k a t . h o l d a s															
	f ö l d b i r t o k o k																				
		száma	%	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%		
Dunántúl	750 378	125 748	16,8	163 417	21,8	277 535	36,9	174 866	23,3	3 860	0,5	3 472	0,5	711	0,1	606	0,1	163	0,0		
Alföld	871 330	216 256	24,8	159 901	18,3	284 611	32,7	194 878	22,4	9 159	1,1	5 279	0,6	726	0,1	418	0,0	102	0,0		
Észak	276 559	52 724	19,1	58 441	21,1	102 117	36,9	58 803	21,3	1 876	0,7	1 948	0,7	379	0,1	230	0,1	41	0,0		
Magyarország	1 898 267	394 728	20,8	381 759	20,1	664 263	35,0	428 547	22,6	14 895	0,8	10 699	0,5	1 816	0,1	1 254	0,1	306	0,0		

félkövér számok = az országos átlag felett

dőlt számok = az országos átlag alatt

Forrás: Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben alapján saját összeállítás.

6. táblázat

A földbirtokok területe 1935-ben

Régió	Birtoknagyságcsoportok																			
	Az összes	Az 1 kat. holdnál kisebb				Az 1–5		Az 5–50		Az 50–100		A 100–500		Az 500–1000		Az 1000–3000		A 3000 kat. holdnál nagyobb		
		szántó-föld nélküli	szántó-földes		k a t . h o l d a s															
	f ö l d b i r t o k o k t e r ü l e t e																			
	kat. hold	kat. hold	%	kat. hold	%	kat. hold	%	kat. hold	%	kat. hold	%	kat. hold	%	kat. hold	%	kat. hold	%	kat. hold	%	
Dunántúl	6 375 965	40 842	0,6	93 424	1,4	672 359	10,6	2 184 265	34,3	263 381	4,1	762 886	12,0	502 091	7,9	1 006 586	15,8	850 131	13,3	
Alföld	7 278 277	53 485	0,7	76 408	1,0	702 313	9,6	2 733 850	37,6	616 871	8,5	1 057 322	14,5	502 066	6,9	680 565	9,4	855 397	11,8	
Észak	2 427 602	15 013	0,6	33 231	1,4	246 270	10,1	736 010	30,3	128 345	5,3	431 421	17,8	267 897	11,0	366 615	15,1	202 800	8,4	
Magyarország	16 081 844	109 340	0,7	203 063	1,3	1 629 942	10,1	5 654 125	35,1	1 008 497	6,3	2 251 629	14,0	1 272 054	7,9	2 053 764	12,7	1 908 328	11,9	

félkövér számok = az országos átlag felett
dőlt számok = az országos átlag alatt
Forrás: Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben alapján saját összeállítás.

7. táblázat

A gazdasági cselédek és a mezőgazdasági munkások aránya, 1935

Megnevezés	Magyarország		Dunántúl	Alföld	Észak
	összesen	%			
Gazdasági cseléd	599 622	13,4	15,5	11,9	13,4
Mezőgazdasági munkás	1 250 349	23,0	20,8	31,7	33,8
Együtt	1 849 971	41,4	36,3	43,6	47,2

Forrás: Kis in Gunst 1998c, 239. p.

2.6.1. Tanyafejlődés az Alföldön

A XIX. század közepétől az *alföldi út* újabb sajátos fejlődési irányt vett fel. Ebben a korban az extenzív állattartás mellett lassacskán meghonosodott a földművelés, helyenként további fejlődésnek indult a szőlőművelés is, ami a *tanyai gazdálkodás* tömeges megjelenését hozta. Tanyák ezt megelőzően is voltak, amelyek úgy keletkeznek, hogy a téli állattartó szállásokat kibővítették lakhellyel, illetve a szőlőbeli tanyákat alakították át. A tanya ekkor még szorosan kapcsolódott a városi házhoz.

Amikor azonban elkezdődött a külső legelők felosztása, a tanyaépítés tömegessé vált. Az alföldi tanyákon az állattartás kiegészült a földműveléssel és a szőlőműveléssel. A szőlőművelés, különösen a filoxérajárvány után, dinamikusan fejlődésnek indult. A legelők az Alföldön, a dunántúli helyzettől eltérően, a városok tulajdonában voltak, ezért a városok maguk döntöttek a legelőparcellázás sorsáról. Szegeden például hosszú lejáratú, 10 vagy 30 évre szóló bérletbe lehetett 5 hold alapegységként (tehát 5, 10, 15, 20) legelőföldeket venni. Kecskemét város kisebb birtokegységeket ingyen adott a városi szegényeknek, illetve lehetett vásárolni is a külső legelőkből. A városhoz közeli Helvécia-án *Weber Ede*, Helvécia földbirtokosa parcellákat osztott ki a szegény családoknak. Debrecen arisztokratikusabb volt, mert ott csak azok kaphattak tanyaföldet, akiknek volt városi háza. Ezeken a külső legelőterületeken a felparcellázás után mindjárt tanyák épültek, és ezzel a tanyás gazdálkodással a városi szegénység előtt megnyílt a felemelkedés lehetősége.

1860–1890 közötti években a Duna–Tisza közén és az Alföld más részein százezerrel keletkeztek így tanyák. 1910-ben a lakosság 11%-a, az alföldi lakosság egyharmada tanyákon élt. A legtanyásabb megyék Csongrád, Békés, Jász-Nagykun-Szolnok, Bács-Bodrog, Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Hajdú megyék voltak.

Az 1930-as évek végén *Erdei* a tanyák négy alaptípusáról beszélt: nagygazda-, kisgazda-, haszonbéres, farmtanya.

A *nagygazdatanya* esetében a tanyán állandó jelleggel a cselédek laktak, a nagygazda a városi házában lakott, és csak a nagyobb munkálatok alkalmával, legfeljebb néhány nap volt a tanyán.

A *kisgazdatanya* volt *Erdei* számára az ideális és domináns tanyatípus. E típus esetében a munkaképes fiatal gazda egész éven át kint lakott a tanyán családjával úgy, hogy volt neki ott egy berendezett háztartása is. Az igazi otthona azonban a városban volt, ahová öregségére beköltözött, és ahová vasárnap és piaci napokon bejárt. Az ünnepnapjai is a városi házban – ahol az idős szülők laktak – zajlottak. Azért tartotta ideálisnak *Erdei* a kisgazdatanyát, mert ott szétvált a gazdasági és a civil élet, a tanya elsősorban termelési célt szolgált, és ott a tulajdonos munkaképes korában tartózkodott. A városban, ahol háza volt, ott – *Erdei* szerint – megnyílt a lehetősége arra, hogy kulturált életet éljen.

A *haszonbéres tanya* esetében a birtokos a föld bérletéből is meg tudott élni. Ezt a tanyatípust *Erdei* a polgárosodás jelének vélte. Ilyen esetben a tehetősebb gazdák haszonbérbe adták tanyájukat, földjüket. Nekik mindössze a szőlő maradt saját kezelésben. A bérlő a saját gazdasága keretei között termelt, csak a haszonbérlet feltételeit kellett betartania. A haszonbéres tanyatípus leggyakrabban akkor fordult elő, ha a kisgazdának több fia volt, és nem tudott valamennyinek tanyát adni, hanem némelyek közülük arra kényszerültek, hogy haszonbéres tanyát találjanak, és ott kezdjenek önálló gazdálkodásba. Később tudtak maguk tanyát építeni, de addig is rendszerint ott volt a szüleik városi háza, ahová bejárhattak.

A *farmtanya* ugyanolyan volt, mint egy ház a faluból, csak kiemelve a zárt sorból, a termőföldre ültetve át. Tehát állandó és örökös otthont, kitelepülést jelentett, és a teljes háztartás is a tanyán volt. Az ilyen tanyához már nem tartozott városi (vagy falusi) ház, amely otthonul szolgált volna. A tanya a benne lakóknak egyetlen és kizárólagos otthona volt. Ha ezen a farmtanyán például zöldségtermesztés folyt, és az ott lakók ennek folytán gyakran bejártak a városba, legalább a piacra, akkor így részben ők is bekapcsolódnak a városi közösségbe. Ha viszont egy tanya még ilyen laza módon sem kapcsolódott egy-egy városhoz, hanem más tanyákkal együtt képezett összefüggő szórványtelepülést, akkor azt *Erdei szórványtanyának* vagy lakótanyának nevezte.

Összegzésként elmondható, hogy a két világháború között egyértelműen kirajzolódott a Dunántúlon a nagybirtok és a cselédek, illetve a kisparasztok, Észak-Magyarországon a középbirtok és a nincstelen mezőgazdasági munkások, az Alföldön pedig a gazdag parasztok és olyan mezőgazdasági munkások átlagon felüli aránya, akik rendelkeztek egy egészen kis darab saját vagy bérelt földdel. A kertészeti kultúrák és elsősorban a tanyai gazdálkodáshoz köthető jelentősebb állattartás a sajátos alföldi út továbbélését és megerősödését hozta a kapitalizmusban.

3. A parasztkutatás fénykora

E változatos és sok problémával küszködő paraszti világról az 1930-as évekig a politikai elitnek és a magyar középosztálynak az volt a véleménye, hogy velük minden a legnagyobb rendben van. Holott a parasztgyerekek közül nagyon kevesen jutottak el középiskolába, egyetemre, de az a kevés is mihelyt megszerezte a diplomát, a társadalom teljes életformaváltást és a polgári-úri középosztállyal való azonosulást követelte tőlük.

Ebben a korban színre lépett egy részben paraszt, részben polgári származású fiatal értelmiségi csoport, amely *nem akart az úri középosztály nézetével azonosulni*. Az új társaság több műhelyből állt és világnézeti szempontból is heterogén volt, de egy dolgot valamennyien egyetértettek, ez pedig abban foglalható össze, hogy a hivatalos közélettel, politikával és ezen belül is elsősorban a korabeli *földbirtokszerkezettel elégedetlenek* voltak, és ezzel összefüggésben falukutatókat végeztek, majd megoldást sürgettek a parasztság, a falu társadalmi problémáira.

Az 1930-as években színre lépett fiatal falukutatók főleg íróknak tartották önmagukat. Írásaikat a *szociográfia* műfajában jelentették meg. A szociográfia sajátos magyar tényirodalom, dokumentumirodalom, amelyben a társadalomtudományi és a szépirodalmi kifejezés mód keveredik. Ezt a műfajt *Némedi Dénes* (1985) a hazai szociológia előtörténetének nevezte, és szerinte a kor falu- és parasztkutatása nemcsak egy társadalomismereti törekvés volt, hanem egy értelmiségi (ún. népi) mozgalom is.

3.1. A falukutatás kialakulása és fejlődése

Az 1930-as években a társadalmi érdeklődés és figyelem ráirányult a népi kultúrára, de különösen a parasztság életszínvonalára (*Kósa* 1984). Hogy miért éppen akkor jelentkezett az érdeklődés a falu és a népi kultúra iránt, annak több oka van.

Ebben a korban robbanásszerűen jelent meg a magyar népi írók egész tábora – *Illyés Gyula, Szabó Dezső, Féja Géza, Szabó Pál, Veres Péter, Németh László, Sinka István stb.* A népi írók faluról jöttek, egy részük a parasztság legalsóbb rétegeiből. Pusztán születtem, és ott is laktam serdülő koromig – írta *Illyés Gyula*. *Veres Péter* az *Alföld parasztsága* (1935) című könyv szerzője művében önmagáról azt írja, hogy hatéves koráig különböző uradalmakon nevelkedett. Tizenegy éves korában kondás lett azon a tanyán, ahol a szülei gazdasági cselédek voltak. Később gulyásbojtár, és napszámba járogatott. Műve megírásakor már ötgyerekes édesapa volt, teljesen vagyontalanul élt, részint kisgazdáknál dolgozott, részint bérelt pár hold földet, baromfi- és jószágértartással kereste kenyerét. Tehát *Veres* egy tipikus alföldi szegényparaszt és agrárbérmunkás közötti státusban élt. A többiek, ha nem is ilyen mélyről, de hasonló paraszti környezetből indultak, s innen fakadt a belülről látás, a belülről induló feltárás igénye. Az írók nagy érdeklődést mutattak elsősorban a *szegényparasztság* életkörülményeinek szépírói, de egyúttal mély társadalomismereti igényességű feltárása és bemutatása iránt. Ezeket az írókat ma már egységesen népi íróknak nevezzük.

A népi mozgalom és a falukutatás azonban nem szükségképpen feltételezték egymást. Bár a népieknek tartott írók legtöbbje rokonszenvvel kísérté a szociográfia ténykedését, voltak olyanok, akik egyáltalán nem alkottak e műfajban, például *Németh László* (*Ablonczy, 2002*). Viszont a népi írók művei közül kiemelhetők *Illyés Gyulától* a *Pusztulás és a Puszták népe*, illetve *Veres Pétertől* *Az Alföld parasztsága* című művek, amelyek műfajilag a kor szociográfiai közé sorolhatók.

Említésre érdemes, hogy akkor még a *népi kultúra*, művészet (zene, tánc, öltözet, építészet stb.) élő volt, de az urbanizáció hatására egyre jobban kezdett eltűnni; ezt sokan felismerték, és meg akarták menteni a népi kultúrát. Ezért a magyar népművészet iránti érdeklődés is fénykorát élte. *Bartók Béla, Kodály Zoltán* a magyar és a környező népek tradicionális motívumainak népzenei gyűjtésével és feldolgozásával világhírnevet szerzett. A népi építészet (*Kós Károly*) és a néprajz (*Györffy István, Kiss Géza, Gonda Béla*) is maradandót alkotott, és mindez serkentőleg hatott a falukutatókra is.

Külföldön is hasonló falukutatók zajlottak. A hazai falukutatók ismerték a német *Leopold van Wieset, Ferdinand Tönniest* vagy a francia *Le Pay-t, Emile Durkheim* empirikus munkáit, továbbá az erdélyi magyar kisebbség közvetítésével a román *Dimitrie Gusti* monografikus szociológiáját, illetve a lengyel *Florina Znaniecki* és *W. J.*

Thomason összehasonlító vizsgálatait.²² Ezeknek a szerzőknek a munkáiban fellelhető a falusi „természetes” életforma idealizálása és merev szembeállítás a városival. Ez a szemlélet többször is utolérhető az 1930-as évek falukutatóinak munkáiban. A falukutatókkal szemben kritikaként fogalmazható meg az, hogy műveik helyenként esszéisztikus és szubjektív jellegűek, és nem teljes a tudományos alaposság sem. Ennek ellenére csak az ő műveikből kaphatunk képet a két világháború közötti falusi és *paraszti világ legsötétebb oldaláról*.

Az elemi iskola után paraszti művelődés és szakképzés szándékát magában foglaló *népfőiskolák* is serkentőleg hatottak a falukutató mozgalomra, és megfordítva, a falukutatók hatottak a *népfőiskolák* profiljának formálására. A népfőiskola nem magyar, és nem XX. századi jelenség: Észak-Európában (Dániában, Svédországban, Norvégiában, Finnországban) már a XIX. század végén és annak mintájára a XX. század elején Magyarországon is megjelentek. Az első világháború után a Gazdaszövetség látott neki a népfőiskolák újrászervezéséhez, de nem nagy sikerrel. Több kísérlet után a református, az evangélikus és legvégül a katolikus ifjúsági egyesületek bizonyultak sikeresnek – 1930-as évek közepétől 1943-ig – a népfőiskolák megszervezésében. A népfőiskolák a 18–22 éves fiúkat – az általános és mezőgazdálkodási ismeretek mellett – nevelni szeretnék volna, s nemcsak vallásos és hazafias állampolgárokká, hanem a lakóhelyükön a társaik számára mintaadó gazdákká, illetve paraszti vezetőkké. A sárospataki népfőiskola jelszava ezt nagyon jól tükrözte: „*Légy büszke faludra, de úgy élj és dolgozz, hogy falud is büszke legyen rád!*” A sárospataki volt az egyik legsikeresebb népfőiskola, amelynek létrehozásában Szabó Zoltán is segédkezett. Javaslatára a népfőiskola programját úgy alakították ki, hogy az egyaránt nyújtott vallásos, ismeretterjesztő és gyakorlati jellegű képzést.

A paraszttéma a korszak tudományos életének is felkapott témája volt. A kor legeredetibb történésze, *Hajnal István* és a népi írók egymástól függetlenül jutottak el a parasztsággal kapcsolatban hasonló eredményre. Csak „*Hajnal* a múltban és az elméletben „szolgáltat igazságot” a parasztságnak, míg a népi mozgalom a jelenben és a gyakorlatban akarta ezt tenni. *Hajnal* számára a parasztságprobléma előtérbe kerülése a '30-as években szempontokat és ösztönzést adott az európai történelem újragondolására és

---

²² *Znaniński* Lengyelországban, *Thomason* pedig Amerikában élő lengyel szociológusok voltak, és 1918-ban megjelentették *A lengyel paraszt Európában és Amerikában* (*The Polish Peasant in Europe and America*) című közös művet, amelyben azt elemezték, hogy az Amerikába kivándorolt és az otthon maradt lengyel paraszt között milyen közös vonások maradtak meg.

újszerű ábrázolására” – írta *Lakatos László* (1996, 159. p.), *Hajnal István* történelem-szociológiájának elemzője.

Cserépfalvi Imre és *Püski Sándor* szerepe, legalábbis közvetve, fontos volt a falukutatás kibontakozásához, mert ők vállalták fel a népi írók műveinek kiadását.

A falukutatók célkitűzése egyfelől a falu, a vidék hagyományos és addig feltáratlan művészeti, szokásbeli és egyéb hagyományos értékeinek a feltárása, másfelől a falvakra jellemző kirívó társadalmi elmaradottságnak a megismertetésére és megváltoztatására irányult. Az ellentmondások gyökere abból az anomáliából fakadt, amely jellemezte egyrészt az 1867. évi kiegyezés után az ipar-, a kultúra- és a városi infrastruktúra-fejlesztést, másrészt a nagybirtokrendszer fennmaradását, amelynek munkaszervezete, hagyománya, életvitele még 1919 után is a feudális maradványok egész sorát konzerválta (*Pölöskei*, 2002). A falukutatók kedvelt témaválasztása volt az *egyke*, a *németveszély*, a *paraszttság alsóbb rétegeinek élete*, a *pusztuló magyarság és a parasztkérdés*. A reformkorban Kölcsey, Széchenyi, Petőfi, Arany és mások is, különböző megközelítésben ugyan, de felvetették azt, hogy a parasztok helyzete rossz és azt meg kell oldani, azonban az 1930-as években már nemcsak egy-egy ismert személyiség, hanem a népi írók egész tábora részéről fogalmazódott meg egy új, *reális nemzeti önismeret* igénye és a paraszttság nemzetbe való beemeléseinek szándéka. A megismerésükhöz és tényfeltárásukhoz később a változtatási szándék is társult.

3.1.1. Egyke

Az egyke-problémával foglalkozó írások közül kiemelkedik a KEMSE Az Elsüllyedt falu a Dunántúlon című első közös szociográfiai mű. Az ormánsági Kemse faluban 1933-ban egy lelkes, főleg egyetemi hallgatókból álló csoport nyáron két hetet, ősszel pedig egy hetet töltött. A fiatalok a falu, a táj megismerése során a dokumentumelemzést és a szociológiában jól ismert aktív megfigyelés módszerét alkalmazták. Nemcsak interjúkat készítettek, hanem részt vettek a helyiek napi munkájában, és eközben beszélgettek velük, próbálták megismerni a 142 lakosú kisközséget.²³ Táborozásukat a Magyar Cserkészszövetség támogatta, szakmai vezetőjük gróf *Teleki Pál* volt. A Kemséről szóló könyv kollektív munka, ami 1936-ban jelent meg. A könyv egyes részeit a falukutatás reneszánszakor, 1986-ban a Népművelési Intézet újra kiadta.

---

²³ Ott jártamkor az 1980-as években a falu legidősebbjei még emlékeztek a fiatal cserkészfiúkra, akik – mint mondták – minden munkában segítettek nekik.

Kemse születési adatait vizsgálva az első falukutatók megállapították, hogy a XX. század kezdetétől „...a megváltozott életkörülmények, a sok gyereknek nem kedveztek, el kellett tüntetni őket. Kezdetét vette a születések szabályozása. Eleinte nem volt tökéletes módszerük, ... A gyerekek megszülettek, és azokat egyszerűen megfojtották. Az anyakönyvben lapozva sok fulladás okozta gyermekhalált találunk. A nagydunyhát rá tették a csecsemőre és alatta az megfulladt. Lassan azonban rájöttek arra, hogy még az anyaméhben ki lehet oltani az alig fogant életet. Kezdetét veszi a magzatelhajtások korszaka. Eleinte még nehezen megy... a fiatal asszonyok halálozása is gyakoribb lesz” (Kemse 1986, 35. p.). Felvetődik, különösen a mai olvasó számára a kérdés, hogy miért volt mindez? Az akkori lakosságra, és nemcsak Kemsére, hanem az egész Ormánságra és Sárközre az volt a jellemző, hogy ösztönösen szabályozták a születéseket, mert az újszülöttek az élők érdekeit erősen korlátozták. A cél az egy gyerek – az „egyke” – volt, *aki osztatlan egészben öröklí a birtokot és a földművelési technikát*, és ezáltal megnyílnak előtte a jobb életlehetőség útjai, vagyis megmenekülhet a szegénységtől. Csakhogy ez nem volt jó megoldás, mert a falu elsüllyedéséhez, azaz elnéptelenedéséhez vezetett.

Ugyancsak az egykeproblémával foglalkozott *Illyés Gyula*, aki még a Puszták népe megírása előtt, 1932-ben meglátogatta *Fülep Lajost* a baranyai Zengővárkonyban, majd az azt követő évben újra visszatért a faluba, és tapasztalatai alapján született meg a Pusztulás című szociográfiai esszé, amely a Nyugatban jelent meg. Benne a magyarság nagyarányú fogyásáról és a német lakosság növekedéséről számolt be. A hajdan színkálvinista község temploma hatszáz fő befogadására készült, és tavaly az iskola vizsga idején 20 iskolás gyerek és ötven felnőtt volt a templomban. Egy évvel korábban még néggyel több tanuló volt, az idén már a tavalyinál is kevesebb van – írta *Illyés* az 1930-as években, de e sorok akár ma is íródhattak volna.

3.1.2. Szegényparasztok az irodalomban

„Az irodalomtörténeti emlékezet úgy tartja számon, hogy *Móricz Zsigmond* volt az az alkotó, akinek írásaiban a falusi ember – pontosabban a falusi szegényparaszt – végképp az irodalom főszereplőjévé, alanyává vált” (*N. Pál* 2002, 121. p.). A falukutatók közül a szegényparaszsággal különösen *Szabó Zoltán* és *Kovács Imre* foglalkoztak. *Szabó Zoltán* kutatásának középpontjában a summások álltak. Két legismertebb műve a Tardi helyzet és a Cifra nyomorúság. Tardi egy borsodi kisközség. A szerző a műben leírja, hogy a faluban a föld nagy része a nagybirtokosé, ahová summásnak szegődtek a helyi-

ek. A summásélet olyan, mint a cselédsors, és ez előbb-utóbb a falu elhagyására kényszeríti őket – írta *Szabó Zoltán*. A falu elhagyását a szerző negatívumként értékelte, mert attól féltette a mezőgazdasági munkásokat, hogy azok nem tudnak beilleszkedni a városi környezetbe.

Szabó Zoltán a Cifra nyomorúságban drámai hangon írta le a palócok helyzetét egy fiatal, 17 éves, de koránál sokkal fiatalabbnak tűnő lány életén keresztül, akit az anya öltöztet fel több órán keresztül vasárnaponként és ünnepnaponként a család egyetlen szűk, kis földes padlójú szobájában. A palóc ruhák hat-hét páncélosra keményített szoknyából, cifra kötényből, díszes pruszlikból, színes szalagokból és egyéb apró díszekből állnak. Az egész vasárnap azzal telik, hogy a ruhát felveszik, elmennek a templomba, majd leveszik. Hétköznaponként pedig ez a fiatal lány hajnali négytől este nyolcig dolgozik az uradalomban. „Vasárnap színesen, hétköznap szegényesen” – így élnek a Palócföldön, ezért kapta a könyv a Cifra nyomorúság címet.

Szabó Zoltán a Cifra nyomorúságban azt írta, hogy a parasztság a Viharsarokban lázad²⁴, a Duna–Tisza közén polgárosodik, a Palócföldön pedig tűr. A kiutat a szegényparasztság földhöz jutásában látta.

A falukutatók körében sajátos színfoltot képviselt *Kovács Imre*, akinek 1937-ben megjelent – A néma forradalom című – művében találkozunk először az agrárproletár szóval. Ez a könyv a falukutató irodalom legendás műve lett. A Néma forradalomban a szerző Dózsa Györgytől kiindulva végigkísérte a parasztság történetét és kora agrártársadalmában három réteget elemzett: a cselédeket, a teljesen nincstelen mezőgazdasági bér munkásokat és törpebirtokosokat. Ezeket koldusoknak nevezte és számukat hárommillióra becsülte.²⁵ Ennek a megállapításának nincs tudományos alapja. Mint korábban láttuk, ebben a korban 1,8 millió agrárbérmunkás (7. táblázat) és 660 ezer törpebirtokos volt (4. ábra), de ezen rétegek között van némi átfedés, mert a törpebirtokosok jelentős része agrármunkás volt. Nem az a baj, hogy kissé eltúlozta a számokat, és végképp nem volt igaza abban, hogy az összes agrárbérmunkás és szegényparaszt koldus, hanem az, hogy a Rákosi–Kádár-korszak ezt már úgy magyarázta, hogy Magyarország a két világháború között a hárommillió koldus országa volt.

---

²⁴ Egyedül ott voltak komolyabb agrárszocialista felkelések.

²⁵ Nem ő, hanem még 1928-ban Oláh György fogalmazta meg először azt, hogy Magyarországon hárommillió koldus van (*Némedi* 1985).

A néma forradalomban *Kovács* azt állította, hogy a XX. század parasztsága nem tud előrelépni, s ezért más utakat keres, ami a birtokos parasztságnál az egykezésben, a nincstelen parasztságnál a háború előtt a kivándorlásban nyilvánult meg, a háború után pedig vallási szektákat alapítottak és ködös eszmék harcosai lettek.

Kovácsnál a forradalomnak kettős értelme van: lehet pozitív tartalma is („a forradalom sokszor a vitalitás jele”), lehet viszont sötét, romboló erő, a társadalom szétverése. A „néma forradalom” itt a társadalom szétbomlasztása, de csendben, lázadás nélkül. A „néma forradalom” nem jobbító változás, hanem pusztulás (*Némedi* 1985). Nemzethalálról beszél, ami nem akkor következhet be, amikor a nép meghal és sírba teszik, hanem akkor „amikor kialszik benne a szebb élet tudata”. E tragikus helyzetből való kiutat *Kovács Imre* a földkérdés gyors és radikális megoldásában, azaz az egyenletes birtokmegosztásban, a közgazdasági viszonyoktól függően országrészenként változóan a *10–15 kat. holdas birtokok* megteremtésében látta. Ő úgy vélte, hogy ekkora földterület kellő anyagi függetlenséget biztosít tulajdonosának, és ez hozzájárul egy *egészségesebb gondolkodású és kezdeményezőkésséggel bíró paraszti réteg* kialakításához, amely réteg a falu életének irányítója lehet minden téren. Ezt a célt csak a nagybirtok felosztásával, azaz egy földreformmal lehetett volna elérni.

A mű megjelenése soha nem látott sajtóvisszhangot váltott ki. A népi írók, falukutató társak és egy ellenzéki országgyűlési képviselő is elismerően írtak a könyvről, esetleg a nemzethalált kérdőjelezték meg. A hivatalos politika értetlensége és diktatórikus hozzáállása abban is kitűnt, hogy a kötetet betiltotta, és a szerzőt hamarosan bíróság elé állította, ahol „a sajtó útján elkövetett osztály elleni izgatás és nemzetgyalázás vétségéért” jogerősen három hónapi fogházbüntetésre ítélte. *Kovács Imre* ekkor mindössze 26 éves volt. A Műegyetem Mezőgazdasági Fakultásának rektora 1937 decemberében levélben értesítette *Kovács Imrét* arról, hogy az egyetemi tanulmányok folytatásától és a vizsgázásától őt eltiltja a fellebbezési jog kizárása mellett. *Kovács Imre* akkor már kilenc félévet elvégzett, és csak egy szigorlata volt hátra a diploma megszerzéséhez.

Összegzésként kiemelhető, hogy a szegényparasztságról szóló 1930-as évekbeli népi irodalom fontos számunkra, mert csak ezekből értesülhetünk a kor falusi és paraszti világának legsötétebb oldaláról.

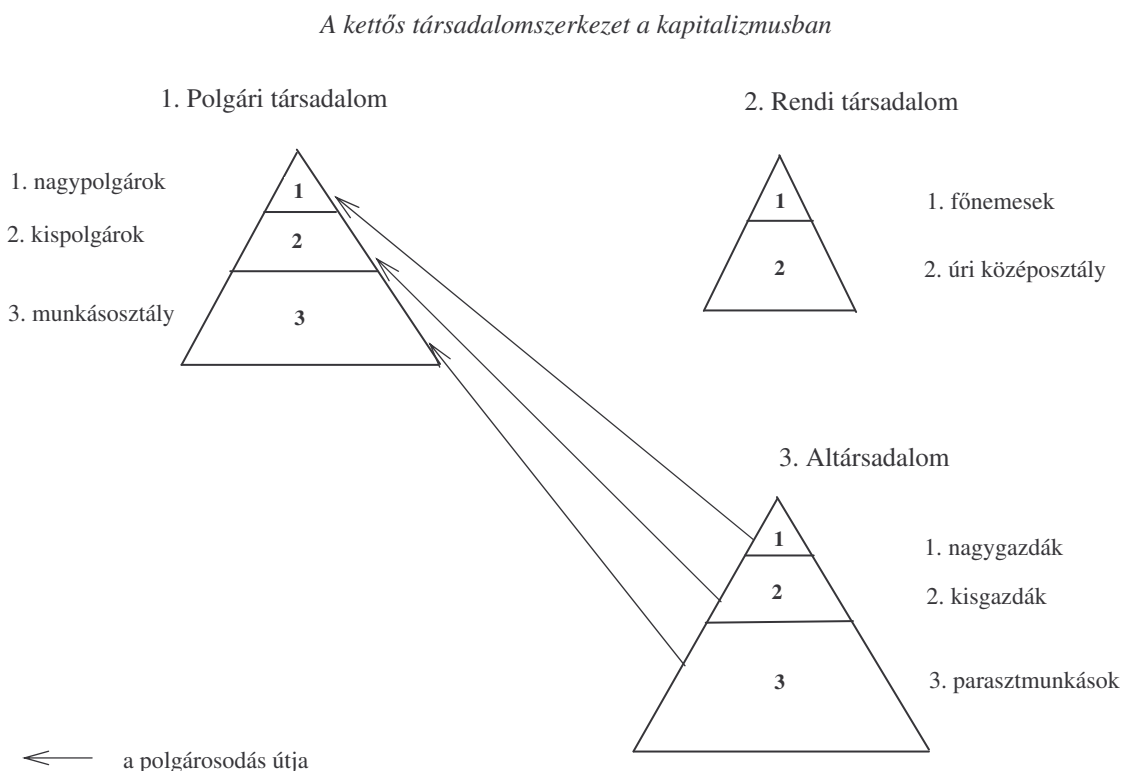
3.1.3. Erdei Ferenc

A falukutatók között sajátos helyet foglal el *Erdei Ferenc*, aki nemcsak műveinek nagy száma, hanem munkásságának érett korszakára (1938–1942) jellemző szociológiai megközelítése miatt érdemel különös figyelmet. Legismertebb művei: *A makói parasztság társadalomrajza* (1934), *Futóhomok* (1937), *Parasztok* (1938), *Magyar város* (1939), *Magyar falu* (1940), *Magyar tanyák* (1942) és *A magyar paraszttársadalom* (1942).

Szerteágazó munkásságából kiemelkedik *Erdeinek a parasztságról és a parasztság polgárosodásáról* alkotott elmélete.

A parasztságot egy különös társadalmi helyzettel jellemezte, amely nem tartozik bele sem a rendi, sem a polgári társadalomba, nem is tartozhat, hiszen egy múltbeli társadalmi szerkezetnek a továbbélése. „Valójában a parasztság olyan különös csoportja a társadalomnak, amely egyrészt a társadalmi szerkezet alján helyezkedik el, másrészt rendi jellegű szabályok fogják egybe és választják el a felső rétegektől” (*Erdei* 1980, 93. p.) (7. ábra).

7. ábra

Forrás: Erdei alapján saját szerkesztés.

Tehát a parasztság nem jogi értelemben – hiszen a jobbágyszabadítással az megszűnt –, hanem társadalmi értelemben vett rend. Ez azt jelenti *Erdei* szerint, hogy a parasztember lépéseit a mindennapi gyakorlatban bizonyos normák, szokások szabják meg, és szankcióképpen lenézéssel, lekezeléssel, kirekesztéssel és rendreutasítással büntetik azokat, akik eltérnek az elvárásoktól. Még arra is felhívta a figyelmet, hogy nem egyoldalúan a parasztok felett állók viselkednek ilyen szabályok szerint, hanem fordítva is, a parasztok is érvényesnek ismerik ezeket, és a maguk körében szankciókat is érvényesítenek azokkal szemben, akik nem követik a paraszttrend íratlan normáit.

Erdei volt az első a falukutatók körében, aki nem a szegényparasztságot, hanem döntően a középparaszttal mutatott be műveiben. Ez egyértelműen kitűnik *Erdeinek* a Parasztok című művében megfogalmazott három paraszttörvényéből is. Ezek pedig: a föld, a munka és a szabadság.

„A parasztok életének a föld az első törvénye. Ez a természet, amely minden pillanatban uralkodik rajta, ez a teremtettség, amely termelő szolgává teszi és ez a műhely, amely örökös munkával köti magához... Parasztnak a természet nem táj, nem kívülről nézi, nem gyönyörködik benne, nem is támad föl a vágya, hogy leigázza” (*Erdei* 1973, 18–19. pp.) Neki a természet nem ellenség, hanem erő, amit tiszteletben tart, hiszen benne él. *Erdei* úgy látta, a paraszt nem azt az alkalmat keresi, hogy hogyan fordíthatná szolgálatára a természet erőit, hanem azt nézi, hogy maga mint termelő ember, hogyan illeszkedik a természetbe.

A paraszt életének második törvénye a munka: „A paraszt munkáját nem a munkaidő... méri: nem méri azt semmi. Dolgozik hajnaltól estig és álmái is csak rövidke lehetnek, mert valamilyen munkára akkor is gondolnia kell. S ebben nincs különbség a kisebb vagy nagyobb földű gazda és a földtelen zsellér között. A munkát nem a napi szükséglet szabja meg, és nem a munkaadó kedve; életük törvénye ez... Hogy valakinek már biztosítva van élete fogytáig a kenyerre, hogy annyi a földje, amennyi munka nélkül is bőségesen eltartaná, az nem számít semmit” (*Erdei* 1973, 21. p.). *Erdei* szerint a paraszti életforma legfőbb jellemzője az, hogy benne erkölccsé vált a szüntelen munka, és minden életmegnyilvánulás alárendelődött a termelésnek (*Bibó* 1940). Egyetlen enyhítést és viszonylagos szabadságot ez alól a föld birtoklása enged, illetve „a birtok csak azt az illúziót adja, hogy a munka gyümölcse azé, aki végzi, tehát azt a reményt táplálja, hogy érdemes dolgozni” (*Erdei* 1973, 22. p.).

A paraszt életének harmadik törvénye a *szabadság*. *Erdei* szerint a paraszt megkapja azt a szabadságot, hogy úgy rendezze be életét, ahogy akarja, vagy ahogy tudja, csak eleget tegyen termelő kötelezettségének. A paraszttársadalmon belül a birtokos paraszt is csak azt a szabadságot és biztonságot kapja meg, hogy a maga kedve szerint dolgozhasson. „Ám a birtokolt föld mégis a szabadság maga. Szabadnak érzi magát a paraszt, ha ilyet mondhat magáénak és a szabadságnak még az illúziójáért is érdemes körömszakadtáig dolgozni. ... A parasztbirtok nem tőke, hanem a szabadságnak és a biztonság-
nak a védőkerete. A birtokos paraszt nem él másképpen és nem dolgozik kevesebbet, mint a birtoktalan, csak kevésbé érzi állapotát közvetlen szolgaságnak ... Paraszttársadalomnak belső tagozódása csöppet sem hasonlít a javak birtoklása szerint tagozódó polgári társadalomhoz. Lényegében minden paraszt egyformán él, a birtoknak csak any-
nyi jelentősége van, hogy ugyanazt a sorsot egyik könnyebbnek érzi, másik nehezebbnek” (*Erdei* 1977, 22–23. pp.).

A fentiekben leírt paraszt önként és kedvvel dolgozik, és ezen a ponton lényegesen különbözik az *Illyés Gyula* által leírt cselédétől. *Illyés* műveinek főszereplője „az ellentétekből van összegyúrva”, akit a munkában „nógatni kell”, de „a lelkében ösztönösen engedelmeskedik”. *Illyés* cselédje a személyes közvetlen feljebbvalóktól, míg *Erdei* parasztja csak a természettől és a társadalomtól függ.

Erdei ebben az időszakban (1933–1942) a magyar *paraszti polgárosodás feltérképezője és ideológusa* (*Dénes I. Z.* 1980), aki alföldi kutatásaiból kiindulva megfogalmazta a parasztpolgárosodás elméletét. Ez a polgárosodás számára azonos volt a haladással, a parasztságnak a rendi társadalomszerkezetből egy fejlettebb polgári társadalomszerkezetbe való átlépésével (7. ábra). Ennek során a nagygazdák nagypolgárokká, a kispolgárokká, a mezőgazdasági bérmunkások pedig munkásokká válnak. A parasztpolgárosodás ideális színhelyéül a *tanyás mezővárost* jelölte ki, és akkor még úgy vélte, hogy nem falvasítani, hanem *városítani* kell a tanyákat. A tanyás mezőváros azáltal biztosíthatta a polgárosodást, hogy megteremtette a lakhely és a munkahely szétválasztásának a feltételét. *Erdei* elmélete mentén egy fontos kiút születhetett volna a parasztp probléma megoldására. Ehhez azonban a hatalmi elit hasonló elhatározására is szükség volt, ami akkor még hiányzott.

Összegzésként elmondható, hogy a népi írók és falukutató szociográfusok számára a *paraszti típusú modernizáció* jelentette a kiutat, holott akkor Európa nyugati felében, továbbá Ausztriában és Csehszlovákiában már az ipari típusú modernizáció érvényesült.

Ennek ellenére az írók programját nem tartom rurális utópiának, hanem az átmeneti fejlődés modellezésének. Ebben a modellben a társadalom alapja egy széles paraszti középréteg. S ahol széles a közép, ott megfelelő átjárás van az egyik társadalmi rétegből a másikba. A gondolatsort *Kovács Imre* a következőképpen vitte végig: a földosztás után a fogyasztásra képes középegzisztencia lesz a társadalom többsége. Ez automatikusan magával hozza az ipar és a kereskedelem fejlődését, amely felszívja a városi agrárproletariátust (*Erdész* 1987). Leegyszerűsítve úgy lehetne tömören megfogalmazni az ő elképzelésüket, hogy a nagyon nehéz helyzetben lévő agrárbérmunkás és szegényparaszt egyik felének az ipari munkahelyek megteremtésével, a másik felének pedig a nagybirtok felosztásával kívántak segíteni. Országreszenként változóan a 10–15 kat. holdas birtokok létrejöttével úgy vélték, hogy abban a korban kialakulhat egy egészséges gondolkodású és kezdeményezőkésszággal bíró paraszti réteg. Ez a szerves fejlődési modell nem felelt meg sem az 1945 előtti, sem az 1948 utáni kommunista politikai stratégiának, hanem egyenesen ellentétben állt azokkal.

3.2. Népi mozgalom a mezőgazdaságban dolgozó alsóbb rétegek érdekében

A második világháború közeledtével a népi írók jelentős része felhagyott az elméleti munkával, és elképzeléseik gyakorlati megvalósításához kezdtek, mert úgy érezték, hogy azáltal jobban tudnak a szegényparasztokon segíteni.

1938-ban *Kovács Imre* maga köré gyűjtött néhány értelmes és radikálisan gondolkodó fiataalt, akik Márciusi Front néven létrehoztak egy mozgalmat, amelynek programját 12 pontba foglalták, és március 15-én a Nemzeti Múzeum lépcsőjéről, óriási tömeg előtt kikiáltották a mozgalom megalakulását és felolvasták a programját. A vidéki egyetemi városokban is Márciusi Frontok alakultak. Tagjaik járták a vidéket és a feudalizmus maradványai felszámolásának szükségességéről tartottak tömegeket vonzó szuggesztív előadásokat. A következő év március 15-ére már egy kibővített program készült, amelynek címe az volt, hogy *Mit kíván a magyar nép*. Mint azt egy 1940-ben megjelent írásában *Kovács Imre* kifejtette, ő már akkor, 1938-ban egy parasztpártot szeretett volna csinálni a Márciusi Frontból, mert úgy érezte, hogy vannak korok, amikor mindent az íróknak kell elvégezniük, s a politika és irodalom egyet jelenthet, mint ahogy az 1848-ban is volt.

Ekkor azonban még nem sikerül új parasztpártot alakítani, de *Kovács Imre* nem adta fel a parasztság megszervezésének politikai lehetőségét, és készült a politikusi pályára (*Erdész* 1987). A Márciusi Frontot a hatalom ellehetetlenítette. Összejöveteleit rendőrségi zaklatások kísérték, illetve a Front egyes tagjai jobbra tolódtak, így az 1939-re teljesen felmorzsolódott.

A politika Magyarországon mindig is úri mulatság volt. A lakosság legnagyobb részét kitevő agrárnépességnek hosszú ideig nem volt parlamenti képviselője. A XX. században azonban lassan megjelentek a parasztpolitikusok. Közülük elsőként *Áchin L. András*, a 143 holdas pusztagerendási gazda szerzett népszerűséget nemzetgyűlési képviselőként, még az első világháború előtt. Akkor, 1908-ban alakult meg a Kisbirtokos Szövetség, és erre a szövetségre építkezve 1922-ben létrejött a Keresztény Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt. Elnöke *Nagyatádi Szabó István* lett, aki nagy politikai ellenállás közepette végigvitte az 1920-as földreformot. A párt koalícióra lépett a *Bethlen István* vezette kormányzópárttal és, főleg a gazdasági világválság közepette, a paraszti érdekek képviselője elhalványult a kormányban. A gazdák egyre elégedetlenebbek lettek a párttal, és ezért 1930 októberében Békésen megalapították az új *Független Kisgazdapártot*. A háború közeledtével más pártokból egyre több neves politikus lépett be a Kisgazdapártba, akik közül kiemelhető *Szijj Bálint*, *Gaál Gaszton*, *Eckhart Tibor*, *Bajcsy-Zsilinszky Endre* és a jó képességű parasztpolitikusok, *Nagy Ferenc*, *Kovács Béla*. Ez akkor egy baloldali, de keresztény beállítottságú párt volt. A legismertebb politikusuk egyike-másika, például *Tildi Zoltán* református lelkész, *Varga Béla* pedig katolikus pap volt. A párt a *közép- és gazdagparaszatok* problémáit kívánta képviselni. Felléptek a bürokrácia túlkapásai és a parasztság magas adózása ellen, alacsony kamatozású kölcsönöket követeltek, és lehetőséget a gazdák számára, hogy a hitelválságot megoldják. Azt hangoztatták, hogy képtelenek a gazdák a saját földjükön haszonnal termelni. Ők is nagybirtokellenesek voltak, és hangsúlyozták, hogy megalapozott földbirtokpolitikával földhöz kell juttatni azokat, akiknek most még nincs földjük, de ez csak az egyik és nem is a legfontosabb programpontjuk volt. Fontos kiemelni, hogy ez a politikai párt tiltakozott még a paraszt szó használata ellen is, a parlamentben az 1920-as években kikérték maguknak, hogy őket ne parasztoknak, hanem gazdáknak szólítsák.

1939-ben a falu életével foglalkozó írók és falukutatók alakítottak egy új pártot, melynek neve *Nemzeti Parasztpárt* lett. A párt megalakulásában főleg *Erdei Ferenc*, *Kovács Imre* és *Veres Péter* vett részt. *Veres* elnök, *Erdei* pedig főtitkár lett. Az, hogy

mennyire kívánták képviselni a parasztságot, már a párt nevéből is kitűnt, de a Kisgazdapárttal ellentétben a Nemzeti Parasztpárt a parasztság legalsóbb rétegeit, a szegényparasztokat és a földnélküli mezőgazdasági bér munkásokat kívánta képviselni. A nemzeti jelzõt pedig azért szerepeltették nevükben, mert ki akarták hangsúlyozni, hogy az általuk képviselt réteg is a nemzet része. A megalakulásakor, 1939-ben programjuk a nagybirtok felosztása, valamint a törpe- és nincstelen parasztoak földhöz jutásának kérdése köré összpontosult.

A háború előrehaladtával a pártoknak állást kellett foglalniuk Magyarország háború utáni politikáját illetően. Ebben a kérdésben azonban teljesen megbomlott a Nemzeti Parasztpárt vezetőinek egysége, amire az ún. szárszói táborban derült fény.

1943. augusztus 23–29. között a *Püski Sándor* által alapított Magyar Élet Könyvkiadó égisze alatt megrendezték a Soli Deo Glória református ifjúsági egyesület üdülõtelepén a szárszói táborát. A református ifjúság üdülõjében a korábbi években is szerveztek nyári táborokat. Az 1943-as azonban rendkívüli volt, mert témájaként a *magyarság* és a *parasztság* jövője szerepelt. A táborban főleg a népi írók, falukutatók és a téma iránt érdeklõdõ paraszt- és munkásfiatalok vettek részt, mintegy hatszázan.

Abban a történelmi helyzetben *Kovács Imre* a nyugat-európai, elsõsorban angol politikai modellt tartotta Magyarország számára kívánatosnak. A szárszói tábor programjai közül emlékezetes maradt két kiemelkedõ előadás, az egyiket *Erdei Ferenc*, a másikat *Németh László* tartotta. *Erdei Ferenc* ekkor egészen balra tolódott, és úgy látta, hogy Magyarország számára a szovjet fejlõdési modell és a történelmi materializmus a követendõ. E nézetével teljes mértékben megtagadta korábbi parasztpolgárosodási elméletét. *Németh László* író pedig egy középutas politika mellett érvelt. Azaz, se a nyugati, se a keleti mintát nem javasolta követni, és egy sajátos magyar útra szeretne volna az országot rávinni. Ugyanakkor õszintén és naívan hitte, hogy a nagy politikai fordulat áldozatok nélkül, „tisztán” is lefolyhat.

Ettõl kezdve a népi írók szinte teljesen felhagytak az írással és minden a politika síkjára terelõdött.

3.3. Mi lett a népi írókkal a „népi demokráciában”?

A szociográfia és a népi mozgalom fénykora az 1930-as évek voltak, 1943-mal bezárólag. A második világháború után, mint annyi szellemi áramlatot, ezt is elhallgattatták. A szocialista internacionálé ideológiája szerint ez *nacionalista* mozgalomnak minõsült.

Továbbá az 1930-as évek falukutatói előtt – mint kívánatos modell – a magántulajdonon alapuló *kis- és középparaszti társadalom* állt, vagyis akkora földterület, amely kellő anyagi függetlenséget biztosít tulajdonosának, és ami hozzájárult volna egy egészségesebb gondolkozású és kezdeményezőképesseggel bíró parasztság kialakulásához. Ezzel szemben az 1948 utáni, a népi demokrácia nevet hordozó hatalom a szovjet típusú mezőgazdaságot próbálta mindenáron megvalósítani.

A kommunista hatalom zaklatta azokat a népi írókat, akik önként nem álltak melléjük, és követelte, hogy maradéktalanul dicsőítsék a hatalmat. Aki erre képtelen volt, az rövid idő után teljesen visszavonult vagy külföldre távozott. Az, hogy ki hová állt, gyorsan eldőlt. *Kovács Imre* és *Szabó Zoltán* 1948-ban Nyugatra emigráltak, *Illyés Gyula* 1983-ban bekövetkezett haláláig Magyarországon élt, és íróként, kisebb megszakítással a rendszer szűk körű belső ellenzéke volt. A nem falukutató, de velük jó barátságban lévő és őket figyelő *Bibó Istvánt*, akit a jobb- és baloldal egyaránt a kor egyik leghitelesebb egyéniségének ismert el. Ő különösen az 1945–1947 közötti írásai alapján jó hírnévre tett szert, nemcsak hazánkban, de az ország határain túl is, de 1956-os állammíniszteri szerepvállalása miatt életfogytiglani szabadságvesztésre ítélték, majd 1963-ban közkegyelemben részesítették.

Ezek után a kommunizmus alatt sor került ennek a szellemi irányzatnak a meghamisítására is. Az 1970-es években a kor jeles tudósai írásaikban túlértékelték a népi mozgalom baloldali szárnyát; a Márciusi Frontban pedig a Hazafias Népfront elődét vélték felfedezni (*M. Kiss–Vitányi* 1977, *Tánczos* 1977, *Huszár* 1978). Mi több, volt, aki a Márciusi Frontot jórészt az Egyetemi Körben tevékenykedő, szűk körű kommunista diákok munkája eredményeként tekintette (*Salamon* 1977).

Ugyanakkor a puha diktatúra alatt lassan elkezdtek újra kiadni az 1930-as években megjelent műveket. Az sem mellékes azonban, hogy e könyvkiadások milyen sorrendben következtek. Az első volt *Erdei Ferenc*, akinek 1973–1980 között az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent az összes két világháború között íródott műve. Az utószót e kötethez *Kulcsár Kálmán* írta. El kell ismerni, hogy szakmai szempontból a falukutatók közül valóban *Erdei* munkássága érdemli a legnagyobb figyelmet. A hatalom azonban nem ezért, hanem az 1943–1955 között vállalt aktív politikai szerepe miatt kedvelte őt. Könyveinek korai kiadásához az is hozzájárult, hogy élete végéig, 1971-ig Magyarországon maradt.

Az 1980-as években folytatódott az *Erdeivel* megkezdett falukutató irodalom kiadása. Valamennyihez utószó is készült, amiben már röviden megírták a könyvek megjelenési körülményeit, és egyes részeket közöltek belőlük, esetleg elemezték azokat. Szabó Zoltán könyveihez például Huszár Tibor írta az utószót. Legkésőbb, szinte a rendszerváltás előestéjén, 1989-ben jelent meg Kovács Imre A néma forradalom című könyve. A kötet azonban több volt, mint az eredeti mű, mert tartalmazta a könyv korabeli kálváriáját: A néma forradalom a bíróság és a parlament előtt, illetve annak korabeli sajtóvisszhangját. Erdész Ádám válogatta a dokumentumokat és írta az utószót.

1985-ben elsőként Némedi Dénes A népi szociográfia 1930–1938 című művében elsőként festett reális képet erről a szellemi irányzatról.

A szocializmus utolsó évtizedében az 1930-as évek mintájára újraindultak a falukutató táborok, amelyek a rendszerváltás után is folytatódtak, bár 1990 után már elveszítettek országos jelentőségüket, mert akkor a falu, illetve a parasztság problémája, más egyéb fontos témák miatt, a társadalmi érdeklődés periferiájára került.

Új fordulatot jelentett a 2002. március 25–26-án Budapesten a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban Az 1930-as évek falukutató irodalma című konferencia megtartása, majd az ott elhangzott előadásoknak A falukutatás fénykora 1930–1937 című kötetbe foglalása. Az új fordulat abban volt, hogy az előadók között kitűnt N. Pál József, akinek előadása a kötetben is olvasható. Ő többek között Szabó Pál személyén keresztül újszerű módon mutatta be a népi irodalom igazi nagyságát és eltűnésük körülményeit. A népi irodalom eltűnése az érintettek számára egyúttal személyes tragédia is volt.

N. Pál József tanulmányának első érdeme abban van, hogy felhívta a figyelmet arra, hogy Szabó Pál 1942–1943-ban írt egy három részből álló regényt, amelynek a címe *Lakodalom keresztelő bölcső*. N. Pál József joggal úgy véli, hogy ez a trilógia talán a legnagyobb népi irodalmi mű. Benne bemutatásra kerül egy falu összezsugorodott, organikus élettere, ahol az egyén és a közösség egymásra van utalva – és mint az elemző írja –, ezért ott a konfliktusok végzetes tragédiába soha nem torkolhatnak. A humán tőke vizsgálata szempontjából számomra az N. Nagy Józsefi tanulmány második nagy érdeme az, hogy rámutatott arra, hogy *a szegénység és az otthonteremtés képessége nem zárja ki egymást*. Sőt – szavaival –, a szegények azért méltóak az emberibb körülményekre, mert a jobb jövő e képesség átmentése nélkül el sem képzelhető.

Az 1945. évi fordulat, amelyet Szabó Pál is nagyon várt, és naiv hittal támogatta annak brutális mozzanatait, ennek során többek között a trilógiának új címet (*Talpalatnyi*

föld) adott. A Talpalatnyi föld tartalmát *Szabó Pál* nem írta át, mert tudta, hogy az egy jó mű, csupán beírt az „új mű” végére néhány olyan gondolatot, amely arra utalt, hogy a kiút a jobb jövő felé a szocializmusban van. Holott a trilógiában a regény végén még azon a véleményen volt, hogy a kiút a kitartó és innovatív egyéni munkában található. Ezek után *Szabó Pál* megírta még a Talpalatnyi föld című film forgatókönyvét is, majd ugyanilyen címmel 1948-ban megszületett a *Bán Frigyes* rendezte film. A film esztétikai szempontból kiváló, csak éppen semmi köze nincs a trilógiához.

Míg a trilógiában majdnem mindenki kicsattan az egészségtől, a nehézségeket mindig legyűrő életakarat és életöröm szinte muzsikál, addig a filmben majdnem mindenki beteg, a lázító nyomorúság ömlik felénk, és az osztályharc minden érzelmet maga alá gyűr (*N. Pál J.* 2002).

Szabó Pál esetét elemezve *N. Pál József* harmadik érdeme, hogy hozzásegített bennünket két dolog megértéséhez. Elsősorban ahhoz, hogy az a világ, ami akkor volt, a benne élők szempontjából bizonyára nem is olyan volt, mint amilyennek mi ma gondoljuk. Másodsorban rávilágított arra, hogy annak a világnak volt egy ember- és közösségformáló ereje, és hozzáteszem, ez az, amire a falukutatók sem mutattak rá, hiszen abban a világban ők is csak a szegénységet és a nyomort látták. A szegénységet a népi írók és a falukutatók mint társadalmilag megoldandó problémát kezelték. Nem az ő bűnük, hogy később a hatalom ezt eszközként használta az osztályharc ideologizálására. Ezzel most már csak az a baj, hogy a népi íróknak és a szocializmusnak köszönve a mai utódokban a paraszti világról egyoldalú kép alakult ki.

Szabó Pál nem falukutató, hanem népi író volt, de a falukutatókra is ugyanaz jellemző, mint reá, tehát az, hogy az eltűnt paraszti világgal együtt *eltűnt a természetes írói ihletforrás*, és miközben ők szívből és joggal várták az 1945-ös fordulatot, később, hiába voltak a hatalom által akár megbecsült közírók, vagy emigrációba kényszerítettek, írni már nem tudtak, legalábbis úgy nem, mint korábban. Így történt ez például *Erdei Ferenc*cel, akinek a parasztságról és a parasztpolgárosodásról (1933–1943) írott művei eredetiek és tudományos szempontból is kiváló munkák. Ezek és azok, amit ő 1945 után elsősorban a mezőgazdasági szövetkezetekről, de az utolsó művében – a Város és vidékben – is írt, tudományos színvonala között köszönő viszony sincs.

III. A SZOCIALISTA MEZŐGAZDASÁG

A második világháború befejeztével Magyarországon lezárult a kapitalizmus kora, amit egy teljes körű és gyors rendszerváltás követett a politika, a gazdaság, a közigazgatás, a kultúra és a közélet területén. Mindez mélyreható mentális változásokat eredményezett a humán tőkében is. Ennek az átalakulásnak az eredményeként alapjában véve eltűnt a parasztság. Nekünk, a kor utólagos kutatóinak nagy szerencsénk, hogy már a szocializmus ideje alatt voltak Magyarországon olyan kutatók, akik a hivatalos marxista-leninista proletarizálódás elméletet tagadva fogalmaztak meg más elméleteket. Ezek: *Kemény István* új munkásosztálya, *Márkus István* utóparasztja, *Szelényi Iván* megszakított polgárosodása és *Juhász Pál* agrárvállalkozó osztálya. Ezekből az elméletekből többek között megtudjuk azt is, hogy a szocializmus egyes évtizedeiben meddig jutott a parasztság átalakulásának folyamata.

1. Az átmeneti szakasz

1944 végén, 1945 elején Magyarország és a többi közép- és kelet-európai állam számára úgy tűnt, hogy a háború befejeztével lesz választási lehetőség a kommunizmus és a polgári demokrácia között. Ezt a reményt a három nagyhatalomnak 1945 februárjában Jaltán elfogadott azon határozata is táplálta, miszerint minden egyes országban a lakosság összes demokratikus elemét képviselő ideiglenes kormányt kell sürgősen létrehozni, amely köteles minél előbb megszervezni a szabad választásokat. Ezzel összhangban a *Horthy*-rendszer ellenzéki pártjaiból –, a Kisgazdapárt (FKgP), a Szociáldemokrata Párt (SZDP), a Nemzeti Parasztpárt (NPP) – és a Magyar Kommunista Párt (MKP), valamint a szakszervezetek képviselőiből 1944. december 2-án Szegeden megalakult a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front (MNFF), amely lényegében a Magyar Kommunista Párt akcióprogramján alapult, ennek oka pedig az volt, hogy a felszabadult országrészekben a szuverenitás birtokosa a megszálló jogán már a Vörös Hadsereg volt. A Magyarországon létrehozott Szövetséges Ellenőrzési Bizottságot *Vorosilov* marsall vezette, és a Bizottság döntően szovjet tagokból állott (*Horváth Cs.* 1991).

1.1. Az 1945-ös földosztás

Debrecenben 1944 decemberében megalakult az Ideiglenes Nemzeti Kormány, amelynek egyik első intézkedése a földreform volt. A politika önmagát a parasztság történelmi igazságszolgáltatójának kiáltotta ki. A földreformmal minden párt egyetértett, de annak mikéntjéről eltértek a vélemények. A Kisgazdapárt a birtokos parasztok, a Magyar Kommunista Párt és a Nemzeti Parasztpárt a szegényparaszti és a nincstelen agrár-bérmunkások között szerette volna szétosztani az úri nagybirtokot. Végül *Nagy Imre* földművelésügyi miniszter elképzelése alapján 1945. március 18-án tették közzé a 600/1945. számú miniszterelnöki rendeletet „A nagybirtok megszüntetéséről és a földműves nép földhöz jutásáról” címmel.

Mint arról korábban szó volt, az első világháború után Magyarországon a térségben, az ismert történelmi körülmények miatt, a legmérsékeltebb agrárreformot vezették be. 1945-ben viszont hazánkban egy radikális földreformot hajtottak végre. Ennek során elkobozták a hazaárulóknak minősített (Volskbund-tagok, nyilas vezetők, háborús és népellenes bűnösök) teljes földbirtokait. A megváltás (kártalanítás) kilátásba helyezése mellett kisajátították a 100 kat. hold feletti úri és a 200 kat. hold feletti paraszti birtokokat. Az egyházi birtokoknál maximum 100 holdat hagytak meg, és a tőkés vállalatok, ipari és pénzügyi érdekeltségek, valamint az 1000 holdnál nagyobb birtokokok egész földjeit kisajátították.

A 75 500 kisajátított birtokból 43 250 elkobzott volt, de utóbbiak a földterületeknek csak 10%-át tették ki. A 100 kat. hold mint a birtokolható földterület felső határa, a szántóterületre vonatkozott. Szőlő és gyümölcsös esetén 20 kat. holdnál, erdő esetén pedig 10 kat. holdnál húzták meg a földmaximumot. A 10–100 hold közötti erdők azonban községi tulajdonban maradhattak (*Szakács* 1998).

A földreform céljára 5,6 millió kat. holdat vettek igénybe. Ez az ország termőterületének 34,6%-a volt. Viszont ebből csak 3,3 millió kat. holdat osztottak ki, azaz az ország termőterületének egyötödét, a többi 2,3 millió kat. hold, ha erdő volt, állami, a legelők pedig községi vagy szövetkezeti tulajdonba kerültek. Az állami tulajdonban maradt szántóterületeken állami gazdaságokat létesítettek. *Donáth Ferenc*től (1977) tudjuk, hogy az MKP és a Parasztpárt megegyeztek abban, hogy a juttatott föld minimum 3, maximum 15 kat. hold lehet. Mint arról korábban szó volt, Kovács Imréék a háború

előtt még 10–15 kat. holdas birtokokat szerettek volna létrehozni, mert csak ekkora terület biztosította volna a megélhetést és az önálló gondolkodást. Csak sejteni lehet, hogy a parasztpártiak azért mondtak le erről az elképzelésükről, mert féltek és/vagy behódoltak a szovjet támogatást maga mögött tudó MKP-nek.

A földreform-végrehajtás a földművelési miniszter irányítása alatt az Országos Földbirtokrendezési Tanácsra, a megyei földbirtokrendező tanácsokra és a községi földigénylő bizottságokra hárult. Szovjet támogatással és az MKP felhívására úgy döntöttek, hogy döntően a helyiek, azaz a községi földigénylő bizottságok kezébe kerül a földreform végrehajtása. A helyi földigénylő bizottságok a front mögötti területeken már februárban megalakultak. Következésképpen a földosztást a 600/1945. számú miniszterelnöki rendelet meghozatala előtt elkezdték, és helyenként nagy túlkapások, törvénytelenések közepette végezték.

Ezzel ellentétes hozzáállásról is tudunk, például a nagykőrösi parasztársadalomban a szegénység nem sietett, hogy minden erővel magáévá tegye az eltávozott urak és a legmódosabb nagygazdák birtokait, és csak néhány száz család kapott 1945-ben földet (Márkus 1979).

A földjogosultaknak igényeiket be kellett jelenteniük a helyi földigénylő bizottságokhoz, ahol a jogosultaknak a földek kimérését napok, esetleg egy-két hét alatt végrehajtották. A földreform eredménye az lett, hogy közel *650 ezer igényjogosult jutott átlagosan 5,1 kat. hold földhöz*. 1945 nyarán és őszén jelentősen kibővült (a frontról hazajött) jogos igénylők köre. A korábbi juttatások némi csökkentésével adtak a jogosultak egy részének földet, de még így is mintegy 300 ezer, addig a mezőgazdaságban dolgozó főnek nem jutott földterület.

Figyelemre méltó az a körülmény is, hogy az agrárproletariátus nagy része sem támogatta az ingyenes földosztást. Elfogadta, hogy olyan megváltási árat fizessen, amely nem ró rá túl nagy terhet. Átvette maga is azt a birtokos parasztra jellemző szemléletet, amelyik igazi tulajdonnak csak azt a földet ismerte el, amelyet vettek vagy örököltek. Végül is a földhöz jutottaknak a forgalmi árak mintegy negyedét, körülbelül öt évi haszonbérnek megfelelő árat kellett fizetniük. Ez volt a megváltási ár, amit az addigi földnélküliek 20 évi részletben, a törpe- és kisbirtokos juttatottak pedig 10 évi részletben voltak kötelesek fizetni. Ez a tartozás csupán az állammal szembeni adósság volt

(Donáth 1977). Az akkori állam a rendeletben lefektetettekkel ellentétben sem akkor, sem később nem kerített sort a volt földbirtokosok kártalanítására. Ez a kérdés 1948 után egyszer és mindenkorra lekerült a napirendről.

1.1.1. A földosztás utáni birtokstruktúra

A földosztás után minden harmadik birtokosnak életében először kellett volna elkezdenie az önálló gazdálkodást, kellő tapasztalat és felszereltség nélkül (Szakács 1998), ami-re nyilván nem voltak felkészülve. (Ezért, nem véletlenül, a szovjet típusú szövetkezeti szervezés először őket célozta meg.) A földjogosultak körében elindult a népvándorlás, ami különösen felgyorsult a mintegy 200 ezer hazai német lakosság kitelepítése után. A vándorlási célterület egyike volt például Baranya megye, ahol a földterületek 41%-át elvették, és a kitelepített németek teljes vagyona elkobzásra került (Kolta 1948). A bevándorlók Békés, Bihar, Hajdú, Szabolcs-Szatmár és Heves vármegyékből és a határon túlról, ezen belül a Felvidékről – lakosságcsere révén – tömegesen érkeztek.

A háború utáni első népszámlálás adatai tükrözik azt a radikális változást, ami a birtokviszonyokban bekövetkezett az 1945-ös földreform nyomán (7. ábra).

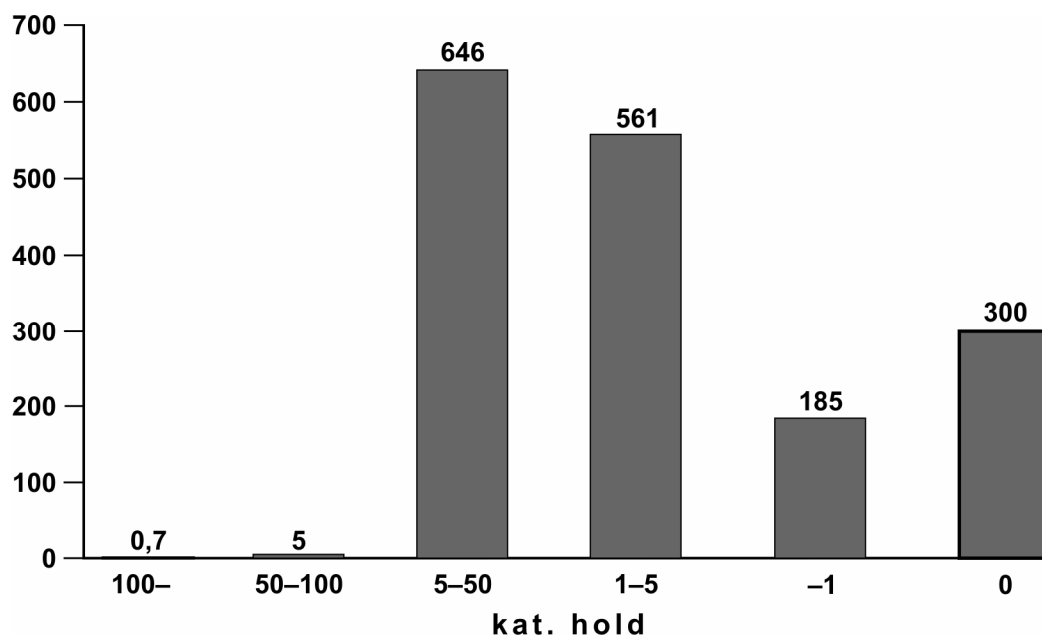
Ha összehasonlítjuk az 1935-ös (4. ábra) és az 1949-es (8. ábra) birtokstruktúrát, akkor az állapítható meg, hogy 1945 után a birtokstruktúra két véglete eltűnt, és szinte csak a parasztbirtokok maradtak meg. Eközben közel 1,9 millióról (5. táblázat) 1,4 millióra csökkent a birtokosok száma.

A földreform jogállami keretek között, de nem jogállami eszközökkel zajlott le. Hátánya, hogy „...nemcsak a parasztság jóvátételének, hanem a korábbi uralkodó osztály elleni bosszúnak is eszköze volt” (Buday-Sántha 2001, 73. p.). Az 1945-ös földreform felszámolta a polgárosodásra kész polgári és paraszti középbirtokot, és így eltűnt a polgárosodás esélye. A közép- és nagybirtok mezőgazdasági gépeinek és felszereléseinek jelentős része tönkrement, ami nagy veszteséget jelentett az ágazat számára. A földreform előnye viszont, hogy megszüntette a történelmi jogon alapuló igazságtalan földesúri nagybirtokrendszert, és drasztikusan csökkentette a földnélküli agrárbérmunkások arányát, valamint a szegényparasztszámát is.

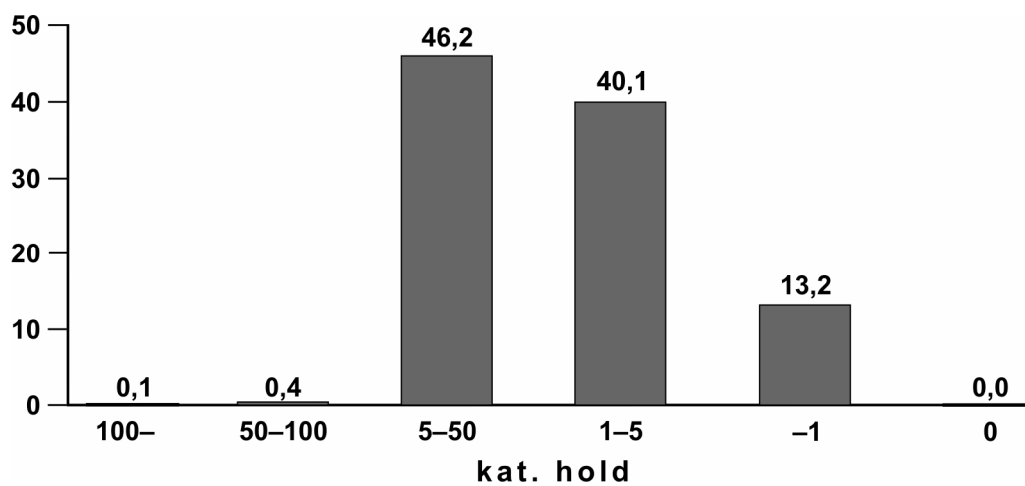
8. ábra

Magyarország birtokszerkezete 1949-ben

Gazdaságok száma (ezer)

Földhasználat (%)

Forrás: 1949. évi népszámlálás, 3. Részletes mezőgazdasági eredmények alapján saját szerkesztés.

1.1.2. A földosztás hatásának regionális vetülete

A földreform eltérő hatással volt a régiók birtokstruktúrájának átalakulására. Míg 1935-ben a Dunántúlon az országos átlag felett volt az 1–5 holdas szegényparasztek aránya (5. táblázat), addig a földosztás után ez az arány az országos átlag alá süllyedt (8. táblázat), mert sokan közülük „átléptek” a kisparasztek sorába, és így 1945 után az 5–15 holdas gazdák aránya kiugróan nagy lett a Dunántúlon, s ezáltal ott kedvezőbb lett a paraszti földbirtokstruktúra. A Dunántúlon azért keletkezett több kiosztásra kerülő föld, mert nagyobb volt egyrészt a nagybirtok, másrészt a kitelepítések aránya is.

Az alföldi parasztság birtokstruktúrája országos viszonylatban kedvezőtlenebb lett, mint korábban volt. Megmaradt a gazdagparasztek országos átlag feletti aránya, de eközben azok súlya jelentősen csökkent.

A leegészségtelenebb birtokstruktúra (8. táblázat) a földosztás után Észak-Magyarországon alakult ki. Ott az 5 hold alattiak minden egyes csoportja az országos átlag felett, az 5 hold felettiak pedig az országos átlag alatt voltak. Ennek oka abban keresendő,

8. táblázat

A gazdasági csoportok régiók szerinti megoszlása 1949. január 1-jén

Gazdaságnagyság-csoport		Magyarország		Dunántúl		Alföld		Észak	
		A g a z d a s á g o k							
		száma	%-os megosz- lása	száma	%-os megosz- lása	száma	%-os megosz- lása	száma	%-os megosz- lása
0– 1 kat. holdas	gazdaságok	185 333	13,2	60 808	12,4	92 096	13,0	32 429	16,3
1– 3		305 384	21,8	90 565	18,5	161 103	22,7	53 716	26,9
3– 5		255 825	18,3	76 871	15,7	139 859	19,7	39 095	19,6
5– 10		385 655	27,6	157 101	32,0	182 758	25,8	45 796	23,0
10– 15		150 448	10,7	67 495	13,8	66 988	9,4	15 965	8,0
15– 20		52 578	3,8	19 403	4,0	27 345	3,9	5 830	3,0
20– 25		26 589	1,9	8 094	1,6	15 848	2,2	2 647	1,3
25– 35		21 215	1,5	6 013	1,2	13 171	1,8	2 031	1,0
35– 50		9 899	0,7	2 617	0,5	6 282	0,9	1 000	0,5
50–100		5 361	0,4	1 372	0,3	3 371	0,5	618	0,3
100 kat. holdnál nagyobb		759	0,1	190	0,0	491	0,1	78	0,1
Összesen szám szerint		1 399 046	100,0	490 529	100,0	709 312	100,0	199 205	100,0
Összesen %-ban		100,0	–	35,1	–	50,7	–	14,2	–

Forrás: 1949. évi népszámlálás, 3. Részletes mezőgazdasági eredmények, IX. p.

hogy a kiosztható föld kevés, a napszámos agrárbérmunkások aránya pedig sok volt, és ezért Észak-Magyarországon kis darab földeket osztottak ki.

1.1.3. A földreform és a kollektivizálás a kelet-közép-európai országokban

Az 1945-ös magyar agrárreform bár a háború utáni első ilyen döntés volt a térségben, mégsem egyedülálló Kelet- és Közép-Európában, hiszen a környező országok is hasonló intézkedéseket hoztak.

Lengyelország 1944. szeptember 6-i rendelete a németek, a háborús bűnösök és az árulók földjeinek elkobzását mondta ki, de közben elrendelték minden 100 hektárt meghaladó földbirtok megváltás nélküli államosítását. A lengyel földreform során 788 ezer család kapott kisebb-nagyobb területet. Legtöbbet, átlagosan 8,34 hektárt a volt német lakta területeken kaptak, de ott jelentős állami szektor is kiépült.

Csehszlovákiában 1945 júniusa és 1948 márciusa között három nekifutásra hajtották végre a földek államosítását, amit összekapcsoltak a német és a magyar földtulajdonosok kitelepítésével. Csehszlovákiában mintegy 350 ezer földtelennek vagy törpebirtokosnak juttattak földet. A birtokolható földterület felső határát végül 50 hektárban jelölték meg.

Romániában az 1945. március 22-i törvény értelmében a németek és a háborús bűnösök tulajdonának, továbbá az 50 hektár feletti birtokoknak az igénybevétele képezte a földosztás alapját. 860 igénylő kapott alacsony, átlagosan 1,2 hektár földet.

Jugoszláviában elsősorban a németektől és a háborús bűnösöktől, vagy azoknak minősítettektől és a nemzeti kisebbségtől vették el a földeket, és osztották szét a földnélküli vagy törpebirtokos parasztok között. Majd a helyi délszlávoktól is elvettek minden 34 holdat meghaladó földet, és nagyon gyorsan elkezdtek a kollektivizálást.

A legkisebb kiterjedésű birtokreform – akárcsak az első világháború után, ezúttal is – *Bulgáriában* játszódott le. Az összes földterület 2%-át érintette, és mintegy 120 ezer család lett a földreform kedvezményezettje.

Mindezen változások nyomán a kelet- és közép-európai országok birtokstruktúrája, amely az előző történelmi korszakban rendkívül jelentős különbségeket mutatott, 1945 után nagyon hasonlóvá vált, és a *kisparaszti gazdálkodás dominanciáját* tükrözi (Berend T.–Ránki 1976). Ez a kisparaszti gazdálkodás azonban rövid ideig tartott, mert a szovjet

befolyási övezetben lévő térségben, néhány ország kivételével, a mezőgazdaság szovjet típusú kollektivizálása következett be.

Amikor 1958-ban az MSZMP a teljes kollektivizálás mellett döntött, akkor már Bulgáriában befejeződött, Csehszlovákiában 75%-os, Romániában 55%-os volt a mezőgazdaság kollektivizálása. Ezekben az országokban azonban a szocializmus alatt a földterületek viszonylag magas, 10–12%-a háztáji, tehát egyéni művelésben volt, ahol azonban szinte kizárólag önellátás céljából folyt a termelés.

Jugoszláviában 1953-ban felbomlott a szövetkezetek jelentős része, és ott, illetve Lengyelországban megmaradtak a parasztgazdaságok. Jugoszláviában maximum 10, Lengyelországban 50 hektár földterületet birtokolhattak a szocializmus ideje alatt a főfoglalkozású parasztok.

A háború utáni földreform természetszerűen következett a térség országainak gazdasági és társadalmi struktúrájából: a rendi jellegű nagybirtok létéből, a tömegmértű paraszti szegénységből és a fokozódó földéhségből. Vitathatatlan azonban a földreform politikai jelentősége is, a paraszti többségű lakosság széles tömegeinek megnyerési szándéka, a kommunista és a már jelentős politikai erőt képviselő parasztpártoknak a földreform melletti egységes kiállása.

A mezőgazdaság kollektivizálása abból a tényből következett, hogy az Egyesült Államok és a nyugat-európai győztes nagyhatalmak szabad kezet adtak a Szovjetuniónak a térség feletti döntésekben, így az agrárpolitikában is. Jugoszláviában (1948-tól) a Szovjetuniótól viszonylag független, jugoszlávutas fejlődés indult meg, Lengyelországban pedig az erős katolikus egyház nyomása és bizonyos történelmi hagyományok következtében dönthettek a mezőgazdaság teljes kollektivizálásának kihagyása mellett, ezért ebben a két szocialista országban továbbra is meghatározó maradt a kisparaszti gazdálkodás.

1.2. A családi munkaerőn alapuló kisparaszti gazdálkodás 1945 után

Magyarországon 1945 után a mezőgazdasági termelés súlypontja a *családi munkára alapozott kisüzemekre* tevődött át. Ez új helyzetet jelentett, amikor a földterületek közel kétharmada az 5–20 holdas kis- és középgazdák (8. ábra) kezében volt, illetve a mező-

gazdasági keresők körében soha nem látott magasságba szökött a családi gazdálkodásból élők aránya (9. táblázat).

9. táblázat

A mezőgazdasági keresők aránya

Foglalkozási viszony	1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960
	százalékos megoszlás						
Fizikai dolgozó	54,5	54,5	51,7	49,2	49,4	34,5	55,8 ^{a)}
Szellemi dolgozó	3,7	4,7	5,9	6,3	6,6	8,8	15,0 ^{a)}
Önálló és segítő családtag	41,1	39,8	40,7	41,1	40,0	51,2	21,3
Nyugdíjas	0,7	1,0	1,7	3,4	4,0	5,5	7,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

a) Alkalmazásban állók és termelőszövetkezeti tagok együtt.

Forrás: 1960. évi Népszámlálás. 6. Foglalkozási adatok. 15. p.

Kérdés, hogy milyen gazdasági feltételek között és milyen munkához való hozzáállással dolgoztak a második világháború után a parasztok?

Először is az általános gazdasági feltételek a háború után *katasztrófálisak* voltak. Az ország romokban hevert. A mezőgazdaságot az ország hadszíntérre válásával óriási veszteség érte. Különösen nagy volt az állatállomány terén elszenvedett veszteség. A szarvasmarha-állomány és a lóállomány közel 60, a sertés- 75, a baromfi- 70, a juhállomány 77%-a elpusztult. Elsősorban a közép- és nagygazdaságok jobb minőségű tenyészállatai veszttek el. Hatalmas volt az infláció, és súlyos teher volt a háborús jóvátétel. A valutaváltás során (pengőről forintra) a mezőgazdasági termékek árait tudatosan kedvezőtlen árfolyamon állapították meg.

Az ágazatot negatívan befolyásoló második tényező a *mezőgazdasági igazgatás* volt. 1945 közepétől mind szélesebben bontakozott ki az állam közvetlen termelésirányító szerepe. Hasonlóképpen, mint a háború idején, állami rendeletek írták elő a mezőgazdasági területek hasznosításának módozatait. Így például elrendelték azt, hogy a szántóterületeknek átlagosan 8%-án ipari növényt (cukorrépa, napraforgó, olajlen, rostlen és kender) kell termesztetni. Megszabták az állati munkaerő felhasználásának módját is (például a kettő lófogattal rendelkezőknek legalább 20 holdat kellett vetés alá elkészíteniük). A rendeletet megszegőket szigorúan felelősségre vonták, olyannyira, hogy rendőri őrizetbe is vehették (Szakács 1998).

A háborús viszonyokhoz hasonlóan 1945 májusában bevezették a *kötelező beszolgáltatást*, ami azt jelentette, hogy a gazdálkodók hónap végéig kötelesek voltak a rendeletben megszabott „gazdasági és háztartási szükségleteiken” felüli összes búza-, rozs-, árpa-, zab-, kukorica-, bab-, borsó-, lencse- és burgonyakészletüket a kormány által előírt áron a beszolgáltatási szerveknek átadni. *A beszolgáltatási kötelezettségek a gazdaságok nagyságával progresszíven nőttek.* Azaz, minél nagyobb volt egy gazdaság arányaiban, annál több terhet róttak ki rájuk. A terhek növekedése szempontjából különösen a 25 hold jelentett egy fontos határt. Az 5 holdnál kisebb szántóterületeken gazdálkodók mentesültek a beszolgáltatási kötelezettség alól, ha 1946/1947. évi földadójukat terményben lerótták. Az előírásokkal, a földadóval, a beszolgáltatással és egyéb közteherrel a gazdálkodónak előre számolniuk kellett. Ezzel a parasztok (termelői) szabadsága korlátozottá vált.

Ráadásul 1945–1947-ig még súlyos *aszályok* is sújtották a mezőgazdaságot, ezért kenyérgabonából és kukoricából gyenge termés volt.

Ilyen körülmények között a parasztgazdaságok versenyképességének legfontosabb pozitív tényezője a *humán tőke* lett. A szegény- és középparasztok széles rétege bízott abban, hogy végre elérkezett az az emberibb társadalom, amire oly régen vártak, és megnyílik a felemelkedési lehetőség. Az őket ért megszorításokról azt hitték, hogy átmeneti jellegűek, és a súlyos háborús károk következményének tudták be. A parasztok a második világháború után nagy életerővel rendelkeztek, termelési kedvük megnövekedett, szorgalommal, igyekezettel, soha nem látott lelkesedéssel, munkabírással és a nehézségek elviselésével szembeni kitartással láttak hozzá a munkához. Elmondható, hogy jórészt az ő munkájuk emelte ki a magyar mezőgazdaságot a háború okozta mély visszaesésből. Szorgalmukhoz szakértelem párosult, amelyet az előző nemzedékektől és tapasztalatszerzés útján sajátítottak el.

A gazdák túlnyomó többségénél a nehéz sors, illetve a rideg kormányzati kezelés ellenére a *gyarapodás jelei* mutatkoztak. Az egyéni tulajdon nemcsak nagyobb lehetőséget, hanem nagyobb ösztönzést is adott a munkához. 1947 májusában feljegyezték, hogy az új földhöz jutottak saját erejükből 10 000 házat, az Alföldön pedig 75 000 tanyát építettek fel. Igaz, ezt nagyobb részük saját fogyasztási szükségletei rovására tette, azaz a szigorú fogyasztási önkorlátozást tőkésítette (Szakács 1998). A paraszttársadalom

rendkívüli szorgalmának, földszeretetének és leleményességének köszönhetően az országban a zöldség-, szőlő- és gyümölcsstermelés jól alakult. 1946-ban a baromfiállományban mind minőségi, mind mennyiségi tekintetben nagy előrelépés történt. Budapest környékén a szarvasmarhatartó gazdaságok növelték állományukat és a tejtermelést. A parasztgazdaságok a zöldség- és az ipari növények termesztésének növelésével, gazdálkodásuk belterjesítésével próbáltak kitörni a nehéz gazdasági helyzetből. Ebben az időben nemcsak a Kisgazdapárt programjában kapott helyet a „Kert-Magyarország”, hanem majdnem minden párt, a mezőgazdasággal és a parasztsággal kapcsolatban álló szervezet hirdette a kertkultúra szükségességét, vizsgálta lehetőségeit, távlatait. A belterjes mezőgazdasági kultúrák térhódítása elsősorban Budapest környékén és a Duna–Tisza közén volt érezhető (*Tamási* 1991). Cegléd és Kecskemét mellett Nagykőrösön is megszorodtak a zöldségeskertek a törekvő szegény emberek keze nyomán. A kisparaszti-középparaszti közösség irányába kezdett átformálódni a társadalom. Ki-ki a maga kisebb-nagyobb gazdaságának a regenerálásával foglalkozott (*Márkus* 1979). A zöldség- és gyümölcsstermesztéssel, illetve ezeknek a termékeknek a szabadpiaci értékesítésével jóval nagyobb bevételre tettek szert, mint a hagyományos búza-, kukoricatermeléssel, amit alacsony áron egyébként is be kellett szolgáltatniuk.

1945–1948 között mintegy 400 ezer gazdára, azaz a birtokosok 25–30%-ára volt jellemző, hogy a családjuk a mezőgazdasági termelésből – a kor követelményei szerint – meg tudott élni, és ezen felül képes volt lassú gyarapodásra is. A két világháború között az ilyen családok aránya 30, az első világháború előtt pedig 40% volt. Ezekhez viszonyítva a valamivel alacsonyabb arány 1945 után a szűkös körülményekkel és a Kommunista Pártnak a gazdagabb parasztsággal szembeni ellenséges politikai viszonyulásával magyarázható.

Azok mellett, akik meg tudtak élni a földből, ott volt még egy jelentős szegényparaszti réteg. Az ő helyzetüket a földreform sem tudta megoldani. Számukra a felemelkedést csak az ipar fejlődése tudta volna biztosítani, ami akkor nagy erővel meg is indult. Ha viszont a történelem nem úgy alakul, ahogy alakult, a gazdák fenti egynegyedének-harmadának, mintegy 400 ezer családnak lett volna megfelelő helye a mezőgazdaságban, és ők legalább olyan jó mezőgazdaságot hoztak volna létre, mint amilyen Ausztriában kialakult. Viszont Magyarországon 1948-tól kezdődően az MKP egy totalitárius

diktatúrát vezetett be, nem törődve saját közvéleményével, továbbá a hazai történelmi fejlődés által determinált adottságokkal és sajátosságokkal, teljes mértékben a szovjet típusú szocializmus építésébe kezdett, és így megszakadt a demokratikus fejlődés, amely 1945-ben elindult.

2. Egy katasztrofális politikai fordulat

Az 1945. november 4-i háború utáni első szabad választások eredményeként a mandátumok 58,2%-át a Kiszgazdapárt, 16,6%-át a Magyar Kommunista Párt, 16,4%-át a Szociáldemokrata Párt, 5,5%-át a Nemzeti Parasztpárt, 0,5%-át a Polgári Demokrata Párt és 2,8%-át a függetlenek szerezték meg (*Hubai–Tombor* 1991). A lakosság azért szavazott olyan nagy arányban a Kiszgazdapártra, mert nem értett egyet a Magyar Kommunista Párt politikájával és hatalmi előretörésével.

A Kiszgazdapárt egyedül is, vagy a háború alatti szövetségesével, az SZDP-vel, illetve a Parasztpárttal is alakíthatott volna kormányt, de *Vorosilov* félreérthetetlenül a győztesek tudtára adta, hogy nagykoalíciós kormányt akar, amelyben a Belügyminisztériumot és ezzel az alá tartozó rendőrséget kommunista politikus irányítja. A kormányfő a kiszgazda *Nagy Ferenc* lett. Személyében először került a magyar történelemben *egyszerű parasztember* ilyen magas tisztségbe. Az államelnök a kiszgazda *Tildy Zoltán* református lelkész, a parlament elnöke pedig a szintén kiszgazda katolikus pap, *Varga Béla* lett. Politikai eszményképük a *paraszti keresztény demokrácia* volt, és egyértelműen ellene voltak az MKP szocializmus irányába mutató radikalizmusának.

A szabad választások után a Kiszgazdapárt részéről felmerült a földosztás törvénytelenégeinek felülvizsgálata is, de ennek során csak azt tudták elérni, hogy az 50 kat. holdnál kisebb jogtalanul kisajátított parasztbirtokosoknak lehetőségük nyílt csereingatlan, vagy a föld becsértékének megfelelő kárpótlás követelésére.

2.1. A Rákosi-diktatúra hatása a parasztgazdálkodásra

Alig három év alatt a Magyar Kommunista Párt felszámolta az összes pártot, államosította a szénbányákat, az ipari üzemeket, a bankokat, a kereskedelmet és megszüntette a tőzsdét. A közélet és a gazdasági élet számos személyisége ellen koncepciók pert folyta-

tott, bebörtönözte, internálta vagy kivégezte őket. Még 1945-ben kiiktatták a társadalomból az arisztokráciát és az úri középosztályt, de a polgárság is hamarosan hasonló sorsra jutott.

Eközben az MKP neve Magyar Dolgozók Pártjára (MDP) változott. Ez a párt csak a katonai érdekekre és a gyors iparosításra koncentrált.²⁵

2.1.1. A sztálini mezőgazdasági modell átültetése

Ebbe a koncepcióba illesztették be a mezőgazdaság sztálini típusú modelljének a kiépítését. A Szovjetunióban az 1930-as években a kisparaszti mezőgazdaságot kolhozba (szövetkezetbe) és szovhozba (állami gazdaságba) szervezték be. *Lenin* tanítása szerint *Rákosi* a parasztságot – kivéve a szegényparasztoakat – a párt nyílt *ellenségének* tekintette.

Rákosi Mátyás az 1948. augusztus 20-i kecskeméti beszédében világosan nyilvánosságra hozta, hogy a mezőgazdaságot kollektivizálni kell, és e téren a Szovjetunió példája és útmutatása követendő. Ez az agrármodell tudatosan a korábbi közép-európai – *különösen a magyar – történelmi hagyományokkal való szakítást* és a parasztok számára teljesen idegen orosz modell átvételét célozta meg.

A paraszt minden idegszálával ragaszkodott az egyéni gazdálkodáshoz. A földmégántulajdon gyökerei erősebbek voltak a magyar közgondolkodásban, mint a többi kelet-európai államban (*Donáth* 1977). Tehát a magyar paraszt ilyen tudati állapotban volt, amikor a hatalom részéről elkezdődött az orosz modell átültetése.

Azt, hogy 1948 után mennyire megváltozott a világ, többek között a Tanyai Tanács megalakulásával is jól lehet szemléltetni. Az erről szóló kormányrendelet 1949. január 22-én látott napvilágot, és a Tanács első elnöke *Erdei Ferenc* lett. *Erdei* a tíz évvel korábbi álláspontjával szemben – amikor az alföldi tanyás mezővárosokban a parasztok polgárosodásáért szállt síkra – 1949-ben a tanyák falvasítását, tanyaközpontok kijelölését tartotta fontosnak. Csak Szeged tanyás térségében kilenc tanyaközpontot, azaz falu-

---

²⁵ A hadsereg kiadásai 1952-ben a GDP 25%-át képezték. Az 1950-ben meginduló koreai háború olyan fenyegetettségérzetet alakított ki a szovjet és a magyar pártvezetőségénél, hogy a világháború közeli (1951–1952-re várták) kitörésével számoltak (*Horváth* 1990).

központot jelöltek ki. Ettől kezdve egészen 1986-ig tanyát építeni (a tanyaközponton kívül) tilos volt.

2.1.2. Kuláklista

A parasztellenes politika eszközei közül az egyik legméltánytalanabb az ún. *kuláklista* bevezetése volt. Mint arról korábban szó volt, az orosz kulákok, vagyis gazdagparasztek felemás szerepet játszottak a falusi társadalomban, mert bankok hiányában ők adtak kölcsönöket a rászoruló parasztnak, amit aztán uzorakamattal kértek vissza. Magyarországon ezzel szemben a gazdagparasztek általában a gazdálkodás és a műveltség tekintetében emelkedtek ki a többiek közül.

Magyarországon a kulákgazdaságokat 1948–1949 fordulóján írták össze. A kuláklis-tára kerülés kritériumai: 25 hold föld vagy 350 aranykorona (a kert, a szőlő 4-5-szörös szorzóval), idegen munkaerő alkalmazása, nagyobb gép (például cséplőgép) és máshonnan származó tényleges jövedelem megléte, vagy akire ráfoglák, hogy van ilyen jövedelme. 71 603 kulákgazdaság került jegyzékbe, ebből 25 holdnál több földdel mindössze 13 ezer család, tehát a listára kerültek 18%-a rendelkezett, de 22 ezer „kuláknak” egyáltalán nem volt földje! A kuláklista eredetileg a fokozott adó- és beszolgáltatási terhek megállapítására szolgált, ám hamarosan *a megfélemlítés és a likvidálás eszközévé vált* (Horváth 1991). A hatalom arra törekedett, hogy minden településen találjon egy-két kulákot. Ha a fenti kritériumnak megfelelő paraszt nem volt a faluban, akkor egy középparasztnak, vagy más polgári elemet neveztek ki kuláknak. A jugoszláv határ mentén például minden faluban két kulákot „találtak”, akiket elhurcoltak, és ezek után mindenki félt, hogy ő lesz a következő. Gazdaságilag megsemmisítették, lelkiileg megalázták és arra kényszerítették őket, hogy házaikat, gazdasági épületeiket, földjeiket, állataikat „felajánlják” az államnak. A kulák családokat szétverték, arra utasították őket, hogy lakóhelyüket – ahol addig mintaadó gazdák voltak – elhagyják, és a továbbiakban a család ne együtt, hanem legfeljebb egyénenként érvényesüljön. Sokat közülük, főleg azokat, akik a jugoszláv határ menti térségben laktak, családotul kitelepítettek a Hortobágyra, ahol birkaólakban, állati körülmények között éltek. 1949–1953 között velük szemben 280 ezer bírói, ügyészi, rendőri és tanácsai eljárást indítottak, vagyis kulákként átlagosan négyet.

2.1.3. Beszolgáltatás

A parasztellenes politikai eszközök közül a másik legméltánytalanabb a *beszolgáltatási* eljárás volt. 1951-ben a beszolgáltatást a jó termő évre hivatkozva emelték meg. 1952-ben viszont rossz volt a termés, ennek ellenére ismét emelték a beszolgáltatást, ami gyakorlatilag a teljes terményfelesleg elvételével járt. A beszolgáltatást végzők néhol még a padláson is összesöpörték az utolsó terményszemeket és elvitték azokat. Ezért nevezték 1952-öt a „padlássöpítés évének”. Ekkor – a végrehajtás minden korábbit meghaladó kiméletlensége folytán – 1,2 millió földművelő család kétharmadának nem maradt elegendő gabonája kenyérre, vetőmagra. Arról, hogy ezek milyen nehéz évek voltak, tanúskodik *Bacsó Péternek* a Tanú című, 1969-ben elkészült, de a nagyközönségnek csak 1981-ben bemutatott filmje.

2.1.4. A földektől való menekülés

1949-től jellemzővé vált a földtől való menekülés. 1953-ig a magángazdák több mint 1,5 millió katasztrális hold szántót voltak kénytelenek elhagyni (kényszerrel az államnak „felajánlani”). *Szilágyi Miklós* (2006) egyik interjúalánya találóan jegyezte meg erről a korról, hogy „akkor megutáltatták velünk a földet.”

1948–1953 között 400 ezer parasztot internáltak, ítélték szabadságvesztésre vagy bíróságoltak meg „közellátási büntett” címen. Ennél jóval több ember ellen indítottak eljárást (a tanácsra idézés, a rendőrség-, az ÁVH-zaklatás stb.) (*Donáth 1977, Horváth 1991*).

A parasztnak, aki évszázadokon keresztül a földből élt, és ahhoz görcsösen ragaszkodott, pár év alatt azt kellett megélnie, hogy a föld már nem a legnagyobb érték, nem társ, hanem ellenség, amelytől meg kell szabadulni. Nemcsak, hogy nem lehetett a földből megélni, hanem az vált általánossá, hogy akinek földje volt, azt zaklatták, megalázták, bezárták, internálták. Minél nagyobb földje volt valakinek, annál nagyobb megtorlásban részesült.

A kemény ötvenes évekre válaszként 1953-ban jött a fordulat *Nagy Imrével* az élen. *Nagy Imre* földosztó, de kitelepítő miniszterként is és mezőgazdasági szakértőként került a pártba, aki a parasztot nem ellenségként, osztályidegen elemként kezelte. Ő 1953-ban rájött a párt és saját hibáira, és egy humánusabb szocializmust akart, amely a pa-

rasztságnak is jó lett volna. Rövid miniszterelnöksége alatt jelentős enyhítő intézkedéseket (kuláklisták, internálások, beszolgáltatások megszüntetése stb.) hozott a parasztokra vonatkozóan is.

A korábbinál méltányosabb agrárpolitika az 1953-as fordulat után mindjárt az egyéni gazdálkodók termelési kedvének újraéledését eredményezte. Mintegy 200 ezer magángazdaság látott hozzá az egyéni termeléshez. Ez, valamint a termelőknek nyújtott támogatások már 1954-ben kedvezően hatottak az élelmiszer-ellátásra. Magyarország jelentős élelmiszerhiánnyal küszködött, ezért a zavartalan termelés nemcsak a parasztok egyéni érdeke, hanem egyúttal osztársadalmi érdek lett volna.

2.2. A szövetkezetek

A Magyar Dolgozók Pártja az új agrármodellváltás megvalósítását különösen 1949–1953 között két eszköz egyidejű alkalmazásával végezte. Az egyik, ahogy már említettem, a parasztok megfélemlítése, megalázása és megbüntetése, másrészt viszont a parasztbirtokok *kollektivizálása, téeszesítése* volt.

2.2.1. A szövetkezetek a kollektivizálás előtt

1945 után Magyarországon a szövetkezetek már nagy múlttal rendelkeztek. Ezek nyugat-európai mintára helyben szerveződtek, de később kialakultak országos, regionális és megyei szinten is. Jellemző volt, hogy akár a kis helyi szövetkezetben is volt egy, mai szóval élve ügyvezető igazgató, aki a tagok érdekeit nézte, és gyakran az ő önzetlen segítségén és jó szervezőkészségén múltott a szövetkezet működése. Az ismertebbek közül a Hangyát, a tej-, a pince-, a hitel- és takarékszövetkezeteket, a parasztszövetkezeteket, a mezőgazdász-, a gabonarakta-szövetkezeteket stb. lehet említeni. Ezek – a Hangyát leszámítva – általában egy célra szerveződtek, és a gazda egyszerre több szövetkezetnek is tagja lehetett, attól függően, hogy milyen volt a termelésének szerkezete. A szövetkezetek a polgári fejlődés korszakában *a közvetítő kereskedelem mellőzésével* igyekeztek tagjaiknak segíteni a termeléshez szükséges dolgok (például abrak beszerzése a tejszövetkezet esetében) megvásárlásában és a termékek értékesítésében. Termeléssel a tagok és nem a szövetkezet foglalkozott. Ezek a szövetkezetek az önkéntesség alapján szerveződtek, és a paraszti termelést, illetve a falusi lakosság ellátását szolgálták.

A kollektivizálás előjátékaként kampányszerűen államosították a meglévő sokrétű és jól működő hazai szövetkezeti rendszert. A likvidációs kampány milliókat érintett 1948-ban: a Hangya szövetkezetnek 770 ezer, a földműves szövetkezetnek 600 ezer, a jobbára parasztpárti vonzáskörű népi szövetkezetnek 200 ezer, a parasztszövetkezeti szövetkezetnek 190 ezer, a tejszövetkezetnek pedig 100 ezer becsült tagja volt (Buday-Sántha 2001). A fenti szövetkezetek ingatlanjait, ingóságait lefoglalták.

A földműves szövetkezetek már a második világháború után jöttek létre. Ugyanis nagyon helyesen, 1945-ben FM-rendelettel kötelezővé tették minden községben – ahol a földreform során 300 kat. holdnál, illetve 60 kat. hold szőlőnél és gyümölcsösnél nagyobb területet osztottak ki – *földműves szövetkezetek* szervezését. Ezeknek a kezelésébe adták a felosztott birtokok gazdasági (például istállók, raktárak stb.) és lakóépületeit (pl. kastélyok, kúriák stb.), feldolgozó- (pl. daráló, szeszgyár, malom, olajütő stb.) és ipari üzemait, műhelyeit (pl. bognár- és kovácsműhely stb.), valamint nagyobb gépeit (pl. traktor, cséplőgép stb.). Ha ezek nem jöttek volna létre, akkor 1945-ben még nagyobb lett volna a mezőgazdaság tőkevesztése. Ezt a földműves szövetkezetet azonban 1947-ben kampányszerűen átszervezték, majd a korábbi szervesen kialakult szövetkezeteket ebbe 1948-ban beolvasztották. Az új szervezet neve Magyar Országos Szövetkezeti Központ lett. Szepe azonban nem a termelés és ellátás támogatására, hanem a termény begyűjtésére, a szerződéses termelés és felvásárlás szervezésére és a boltok, vendéglők üzemeltetésére korlátozódott. A kulákokat kizárták ebből a szervezetből (Szakács 1998, Buday-Sántha 2001).

Ezzel megszűntek a demokratikus alapon szerveződött szövetkezetek.

2.2.2. Az első kollektivizálás

A párt 1948 decemberétől a közös termelésre alapozott szövetkezetek megszervezésére koncentrált. Ekkor jelent meg a termelőszövetkezetek (tsz) működési szabályzata, amely a kollektivizálás „fejlettsége” alapján három típusú szövetkezetet különböztetett meg. Az első kettő az egyéni gazdálkodáshoz állt közelebb, és csak a harmadikban dominált a közös termelés (10. táblázat). Az első két szövetkezetet termelőszövetkezeti csoportoknak, rövidítve tszcs-knek, a harmadik típusút termelőszövetkezetnek, röviden tsz-nek nevezték.

10. táblázat

A tsz-ek számának, taglétszámának alakulása

Időpont	Termelőszövetkezetek száma			Tagok száma (ezer fő)
	I. és II. típusú	III. típusú és önálló	összesen	
1948. XII.	189	279	468	–
1949. XII. 31.	77	1290	1367	36
1950. XII. 1.	36	2149	2185	120
1951. XII. 31.	1999	2626	4625	311
1952. XII. 31.	1478	3632	5110	369
1953. VI. 30.	1456	3768	5224	376

Forrás: Horváth, 1991, 119. p.

1948 végén a szántóterületek 1,3%-a, 1953 közepén pedig 20,3%-a volt termelőszövetkezeti művelésben. Az 1948–1953 közötti időszakot, illetve 1955-ben történt szövetkezetesítést nevezzük az *első kollektivizálásnak*, ami gazdasági kudarccal járt. Különösen az állattartás alakult kedvezőtlenül a szervezetlenség, a gondos emberi munka hiánya miatt. A közös gazdaságok termelési átlagai jóval az egyéni gazdák termelési átlaga alatt maradtak. A tsz-parasztok jövedelme az ötvenes évek első felében alacsonyabb volt, mint az egyéni gazdáké. Ennek számtalan oka volt. Így például az, hogy a közös területek növekedésével a gépesítés nem tartott lépést. A Dunántúlon a pártvezetés erőszakosabb volt, mint az Alföldön, és sok helyen már az 1950-es évek elején mindenkit beléptettek a szövetkezetbe.

A vezetés szakképzettsége és felkészültsége is hiányos volt. Az MDP-hez elkötelezett személyek kerültek a tsz-ek élére, akik nem értettek a gazdálkodáshoz, „1955-ben a 3799 tsz-ben 40 elnöknek volt csak egyetemi vagy főiskolai végzettsége. Mezőgazdász csak mintegy 12 tsz-ben volt” (Donáth 1977).

A mezőgazdaság kollektivizálásának célja – a szovjet modell követése mellett – *ketős* volt.

Egyrészt szerették volna elérni, hogy a mezőgazdaság jól irányítható legyen. Ezért a sok kis parasztgazdasággal szemben szövetkezeti központokat hoztak volna létre, ahol a termék és jövedelem koncentráltan jelenik meg, és az könnyen átcsoportosítható, ellenőrizhető. A kommunista hatalom célja, az élelmiszerhiány közepette, a lakosság különböző rétegeinek egyenletes ellátása és az élelmiszer-készletezés, a háborús veszélyre való felkészülés volt.

Másrészt viszont a kollektivizálás célja az egyoldalú és erőltetett nehézipar-fejlesztés elősegítése volt. Az országban tervgazdaság működött. 1949 decemberében fogadták el az első ötéves tervet. Ebben többek között az életszínvonal 35%-os emelését és „a vas és acél országa” megteremtését irányozták elő. E fejlesztési program extenzív iparfejlesztés volt, ami nagyszámú kézi munkaerőt igényelt. A munkaerő utánpótlását csak a mezőgazdaság tudta biztosítani. Ezért a cél az volt, hogy a parasztokat vagy a szövetkezetbe vagy az iparba tereljék.

1953-ban *Nagy Imre* kormányra kerülésével a parasztok tömegesen léptek ki a tsz-ekből. *Nagy Imrének* a hatalomból való kiszorításával (1955) viszont ismét hozzáláttak az erőszakos szövetkezetesítés sztálinista módszerének alkalmazásához, aminek az 1956-os forradalom vetett véget. Köztudott, hogy a forradalom alatt a parasztok lovas kocsikkal és teherautókkal vitték fel az élelmet Budapestre, és ezzel segítették a jó ügyet. A forradalom után szinte csak a föld nélkül belépett tagok, az egykori uradalmi cselédek maradtak a tsz-ben, és mint azt *Romány Pál* (1998) is leírta, a parasztság számára ismét *a föld körül forgott minden*. *Kádár* első kormánybeszédében minden rossz agrárpolitikai döntést elítélt, és a jövőre nézve csak jót ígért a parasztságnak.

Összegzésként elmondható, hogy Magyarországon egy jól kiépült, sokoldalú szövetkezeti rendszer volt a kapitalizmusban. A szövetkezetek nonprofit szervezetek voltak, és szolgáltatást végeztek a saját tagjaiknak. A szolgáltatás a termelés előkészítésére és a termékértékesítésre terjedt ki. Ezek és a Rákosi-kor szövetkezetei között csak az elnevezésben volt azonosság. A Rákosi által megálmodott szövetkezetek, a szovjet kolhoz mintájára, a parasztok közös termelését jelentették. Ennek nem volt semmi beágyazottsága a magyar paraszttársadalomba, ezért létrehozását csak erőszakkal lehetett megvalósítani.

2.3. A teljes kollektivizálás és a parasztság megszüntetése

Magyarországon 1958-ra visszaállt az 1950-es évek elején kialakított politikai rendszer; a párt csak a diktatúra eszközével volt képes hatalmát megszilárdítani.

Ebbe a politikai légkörbe illeszkedett az is, hogy az ismét új nevet, Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) felvett párt és annak főtitkára, *Kádár János* a mezőgazdaság

újbolí kollektivizálása mellett kötelezte el magát. „A parasztság, amely a Rákosi-diktatúrában a terror ellenében is védte verejtékével a művelt földjét – a forradalom leverésének hatására – reményt veszve belefáradt a küzdelembe” (Horváth 1991), és soraikból folyamatosan egyre többen „megadták magukat”, egyúttal gyerekeiknek már nem akarták átadni a földet, hanem eltanácsolták őket a mezőgazdaságból és a faluból, hiszen a föld már nem volt többé a biztonság forrása. A fiatalság könnyebben elfogadta a városi életformát, mint az idősebb generáció. A város a fiataloknak munkát és havi fizetést kínált.

A párton belül 1958-ban a kollektivizálással kapcsolatban két koncepció alakult ki. Az egyik a kollektivizálás ütemét ahhoz kívánta szabni, hogy az állam milyen mértékben bocsátja a tsz rendelkezésére a nagyüzemi termelés anyagi eszközeit. E felfogás szerint a tsz-szektor 1965-re az ország szántóterületeinek 60–65%-ára tervezte kiterjeszteni. E koncepció az egyéni gazdálkodás kisebb-nagyobb mértékben megtartó formáinak fenntartásával számolt. A másik koncepció a kollektivizálás meggyorsítását, egy-két év alatti befejezését irányozta elő (Donáth 1977).

Mint *Romány Pál* írásából tudjuk, az első koncepciót *Erdei Ferenc* és *Fehér Lajos*, az utóbbit pedig a hivatalban lévő földművelési miniszter, *Dögei Imre* és *Kádár János* képviselte. *Dögei* azt mondta, hogy „a magánparasztokat le kell gatyásítani, majd a tsz-be bepumpálni”. Ennek szellemében 1958 végén felemelték az adókat. *Kádár* ekkor még nem tudta eldönteni, hogy viszonyuljon a parasztokhoz. Egyrészt munkásnak, másrészt tőkésnek tartotta őket. Ebben a korszakban – *Kádár* megfogalmazása szerint – a hatalomért való harc határozta meg a párt és a saját maga agrárpolitikáját. Később a politikai konszolidáció (1962-től) korszakától kezdődően beszédeiben a megbékélés jegyében gyakran említette a „munkás-paraszt szövetséget”, és a „dolgozó tsz-parasztságot”.

Nemcsak *Kádár Jánosban* volt ellentmondásos érzés a parasztsággal szemben, hanem a pártvezetésben is. 1957-ben az MSZMP elméleti és politikai folyóiratában, a Társadalmi Szemlében megjelent az *Agrárpolitikai tézisek* című dokumentum, amely még amellet áll ki, hogy az egyénileg gazdálkodó parasztságnak is növekedjenek a *bevételei és az életszínvonala*.

Az Agrárpolitikai tézisek tartalma csak a *Rákosi*-féle mezőgazdasági modellhez viszonyítva jelentettek előrelépést. A dokumentum előnyére írható, hogy valamelyest elismerte, hogy helytelen volt a parasztellenes politika, és felismerte, hogy a nagyüzemek kialakítása csak állami tőkebefektetéssel lehetséges. Ugyanakkor a gazdagparasztokkal, kulákokkal szemben a fentiekén túl még azt az álláspontot képviselte, hogy „hiba volt tőlük a földjüket elvenni”, de „hiba lenne azt visszaadni is.” Felvetődik a kérdés, hogy a túl a XX. század közepén, versenyképesség szempontjából mennyire elfogadható az a koncepció, amely a 25 hold, azaz a 14,2 hektár feletti gazdaságok szükségszerűségének létét tagadja, és legfeljebb az ettől kisebbeknek lát helyet a jövőben?

2.3.1. A második kollektivizálás

1958 után az események felgyorsultak, a párt szinte csak a falura koncentrált. Az MSZMP Központi Bizottsága decemberi szokatlanul hosszú ülésén döntött a teljes kollektivizálásról, amit a pártvezetés és a mezőgazdaság hivatalos teoretikusai *a mezőgazdaság szocialista átalakulásának* nevezett. „Ez a stratégiai váltás visszalépést jelentett a sztálini séma szerinti agrármegoldás felé” (Romány 1998). *A teljes kollektivizálás 1958 decembere és 1961. március 31-e között zajlott le, ez volt a második kollektivizálás*, amelynek során a szervezők fizikai kényszert már nem, „csak” adminisztratív nyomásgyakorlást alkalmaztak a parasztokkal szemben, igaz, azt sem olyan kíméletlen és durva formában, mint a kollektivizálás két előző kísérleténél. Az átszervezés a téli hónapokban történt (Horváth 1991).

Az állam óriási anyagi erőforrásokat mozgósított az átszervezés sikere érdekében. Mire 1961-re megszületett az 1,2 millió belépési nyilatkozat, addigra sok városi agitátornak kellett elmennie a parasztokhoz a falvakba, a tanyákra és meggyőzni őket arról, hogy *be kell lépni*. Volt, ahol két hétig vesztegeltek a faluban az agitátorok minden eredmény nélkül. Ösztönzésként, ha a falu középparasztjainak 70–80%-a egyszerre belépett a tsz-be, akkor az „szocialista községgé” vált. A megyei napilapok heteken keresztül első oldalon közölték – pirossal besatírozva azokat a községeket, amelyek – mint ahogy az újságok fogalmazták – már a szocialista mezőgazdaság útját választották. Győr és Szolnok megyék után 1959–1960 telén Fejér, Veszprém, Somogy és Heves megyék is teljesen szocialista megyékké váltak. Ezúttal a parasztok azért léptek be a tsz-

ekbe, mert – ahogy *Galgóczi Erzsébet* Félúton című regényének egyik hőse fogalmazott –, megtanulták, hogy amit a kommunista kormány a fejébe vesz, azt meg is csinálja. Ha már így van, akkor a módosabb parasztok egyike-másika úgy döntött, hogy olyan szövetkezetet kell csinálni, amit nem a kommunisták, a lumpenparasztok, hanem ők vezetnek. Ezt az irányvonalat segítette az is, hogy a szervezők azt a pártutasítást kapták, hogy a parasztok közül először a középgazdákat léptessék be. A parasztok szemében a módosabb gazdák magatartása mérvadó volt. A többieknek már ezeknek a gazdáknak a belépési nyilatkozatával agitáltak. A nagyobb települések esetében több tsz jött létre. Ilyen esetben gyakran előfordult, hogy a jobb módú parasztok alakítottak egy tsz-t, és a szegényebbek pedig egy másik vagy egy harmadik tsz-be szorultak.

Sok emberi tragédia volt ekkor a parasztok körében. Volt, aki felgyújtotta a tanyáját, hogy másoké ne legyen, és volt, aki öngyilkos lett. Az ilyen egyéni tragédiáktól sokkal gyakoribb volt az, hogy amikor már beszántották a mezsgyéket, a volt tulajdonosok visszajártak ősszel a szántás után és egy-egy baromfitollal megjelölték a korábbi mezsgyéiket. Mindezt azért tették, mert nem hittek a közösben, továbbá sajnálták a földjüket és a tsz-be bevitt állataikat. Pár év múlva azonban elmaradt a mezsgyék „kijelölése”. Erről a korról a következőképpen vallott még 1983-ban egy egykori jó módú balástyai alapító tsz-tag:

„1956 után fellelegeztünk, mindig jobb és jobb lett az életünk. Úgy éreztük, hogy végre szabadok vagyunk. 1961-re már mindenünk megvolt. Hogy milyen volt az, amikor jött a tsz? Hát, tudja, olyan, mint amikor szépen megterítik a vasárnapi asztalt, és amikor leülünk enni, akkor elvisznek mindent előlünk.”

A Kádár-korszak agitátorai tanultak az első tsz-szervezésből, és a második tsz-szervezéskor már odafigyeltek arra, hogy a vezetést a tagok válasszák meg, és az elnökjelölt a helyi parasztok körében elfogadott jó gazda legyen. Az így kiválasztott tsz-elnökök úgy vezették a szövetkezetet, mintha az a saját paraszti gazdaságuk lett volna. Nem is vezethették másképp, hiszen csak ez a minta volt előttük. A tsz-ek kialakításakor a parasztok nem érezték magukénak a szövetkezetet, azt mondták rá, hogy az nem az övéké, hanem az államé. Ímmel-ámmal dolgoztak csak, vagy egyáltalán nem végez-

ték a munkájukat. A munkamorál zuhanásszerűen süllyedt. Míg korábban hajnaltól késő estig dolgoztak, és igyekeztek mindent időben elvégezni, addig a tsz-be való belépés utáni első években szívesebben mentek a kocsmába, mint a földekre. Nagyon jó közép-parasztokból álló tsz-ben is előfordult, hogy a termés kint maradt a határban a tél beállta előtt. A tagok által elvégzett feladatokat az 1960-as évek elején nem pénzben, hanem *munkaegységben* mérték, és csak a tsz-bevételek után, tehát utólagosan állapították meg egy-egy munkaegység pénzbeli értékét. Az így megállapított érték sokszor csalódást okozott a tagoknak, mert az alacsonyabb volt, mint amit ígértek nekik.

A közösben eleinte gyakran azért nem dolgoztak szívesen, mert nem látták értelmét a munkájuknak. Mindenki megtarthatott egy tehenet, a többi be kellett adni a tsz-be. Akinek két tehené volt, az beadta a rosszabbikat. Akinek három vagy négy tehené volt, az a legjobbat tartotta meg a háztájiban. Soha nem volt annyi állat a háztájiban, mint 1961-ben (11. táblázat).

11. táblázat

Az állatállomány alakulása számosállatban,* gazdálkodási formák szerint, tavaszi állatösszeírás alapján (1958–1968)

Év	Állami gazdaságok	Tsz-ek		Egyéni és egyéb gazdaságok	Összesen
		közös	háztáji		
		gazdasági			
1958	313 608	155 814	78 170	2 307 489	2 855 081
1959	313 325	298 245	321 849	2 076 541	3 009 960
1960	324 140	695 262	916 434	875 418	2 811 254
1961	347 774	937 872	1 043 767	421 766	2 751 179
1962	368 711	1 066 312	956 269	386 797	2 778 089
1963	362 942	1 094 325	805 722	325 205	2 588 194
1964	374 561	1 107 135	836 508	352 387	2 670 591
1965	374 723	1 170 511	884 579	..	..
1966	358 003	1 165 328	792 132	353 560	2 669 023
1967	352 544	1 152 282	825 854	388 196	2 718 876
1968	372 654	1 239 541	823 195	427 322	2 862 712

* 1 számosállat = 500 kg állatsúly

Forrás: Pető–Szakács 1985, 472. p.

1960–1961-ben ellátási zavarok keletkeztek, az ország hagymából és burgonyából behozatalra szorult. Többek között azért, hogy ez ne következzen be a jövőben, 1960 már-

ciusában meghoztak egy törvényerejű rendeletet, amely kötelezővé tette egy hold *háztáji föld* juttatását a közös használatban álló földekből azok számára is, akik belépéskor nem hoztak földet magukkal (Tumonyi 1997). Ez elkeseredést váltott ki azokból, akiknek addig volt földjük, mert ők azt szokták meg, hogy a földhöz vásárlás vagy öröklés útján lehet hozzájutni. Ezek a családfők, ha meg is maradtak a tsz-ben, a gyerekeiknek azt tanácsolták, hogy hagyják ott a földet és a falut. 1960-ban 340 ezren állandó, 640 ezren pedig ideiglenes jelleggel változtatták meg lakhelyüket. A fiatalságnak egyre vonzóbbá vált a városi életforma. „A tagság pedig folyamatosan öregedett. 1962 végén az aktív tagoknak mintegy 20%-a 60 évnél idősebb volt” (Romány 1998, 378. p.).

A tsz-tagok a háztájiban egész évben dolgoztak, de úgy, hogy tíz évre előre megtrágyáztak, ötször-hatszor megkapálták, mert úgy akarták kihasználni azt a kis háztájit, hogy ha a közösben semmit sem kapnak, akkor is meglegyen egész évre a kenyerek. A parasztvilágban szigorú erkölcs volt, ha valaki hozzányúlt a máséhoz, azt kiközösítették. A szövetkezetek létrehozásával ez is megváltozott, mert a szövetkezet földjét sokáig úgy érezték, hogy azt elvették tőlük, és ezért nekik is lehet a közösből elvenni, elvinni (Galgóczi 1961).

A magyar paraszttársadalom a második kollektivizálás alkalmával jórészt megadta magát, bár még mindig voltak olyanok, akik megpróbáltak ellenállni. Ez utóbbiak arra számítottak, hogy már korábban is volt téveszesítés, és mivel az sem sikerült, talán ez sem fog sikerülni.

A második kollektivizálás befejezésével a szántók 96%-án kialakult a „szocialista nagyüzem”, azaz az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek.

Ezzel Magyarországon megszűnt a hagyományos vagy történelmi parasztság. A parasztság a nyugat-európai példák alapján egyszer mindenképpen eltűnt volna, a kollektivizálás csak felgyorsította és eltorzította ezt a folyamatot. A kollektivizálás szovjet nyomásra jött létre, de az nem valósulhatott volna meg, ha hazánkban nincsenek a Szovjetunióknak jó hazai magyar tanítványai.

2.3.2. A tsz-szervezés regionális különbségekkel

A parasztság nagy tömegei nemcsak rétegenként, hanem tájanként is eltérően viszonyultak a kollektivizáláshoz. A parasztságnak a tsz-be való beszervezhetősége alapján

Romány Pál (1998) négy régiót különböztet meg. A különbségeket történelmi és vallási okokra vezette vissza. Ezek a régiók a Dunántúl, a Tiszántúl, a Duna–Tisza köze és Észak-Magyarország.

1. A Dunántúlon, ahol eredetileg katolikusok éltek, a második világháború után nagy lakosságcsere volt és a tulajdonviszonyok felborultak. Az MSZMP ezen a vidéken kezdett el először szervezkedni, és próbált meg áttörést elérni, ami 1958/1959 telén sikerült is.

2. Az Alföldön belül is a Tiszántúlon egészen más hagyományokon nevelkedett a parasztság. A tanyás mezővárosok parasztjai szabadabb életet éltek, és a mindenkori hatalommal is gyakran dacoltak. Jobbára protestáns vallásúak voltak, a földmunkások és a nagygazdák cselédei között sokan voltak baloldaliak. *Rákosiék* erre is alapozva szervezték meg a Tiszántúlon az első szövetkezeti városokat, de köreikben és még inkább az ellenzéki parasztgazdáknál nem értek el semmilyen eredményt, mert ezek a tiszántúliak nagyon ragaszkodtak az egyéni gazdálkodáshoz.

3. A Duna–Tisza köze Budapesttől az országhatárig egy változatos mezővárosias tanyás, vegyes vallású térség. Termőföldjének jelentős részét kertészeti termelésre alkalmas homok borítja. Itt még az előbbinél is nehezebb volt a szövetkezetesítés. A kollektivizálást a *szakszövetkezetek* létesítésével – amelyet *Romány Pál* is sokszor megvédett és támogatott²⁶ – oldották meg. A szakszövetkezetekre jellemző volt, hogy a földek, főleg az ültetvények egyéni művelésben maradtak, és a gazdák egyszerre voltak szakszövetkezeti tagok és egyéni gazdák.

4. Észak-Magyarország ipari-bányász falvakból állt, és jellemző volt a szőlőművelés. 1960 őszén olyan javaslatot terjesztettek az MSZMP Politikai Bizottsága elé, hogy ennek a régiónak a hegyvidékét, a nehezen művelhető területeit hagyják ki a kollektivizálásból, illetve csak társulásokat, egyszerűbb szövetkezeteket hozzanak létre. A javaslat később jött, és akkor már csak néhány hegyvidéki kis falu maradt ki a kollektivizálásból, és maradt „maszek falunak”, amelynek lakói később egyre jobban elöregedtek és elszegényedtek.

Tehát a második tsz-szervezéskor a pártvezetés, a szovjet modell átvétele mellett, kevés dologra volt tekintettel. Ezek közül kettőt mégis ki lehet emelni. Az egyik az volt,

---

²⁶ Mezőgazdasági és élelmiszerügyi miniszterként (1975–1980), az MSZMP Bács-Kiskun megyei szervezetének első titkáráként.

hogy a tsz-ek élére igyekeztek a település megbecsült, mintaadó gazdáit megtenni. A másik pedig az, hogy kénytelenek voltak figyelembe venni az egyes tájegységek, esetleg egyes települések *történelmi* sajátosságait. E tekintetben a szakszövetkezetek „kitalálásával” és a gyakorlatba való átültetésével – nem tudatosan ugyan, de – nagymértékben hozzájárultak a parasztgazdálkodás rejtett továbbéléséhez. A szocializmus, a szakszövetkezet révén, befogadta a maga torz formájában az „alföldi utat”.

A vezetés erre a szövetkezetre az 1980-as évek közepéig mint alacsonyabb rendű szövetkezetekre tekintett, attól kezdve azonban már úgy beszéltek róluk, mint jó magyar modellről.

3. A mezőgazdaság felértékelődése a politika számára

A Magyar Szocialista Munkáspárt 1961-ben kinyilvánította a mezőgazdaság nagyüzemi „átszervezésének” befejezését. Mint *Romány Pál* visszaemlékezéseiből (1996, 1998) kitűnik, az MSZMP-n belül is éles viták voltak az agrárfejlesztésért és az ipari fejlesztésért lobbizók között. Az 1960-as évek eleji termelés visszaesése közepette mégis olyan agrárpolitika született, amely a mennyiségi agrártermelés elsődlegességét tűzte ki célul, vagyis a pártban – ahol minden eldőlt – többségbe kerültek az agrárfejlesztésért lobbizók. E politika háttérében a belső ellátás, a külkereskedelmi mérleg javítása és a kb. 300 milliós szocialista és nyugati piacok jelentették a jó ösztönzést. Csak részben lehet egyetérteni azzal az állításával, mely szerint e kedvező agrárpolitika megszületésének okát többek között abban kell keresni, hogy az átszervezés után – „a szocialista országokban szinte egyedülálló módon – a szakmai követelmények kaptak elsődleges szerepet, és a fejlesztési irányok kialakításában meghatározó jelentőséggel bírtak azok a szakemberek (*Fehér Lajos, Csizmadia Ernő, Vági Ferenc, Dimény Imre, Erdei Ferenc* és még sokan mások), akik a hazai és nyugati tapasztalatok alapján az agrárfejlődés feltételeivel tisztában voltak, és nagyfokú elkötelezettséggel rendelkeztek a falu, a parasztság irányában is” (*Buday-Sántha* 2001, 80. p.). A fentiek közül *Fehér Lajosnak* – tisztességes és elszánt magatartásával – valóban meghatározó szerepe volt abban, hogy a kádári agrárpolitika jó irányban változzon, de például *Erdeivel* kapcsolatban azokkal tudok egyetérteni, akik azt állítják, hogy ő politikusként 1945 után éppen a parasztság

felszámolásában játszott szerepet (*Hann 2005*). Ez nem mond ellent annak, hogy *Erdeinek* a polgárosodással kapcsolatos felvetései nagyon eredetiek voltak, és nem véletlenül, már a rendszerváltás előtt visszakerültek a tudományos gondolkodásba.

A fentieken túl a hazai agrárpolitika kialakítására fontos hatással bírt még az is, hogy a diktatúra 1963-tól kezdődően fokozatosan puhult, és *Kádár János* mindig nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy a lakosság élelmiszer-ellátása minél jobb legyen, és az egész pártvezetést büszkeséggel töltötte el, hogy a Szovjetuniót élelmiszerrel tudja segíteni.

Kádár, eltérően *Rákositól*, nem lemondást követelt a társadalomtól, hanem gondoskodást és jólétet ígért (*Romsics 1999*), és ebben a megközelítésben a sok és olcsó élelmiszer megteremtése és az agrárnépesség jövedelmének növelése központi szerepet kapott.

3.1. Az 1967-es törvények

A tsz-ekbe bekényszerített parasztok jogilag nem veszítették el a földjeiket, csak a rendelkezés jogától estek el. Ez azonban nagy változás volt, és a hatalom törvényileg is szentesíteni szeretne volna a beállt helyzetet. Ennek szellemében két olyan törvény született, amely hosszú időre fontos befolyással volt a mezőgazdaság szereplőire.

Az 1967. évi III. tv. *a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről* szól, és ennek első paragrafusában kiemelték, hogy a törvény csak a mezőgazdasági és halászati termelőszövetkezetek szervezetének, működésének és gazdálkodásának szabályairól szól, és az egyszerűbb mezőgazdasági szövetkezetekről (termelőszövetkezeti csoport, szakszövetkezet, termelői szakcsoport stb.) nem foglalkozik.

A törvény előnyére írható, hogy a termelőszövetkezet legfőbb testületi szervének a *közülést* nevezte meg, amelyet a tagok összessége alkotott, továbbá a közgyűlés a vezetőséget négy évre a tagok soraiból választotta. A mezőgazdasági szövetkezetek így nagyobb vállalati önállósággal rendelkeztek, mint a nemzetgazdaság más ágazataiban működő vállalatok. Ugyanakkor e törvény a termelőszövetkezetek számára a mezőgazdasági tevékenység mellett a feldolgozást, a szolgáltatásokat, az építkezést és az értékesítést is lehetővé tette. Ezzel megnyílt a lehetőség a *melléküzemágak* kialakítása előtt.

A törvény – a részletes indoklás fejezetben – helyes célt, a munkásosztály és a termelőszövetkezeti parasztság életszínvonalának közötti különbség megszüntetését tűzte ki, de

az marxista ideológiával volt áthatva, és az MSZMP IX. kongresszusának megállapításait emelték át a törvénybe, s e szerint „megkezdődött a termelőszövetkezeti parasztság egységes szocialista osztállyá alakulása.”

Az 1967. évi IV. törvény a földtulajdon és a földhasználat továbbfejlesztése, a termelőszövetkezeti földtulajdon megteremtéséről szólt. Míg az előző törvény szentesítette egyrészt, hogy a termelőszövetkezeti tag köteles a saját, valamint a vele közös háztartásban lévő tagok tulajdonában lévő földet a termelőszövetkezetbe bevinni, a IV. törvény arról rendelkezett, hogy a szövetkezettel tagsági viszonyban nem álló személyek (ún. kívülállók) földjeit a szövetkezet váltsa meg. Ettől kezdve azok, akik kiléptek a szövetkezetből, illetve elhalálozásuk esetén, ha örököseik nem voltak tsz-tagok, akkor a földjeik jelképes összegért megváltásra és a szövetkezet tulajdonába kerültek. Vagyis ez a törvény kimondta, hogy *a föld azé, aki megműveli*. Az akkor létrehozott, a köznyelvben csak *szövetkezeti közös tulajdonnak* nevezett földterület aránya a tsz-eken belül a rendszerváltásig folyamatosan nőtt, és 1990-ben országos szinten elérte a 60%-ot.

A törvény szentesítette továbbá, hogy a termelőszövetkezet *háztáji föld* vagy illetményföld céljára ingyenesen földet adhat tagjai és alkalmazottai használatába.

A háztáji (szántó) föld legfeljebb 1600 négyszögöl (5755 m²), az illetményföld – akárcsak a szőlőben és gyümölcsösben kijelölt háztáji – pedig legfeljebb 800 négyszögöl (2877 m²) lehetett. Háztájit a tagok, illetményföldet a (tsz)alkalmazottak, de később mások is kaphattak. Ezt a kis földparcellát *személyi földtulajdonnak* nevezte a törvény, ami arról tanúskodott, hogy a magántulajdont még a jogi megfogalmazásokból is száműzték.

1989-ig, kisebb módosítással, ez a szövetkezeti, illetve földtörvény volt érvényben.

1967-től kezdve a földterületek mértékegységében a katasztrális holdat felváltotta a hektár,²⁷ illetve annak kisebb egységei, ritkább esetben a négyszögöl, gyakrabban a négyzetméter.

A szocializmusban az 1967-es törvényekben megfogalmazottak alapján a tsz közös gazdaságával szoros összefüggésben lévő háztájinak fontos szerepe volt a mezőgazdasági termelésben és a lakosság jövedelemkiegészítésében.

---

²⁷ 1 ha = 1,7 kat. hold; 2780 négyszögöl; 10 000 m² (1 négyszögöl = 3,6 m²).

3.2. A nagyüzemi gazdálkodás sikeressé válása

A közös nagyüzemi gazdálkodás gazdasági sikeréről viszonylag gazdag irodalommal rendelkezünk. A rendszerváltás után megjelentek közül a legismertebbek *Buday-Sántha* 2001, *Orosz-Für-Romány* 1996 és *Romány* 1998–1999 könyvei. Az alábbiakban a szocialista nagyüzemi gazdálkodás gazdasági vetületével csak annyiban foglalkozom, amennyiben szükséges témám megértése szempontjából.

3.2.1. A támogatáspolitiká

A szocialista nagyüzemi gazdálkodás igazságtalan módon jött létre, de később a pártnak a mezőgazdasághoz való hozzáállása pozitív lett, s ezzel megteremtette a gazdasági siker feltételeit. A gazdaságos termelés érdekében 1966-ban, 1968-ban és 1970-ben felértékelték az agrártermékek árát, 1967-ben elengedték a gazdaságoknak az addig felhalmozott 13 milliárd forint hitelüket (*Buday-Sántha* 2001). Majd elkezdtek a mezőgazdasági fejlesztések és export kiemelt támogatását (12. táblázat).

12. táblázat

*A mezőgazdaság részesedése a nemzetgazdaságból, %
(összehasonlító áron)*

Év	Mezőgazdaság*		Élelmiszeripar		Beruházásból		Kivitelből
	bruttó	bruttó hazai termék (GDP)	bruttó	bruttó hazai termék (GDP)	mezőgazdaság	élelmiszeripar	mezőgazdaság + élelmiszeripar
	termelésből		termelésből				
1970	17,1	n. a.	10,7	n. a.	24,6	3,6	22,8
1975	16,7	n. a.	n. a.	n. a.	13,6	n. a.	22,6
1978	16,6	n. a.	n. a.	n. a.	12,8	4,1	21,6
1980	16,6	18,6	9,5	3,2	12,6	5,1	23,3
1985	17,2	19,4	9,3	2,8	10,7	3,6	21,5
1989	15,1	15,6	8,0	1,8	10,2	4,2	20,8
1990	14,6	15,4	8,3	1,8	8,6	5,0	23,1

* 1990-ig a vízgazdálkodást is az ágazathoz sorolták.

Forrás: Mezőgazdasági statisztikai zsebkönyvek, mezőgazdasági és élelmiszeripari statisztikai zsebkönyvek és mezőgazdasági statisztikai évkönyvek adatai alapján saját összeállítás.

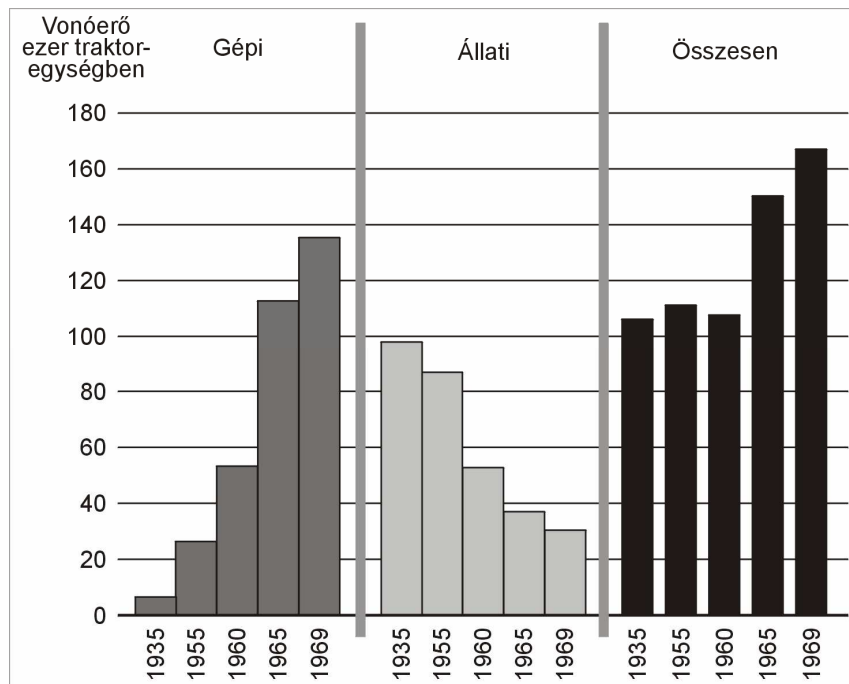
„Sokan máig is vitatják, hogy a *keleti agrárexportot* támogató hatalmas összeg – az *akkori GDP 4%-a* – valódi agrártámogatásnak tekinthető-e, hiszen, így az érvelés: az tulajdonképpen az olcsó keleti olaj ára volt, azt csak azért kaphattuk meg, mert az adott mennyiségű agrárterméket az adott áron exportáltuk. Ez az érvelés több szempontból nem állja meg a helyét. Egyrészt a többi kelet-európai „volt szocialista” ország is ugyanennyiért – esetenként olcsóbban – kapta az olajat anélkül, hogy a mi agrárexportunknak akár a töredékét is szállította volna. Oksági összefüggés tehát itt nem volt. Másrészt a dolog nem úgy kezdődött, hogy a termékmennyiséget az oroszok kérték, hanem a termelés növekedésével és – főleg 1972-ben az olasz vámsorompók lezárulásával – mi akartuk ezt az exportot, mi ajánlottuk fel ezt a termékmennyiséget. Harmadrészt ez a támogatás végső soron valóban az agrárlakosság jövedelmévé vált, annak kiesése jelentős jövedelemvesztést jelentett volna, mint ahogy jelentett is az az 1990 utáni időszakban” (Illés 1995, 51. p.). Tehát az agrártámogatás egy tudatos politika volt, és általa a hatalom az agrárlakosságon is segíteni kívánt.

3.2.2. *Lovak helyett traktorok*

A tsz-esítés első éveiben a mezőgazdasági termelés alacsony – kisparaszti gazdaságokból hozott – technikai színvonalú volt. A termelés kézi munkára és az állati vonóerőre alapozódott. A paraszti gazdasági felszerelések alighogy bekerültek a tsz-ekbe, máris használaton kívül kerültek, és megkezdődött a mezőgazdaság soha nem látott mértékű és gyors gépesítése. Ez volt az egyik feltétele a sikeres nagyüzemi mezőgazdálkodásnak. A magyar mezőgazdaság technikai fejlődésének legdinamikusabb szakasza a hatvanas évek közepén kezdődött, és két évtizedig tartott. A gépi vonóerő a mezőgazdaságban felváltotta az igásállatokat, s mindez úgy zajlott le, hogy közben nőtt a rendelkezésre álló összvonóerő-kapacitás (9. ábra). Az állati vonóerő kulcsfontosságú szereplője a ló (10. ábra), a gépié a traktor (11. ábra) volt.

9. ábra

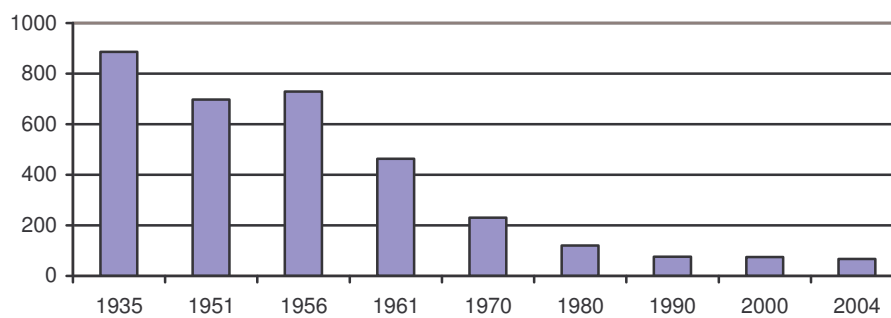
A mezőgazdasági és erdőgazdasági rendeltetésű vonóerő

Forrás: Mezőgazdasági statisztikai zsebkönyv, 1970, 138. p.

10. ábra

A lovak számának alakulása Magyarországon (1000 db)

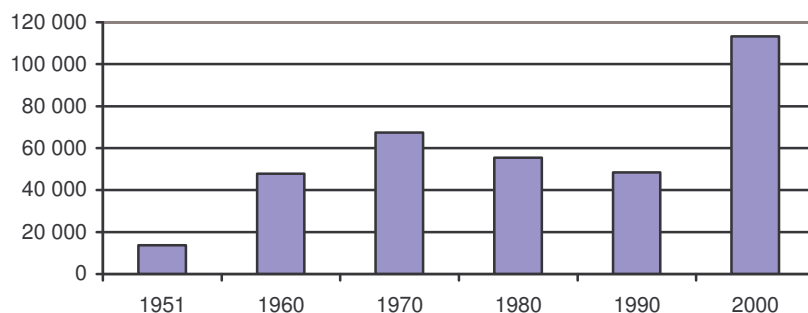

Forrás: Mezőgazdasági statisztikai zsebkönyv, 1960; Mezőgazdasági és élelmiszeripari statisztikai zsebkönyv, 1991; Mezőgazdasági statisztikai évkönyv, 2003.

11. ábra

A traktorok számának alakulása (db)*

* 1990-ig csak az ún. szocialista szektor adatai.

Forrás: Mezőgazdasági statisztikai zsebkönyv, 1960, 1970, 1980; Mezőgazdasági és élelmiszeripari statisztikai zsebkönyv, 1991; Mezőgazdasági statisztikai évkönyv, 2003.

A lónak, egyebek mellett, a parasztgazdák szemében volt egy *szimbolikus jelentősége*, ami a traktor esetében már alig érvényesült. A ló ugyanis a reprezentáció tárgyát képezte, olyan erkölcsi értéket, amely a gazda közösségi rangját mutatta, ugyanakkor célszerű közlekedési eszközként is szerepet játszott. A tsz-szervezéssel a lovak jelentős része a közös gazdaságba került, ahol az állományt nem fejlesztették, a csikókat eladták, s a lovak elöregedtek. Ha egy-egy kidőlt közülük, nem lépett másik a helyébe. A tsz-ben nem volt már szükség rájuk, és a fiatalok sem kocsisok, hanem traktoristák akartak lenni. *Duba Gyula* felvidéki magyar író az 1974-ben megjelent családtörténetében a Vajúdo parasztvilágban a csehszlovákiai tsz-ekben történetekről ír ugyan, de az közel áll a magyarországi viszonyokhoz. „A kiöregedett lovak egy részét vágóhídra küldték, a többit pedig megnyúzva, feldarabolva és megfőzve a szövetkezet baromfiaival és sertéseivel etették meg, így a pusztulásukkal még némi hasznot hajtottak. A házi lómészárszék a falu végén működött, vadászpuskával fejbe lőtték, megnyúzták, feldarabolták és nagy üstökben megfőzték a lovakat, a bőrük sem veszett kárba. Reggelente tompa dörrenés adta hírül, hogy a paraszttörténelem gyökeres fordulatot vett, talán nem fájdalommentes, de szükségszerű fordulatot. Sokszor elgondolkoztam rajta, hogy mit tett vagy gondolt apám, amikor reggelente, munkája közben meghallotta a dörrenést, a vadászfegyver tompa hangját. Soha nem kérdeztem meg tőle, de úgy hiszem, egy pillanatra megállt, eltűnődött, talán a fiatalsága is eszébe jutott, aztán megrázta a fejét, és dolgozott tovább” (*Duba* 1974, 142. p.).

A traktor²⁸ mellett a mezőgazdaságban megjelent a többi modern mezőgazdasági (talajművelő, szállítási és betakarítási) gép. A korabeli szakirodalom a mezőgazdaság iparosodásának nevezte az új korszakot (Kulcsár L.–Szijjártó A. 1980). A gépek részesedése a magyar mezőgazdaság vonóerő-állományából 1935-ben 6, 1950-ben 14, 1960-ban 50,2, 1970-ben 97,4% volt és 1980-ra elérte a 99%-ot. Míg 1960-ban a mezőgazdasági termelésben felhasznált anyagok és eszközök háromnegyede mezőgazdasági eredetű volt, addig 1980-ban ez már csak alig több mint egyharmadra, a nagyüzemekben még ennél is kisebb hányadra csökkent (Urbán 1999).

Nagy jelentőséggel bírt a mezőgazdaság fejlesztésében a talajjavítás és az öntözés elterjedése is.

Ezek a változások kihatással voltak a mezőgazdasági munka jellegének a változására is. Egyrészt megnőtt a szakképzettséget igénylő munka szerepe és csökkent a fizikai munka mennyisége és presztízse, másrészt pedig, mint azt *Marie-Claude Maurel* (1993), a magyar mezőgazdaság kiváló francia ismerője megfogalmazta, a „szocialista átszervezés” csaknem teljesen kitörölte a mezőgazdasági szövetkezetek és az állami gazdaságok bér munkásainak mentalitásából a paraszti tradíciót. *A paraszti munka egykori összetett jellege eltűnt*, mert a mezőgazdasági munkát csoportokba szervezett, központilag irányított munkások végezték, ami nagyban emlékeztetett az egykori nagybirtok munkaszervezetére.

3.2.3. Melléküzemágak

A komplex gépesítés lerövidítette a növénytermesztési munkák idejét. A mezőgazdasági munkák idényszerűsége fokozódott. A szezonális munkaerő-felesleget a melléküzemágak létesítésével enyhítették. *Enyedi György* (1983b) felhívta a figyelmet arra, hogy a többnyire primitív körülmények között, elmaradott technológiával végzett tsz-

---

²⁸ „1969-ben 1000 hektár mezőgazdasági területre Magyarországon 10 traktor jutott, annyi mint Lengyelországban, s valamivel több, mint a dél- és kelet-európai országokban (5–9). Nyugat- és Észak-Európához képest azonban, ahol 30 és 90 között változott az ezer hektáronkénti traktorok száma, alig vagy egyáltalán nem csökkent lemaradásunk, s hagyományosan előttünk járt Csehszlovákia (19) is” (Romsics 1990, 426. p.). 1985-ben ezer hektár mezőgazdasági területre hazánkban már csak 8 traktor jutott. Ezzel szemben pl. az NSZK-ban 124, Hollandiában 95, Lengyelországban 45, Csehszlovákiában 20. A térségben csak Magyarországon csökkent a traktorok száma, ami elsősorban a szántók nagytáblás kialakításának, a traktorok ésszerűbb használatának (a nagy kapacitású traktorok megjelenésének) tudható be.

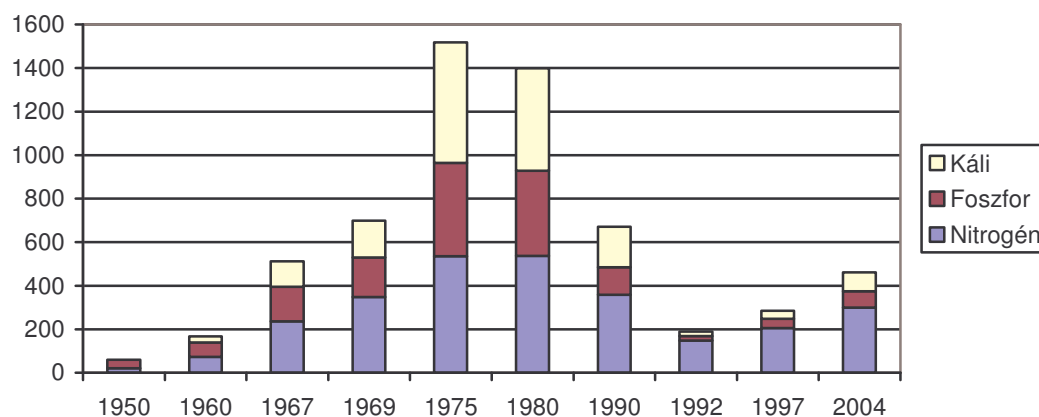
melléküzemági tevékenység jövedelmezőbb volt az akkor világviszonylatban is fejletlenek minősíthető technológiával végzett hazai mezőgazdasági munkánál; jól jövedelmezett, mert a hiánygazdaságot korrigálta. Az így megszerzett jövedelem a nagyüzemen belül a mezőgazdaság további fejlesztését szolgálta, és a melléküzemágak létesítésének ez volt a fő ösztönzője. Az 1970-es évek végén országos szinten a mezőgazdasági nagyüzemek árbevételének 40%-át a melléküzemágak adták, amelyek munkatermelékenysége közel négyszerese volt az agrártermelékenységnek. Ezek kezdetben főleg élelmiszeripari, feldolgozó, építőipari, de később a legkülönbözőbb ipari-szolgáltató tevékenységek voltak. A melléküzemágaknak nagyobb része tsz-alkalmazott, kisebb része tsz-tag volt.

A melléküzemágaknak a szocializmusban fontos szerepe volt a falusi foglalkoztatásban, főleg az iparhiányos alföldi térségekben.

3.2.4. A műtrágya-felhasználás robbanásszerű növekedése

A kemizálás is 1960 után vált nagyarányúvá (12. ábra). Az 1 hektár szántó-, kert-, gyümölcsös és szőlőterületre jutó műtrágyahatóanyag-felhasználás az 1938. évi 2 kg-ról 1959-ig csupán 30 kg-ra emelkedett, majd 1968-ban elérte a 112 kg-ot, 1975-ben pedig a 276 kg-ot. Amíg 1938-ban a talajba juttatott hatóanyag 96%-át istállótrágyában adták, addig a nyolcvanas évek elején több mint 85%-át műtrágyában. Az 1970-es évek végére széles körben terjedt el a növényvédő szerek alkalmazása is. Mindezek hozzájárultak a termés növekedéséhez, ami a két legfontosabb szántóföldi növényünk termésátlagának növekedésén is jól szemlélhető (13. táblázat). A magyar termésátlag több mint duplája volt a KGST átlagának, és közel állt, helyenként meghaladta az akkori közös piaci átlagot. (1980-ban a búza termésátlaga a KGST-ben 1820, a Közös Piac országaiban 4460 kg/ha volt, ugyanakkor a kukoricáé a KGST-ben 1630, a Közös Piac országaiban 4250 kg/ha volt.)

12. ábra

Műtrágya-felhasználás hatóanyagban, ezer tonna

Forrás: Mezőgazdasági statisztikai zsebkönyv, 1970, 1976, 1981; Mezőgazdasági és élelmiszeripari zsebkönyv, 1987, 1992. Mezőgazdasági statisztikai évkönyv, 1997, 2004.

13. táblázat

A búza és a kukorica szántóföldi termelése

Évek	Búza		Kukorica	
	termésmennyiség 1000 t	termésátlag kg/ha	termésmennyiség 1000 t	termésátlag kg/ha
	é v e k á t l a g a			
1951–1955	2004	1466	2413	2036
1956–1960	1793	1508	3032	2288
1961–1965	2009	1860	3315	2626
1966–1970	2996	2424	3992	3234
1971–1975	4295	3220	5881	4166
1976–1980	5186	4060	6374	4850
1981–1985	6066	4630	6977	6110
1986–1990	6261	4880	6449	5630
1991–1995	4860	4212	6218	4208
1996–2000	4079	3790	6219	5670
2001–2004	4517	3897	5182	5555

Forrás: Mezőgazdasági statisztikai zsebkönyv, 1981; Mezőgazdasági és élelmiszeripari statisztikai zsebkönyv, 1992; Mezőgazdasági statisztikai évkönyv, 2001, 2004 alapján saját összeállítás.

3.2.5. Iparszerű termelés a mezőgazdaságban

A termelés növekedését szolgálta az iparszerű termelési rendszerek bevezetése (Csáki 1982) is. „A termelési rendszerek lényege a következő: a rendszergazda kidolgoz egy pontos termelési eljárást valamely termék előállítására, beleértve ebbe az alkalmazandó

technológiát, vetőmagvakat, az elvégzendő munkák idejét és jellegét, a műtrágya mennyiségét, összetételét stb. Ezt a rendszert alkalmazásra kínálja más gazdaságoknak; ott ezt bevezeti, szolgáltatásokkal (például a minőségi vetőmag szállításával) ellátja, ellenőrzi a technológia betartását, mindezek fejében nagyobb termést garantál és díjat számít fel. ... 1985-ben 64 termelési rendszer működött a magyar mezőgazdaságban: 20 foglalkozott szántóföldi növényekkel, 22-22 pedig állattenyésztési, illetve kertészeti termékekkel. A nagyüzemi búzatermesztés 89%-át, a kukorica 91%-át, a cukorrépa 96%-át, a bor kétharmadát, az alma 60%-át a termelési rendszerek állítják elő. A nagyüzemi állattenyésztésben a fejőstehenek 71%-a, a sertések 89%-a és a tojótyúkók 99%-a tartozik hozzájuk” (*Enyedi–Rechnitzer* 1987, 32–33. pp.). Ezek az ipari rendszerek a rendszer-váltás után átalakultak mezőgazdasági szolgáltatókká (gépeket, műtrágyát, vegyszereket árulnak a termelőknek).

Az állattartás területén Nyugat-Európában és hazánkban a nagyüzemekben egyaránt az ipari állattenyésztés elterjedése következett be. Az ipari állattenyésztést nemcsak a nagyméretű állattenyésztő telepek megjelenése jellemezte, hanem – a genetika robbanásszerű fejlődésének köszönhetően – a különösen nagy termékenységgű, egyenletes minőségű tömegtermelésre képes fajták kitenyésztése is. A termelés mesterséges környezetben zajlott (például a tojóhibridek a mesterséges világítású, klimatizált tojóházakban, a természetben nem létező keveréktakarmányokkal táplálva). Ezzel az állattartás igen energiaigényes és drága lett, amit a nagy vásárlóerejű fogyasztó piac tudott csak megfizetni (*Enyedi* 1983b).

Ezt a modern és nagy tőkeerejű nagyüzemi mezőgazdaságot sokszor a természeti feltételek figyelembevétele nélkül fejlesztették.

3.2.6. Tsz-összevonások

A kor hivatalos terminológiája, beleértve a KSH-t is, szocialista nagyüzemeknek nevezte az állami gazdaságokat és a termelőszövetkezeteket. A kollektivizálást követő két évtized a szocialista nagyüzemek nagyfokú koncentrációjának a korszaka volt. 1961. március 31-én 4,5 ezer termelőszövetkezet alakult. Számuk az 1980-as évek közepére 1,3 ezerre csökkent (*14. táblázat*). Az 1960-as évekbeli tsz-összevonások elsősorban a településeken belüli összevonások voltak. Az 1970-es évek elsősorban a települések

közötti összevonások korszaka. Ha egy tsz veszteséges lett, akkor az volt a gyakorlat, hogy hozzácsatolták az egyik szomszédos nyereséges tsz-hez.²⁹ (Az összevonásokról szűk körben a járási pártbizottságokban döntöttek a tsz függetlenített párttitkárával, esetleg a tsz-elnökkel és a főkönyvelővel együtt.) Amíg a tsz-tagság a lakhelye szerinti település határába járt naponta dolgozni, addig megmaradt a gazdakénti kötődése a földtulajdonhoz és a határhoz. A nagy – több településre kiterjedő – tsz-összevonások után ez a kötődés fellazult, majd megszűnt. Szélsőséges esetekben a tsz-központ és a hozzátartozó legtávolabbi település között 60 km is lehetett. Mindez nagyon megnövelte a szállítási és utaztatási költségeket. Ugyanakkor olyan nagy (5–10 ezer hektáros) mezőgazdasági szervezetek keletkeztek, amelyeket egy központból átlátni, irányítani nagyon nehéz volt.

14. táblázat

*A mezőgazdasági üzemek száma
(év végén)*

Év	Állami gazdaságok, kombinátok	Mezőgazdasági termelő- szövetkezetek	Szövetkezetek mezőgazdasági társulásai	Mezőgazdasági szak- szövetkezetek	Halászati termelő- szövetkezetek
1970	184	2441	99	243	22
1975	150	1598	72	144	19
1976	146	1470	58	108	18
1977	141	1425	55	98	18
1978	133	1369	52	83	17
1979	132	1350	43	70	17
1980	132	1338	42	61	16
1986	129	1267	58	59	14

Forrás: Mezőgazdasági statisztikai zsebkönyv, 1981, 9. p., 1986, 207. p.

²⁹ Példaként álljon itt Kiskunmajsa esete. Még 1950-ben alakult egy szövetkezet, amely 1973-ban egyesült a mórícgáti Petőfi Termelőszövetkezettel, és ettől kezdve Petőfi Tsz-ként működött. 1961-ben további 11 termelőszövetkezeti csoport és 3 szakszövetkezet alakult. Ez utóbbi egyike volt a Jonathan. 1969-re megtörtént a termelőszövetkezeti csoportok összevonása és 1974-re szakszövetkezetté alakulása, majd ez a másik három szakszövetkezettel egyesült és a Jonathan nevet tartották meg. 1973–1978 között a Jonathan minden évben elnyerte a „kiváló szövetkezet” címet, 1979-től – felsőbb utasításra – a szakszövetkezet átalakult mezőgazdasági szövetkezetté és „hozzácsatolták” a veszteséges bodaglári Szabadság Tsz-t. (A Jonathánnak ezután hét évbe telt, hogy ismét nyereséges legyen.) A rendszerváltság a településen a Petőfi Tsz és a Jonathan Tsz működött.

1980 után a rendszerváltásig már csak minimálisan csökkent az állami gazdaságok és a tsz-ek, szakszövetkezetek száma.

3.2.7. A mezőgazdaságban dolgozók számának csökkenése

Mindeközben jelentős volt a mezőgazdasági beruházások aránya, és az ágazat stabil exportórré vált (12. táblázat), tömegáru-termelés és szervezett felvásárlás folyt, ugyanakkor a megtermelt árunak biztos piaca volt.

A mezőgazdasági termelés a legdinamikusabban az 1966–1980 közötti másfél évtizedben nőtt (15. táblázat). (Az 1980-as évek második felében a nagyüzemi fejlődés megtorpant.) Az agrár-szakértelmiségnek az a generációja, amely akkor volt fiatal és aktív korú, az 1970-es éveket joggal nevezi a mezőgazdaság „aranykorának”, és nosztalgiával gondol rá.

15. táblázat

*A mezőgazdasági termékek bruttó termelésének indexe
(összehasonlítható áron)*

Év	Növénytermelés	Állattenyésztés	Összes mezőgazdasági termék	Összes élelmiszer-ipari termék
	évi átlagos növekedés, %			
1951–1955	4,4	1,7	3,4	n. a.
1956–1960	–0,5	1,6	0,4	n. a.
1961–1965	0,2	2,5	1,2	n. a.
1966–1970	1,9	3,9	2,8	n. a.
1971–1975	5,6	3,5	4,6	4,7
1976–1980	1,8	2,9	2,3	3,3
1981–1985	0,4	1,0	0,7	2,0
1986–1990	–1,0	0,3	–0,4	–0,1

Forrás: Mezőgazdasági statisztikai zsebkönyv, 1981, 11. p. Mezőgazdasági és élelmiszeripari statisztikai zsebkönyv, 1991, 15. p.

A mezőgazdasági nagyüzemben lezajlott változás, a korábbi hagyományos paraszti fejlődéshez képest, technikai forradalom volt. Ennek során jelentősen csökken a mezőgazdaságban dolgozók száma és aránya (13. ábra).

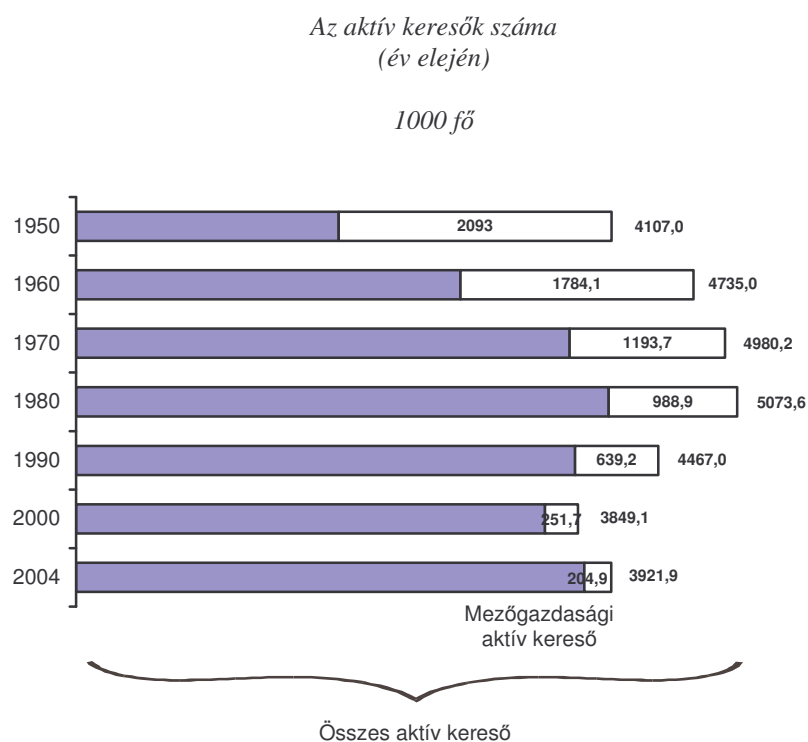
A mezőgazdasági lakosság területi elhelyezkedése soha nem volt arányos. A korbeli (1970. évi) statisztika mezőgazdasági jellegűeknek nevezte azokat a területeket, ahol az aktív keresők legalább 40%-a a mezőgazdaságban dolgozott. 1970-ben a községi lako-

soknak még 42,2%-a, de a városiaknak (Budapest nélkül) már csak 12,5%-a dolgozott az ágazatban. 1960–1970 között a mezőgazdasági lakosság területi elhelyezkedése (14–15. ábra) az iparosítás függvényében alakult, és mindinkább az ország déli, illetve keleti részében koncentrált. Ez alól kivételt Baranya megye képez, köszönve Pécs városának. E megye többi része azonban megőrizte agrárjellegét.

Tehát a mezőgazdaság szocialista átszervezése a mezőgazdaságban foglalkoztatottak gyors és radikális csökkenését hozta magával. Hasonló tendenciák zajlottak le Nyugat-Európában is, csak hazánkban ez a folyamat mélyebbről indult és gyorsabb volt. Míg Angliában 100, Németországban 80 év kellett ahhoz, hogy a mezőgazdasági lakosság a feléről a negyedére csökkenjen, addig nálunk 20 év elég volt ehhez. Ez a kor Magyarországon az 1950–1970 közötti évekre esett (13. ábra).

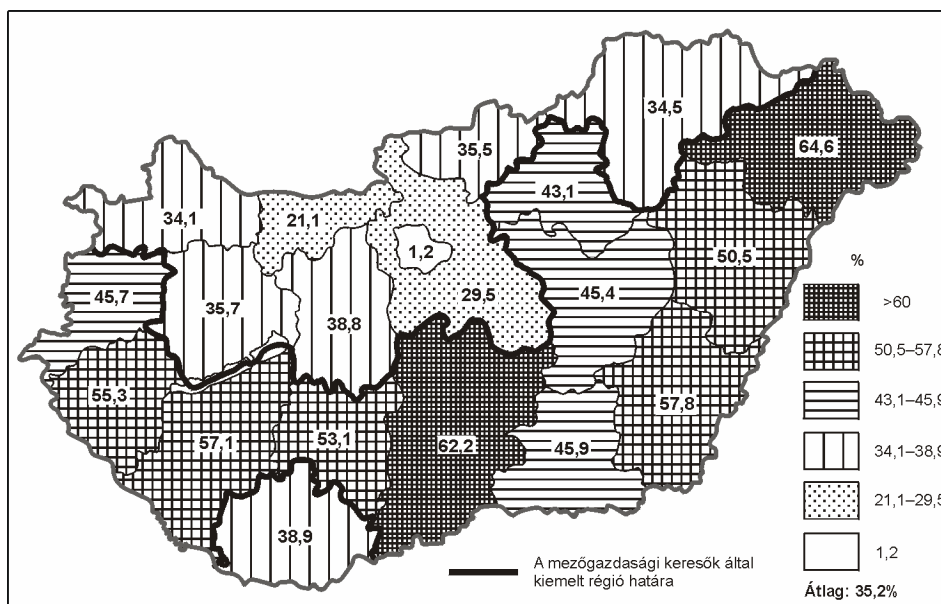
13. ábra

Forrás: Mezőgazdasági statisztikai zsebkönyv, 1970, 1981; Mezőgazdasági és élelmiszeripari statisztikai zsebkönyv, 1991; Mezőgazdasági statisztikai évkönyv, 2000, 2004. Területi statisztikai évkönyv, 1991, 2000, 2004.

14. ábra

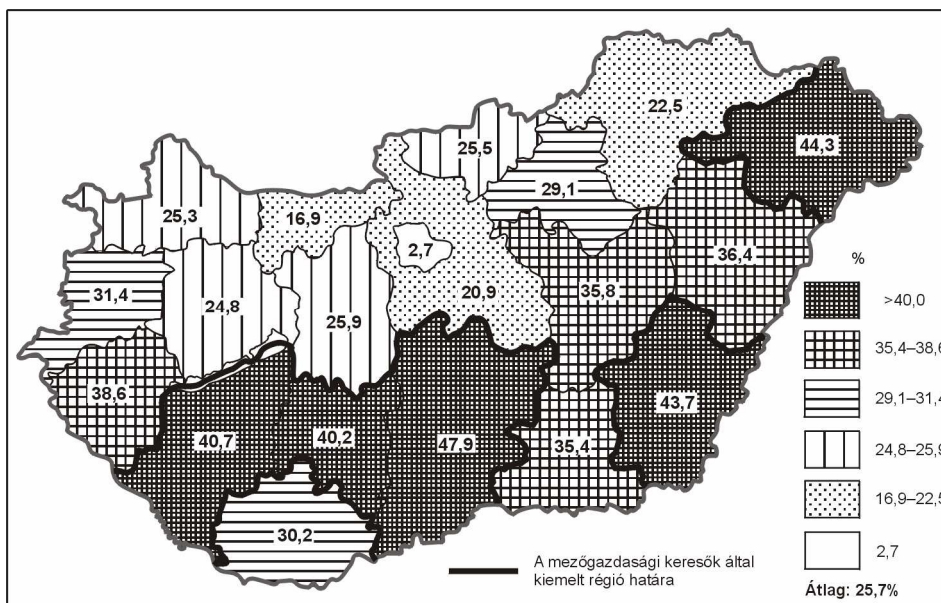
*A mezőgazdasági keresők aránya az összkeresőkön belül,
1960. január 1.*

Forrás: 1960. évi Népszámlálás. 6. Foglalkoztatási adatok alapján saját szerkesztés.

15. ábra

*A mezőgazdasági keresők aránya az összkeresőkön belül,
1970. január 1.*

Forrás: 1970. évi Népszámlálás. 24. Foglalkoztatási adatok I. alapján saját szerkesztés.

Összegzésként elmondható, hogy a szocializmusban a kollektivizált mezőgazdaság 1965-től 1985-ig terjedő két évtizedében az ágazat támogatása kiemelkedően magas volt, s ez többek között azt eredményezte, hogy egy világszínvonalú mezőgazdaság jött létre hasonlóképpen, mint egy évszázaddal korábban, a dualizmus korában. A mezőgazdaság sikeréhez azonban nem volt elég a támogatás. A sikerhez még az is kellett, hogy létrejöjjön a párt, a tsz-vezetés és a tagság *ideiglenes koalíciója*. A magyar szocialista mezőgazdaság többek között ennek az ideiglenes koalíciónak köszönhetően lett annál sikerebb, minél jobban eltávolodott a szovjet modelltől.

Volt azonban ennek egy mellékhatása is. Ugyanis a kádári hatalom amilyen bőkezű volt a mezőgazdaság támogatásában, olyan szűkmarkú volt a falusi infrastruktúra-fejlesztésben. Így, bár a falvakban látványosan javult az életszínvonal, a szocializmus fénykorában mégis mintegy 1,5 millió ember életkörülményei jobban leszakadtak a jobb sorsra ítélt településeken lakók életkörülményeitől. Mindez oda vezetett, hogy csökkent a humán tőke a falvakban. A régi falusi értelmiség (pedagógusok, orvosok, papok, lelkészek) tömegesen mentek el az apró falvakból. Megjelent ugyanakkor egy új értelmiség, az agrárszakemberek – akik viszont gyakran nem helyi származásúak voltak –, és éppen a falvak infrastrukturális elmaradása miatt lakhelyül többnyire a várost választották, és onnan jártak ki naponta dolgozni. Ugyanakkor nemcsak az értelmiség, hanem az értelmes emberek derékhada is elment a rossz helyzetben lévő falvakból. Ők azért mentek el, mert jobb életkörülményeket szerettek volna biztosítani gyerekeiknek. A humán tőke ilyenfajta csökkenése a poszt szocializmusban a piacgazdaság újrakezdésének egyik fontos akadálya lett.

4. A kollektivizált mezőgazdaság hátsó udvara

A magyar mezőgazdaságot azért kollektivizálták, hogy a szovjet modell mintájára megszüntessék az egyéni gazdálkodást és közös gazdálkodást vezessenek be. A közös mezőgazdálkodás ugyan kialakult, de a hátsó udvarban³⁰ ott maradt az egyéni gazdálkodás is, amely nemcsak, hogy nem szűnt meg, hanem a szocializmus vége felé megerősödött, bár egy megváltozott *utóparaszti* formát vett fel.

---

³⁰ A hátsó udvar kifejezést *Moldova Györgytől* (2000) kölcsönöztem.

Az egyéni gazdálkodás részleges továbbélése a szakszövetkezetekben, a háztáji és a kisegítő gazdaságokban folyt. Az 1972. évi Általános mezőgazdasági összeírás közel 1,7 millió mezőgazdasági termeléssel foglalkozó háztartást (családot) írt össze. Ezeket a termelőket a korabeli statisztika *kistermelőknek* nevezte. Akkor a pártvezetés számára is meglepetésként hatott, hogy a kistermelők csaknem fele nem szövetkezeti tag, hanem munkás volt. Ugyanakkor a kistermelés nem a fő megélhetési forrást, hanem a jövedelemkiegészítést jelentette a családoknak. Ez következett a teljes foglalkoztatásból és a kisgazdaságok méretéből. A fenti évben egy szakszövetkezeti háztartásra 2,49, egy termelőség-szövetkezeti háztartásra 0,75, egy kisegítő gazdaságra pedig 0,49 hektár terület jutott. Az állatállomány esetében is hasonló a rangsor: a szakszövetkezeti gazdaságok esetében 1,38, a háztáji gazdaságoknál 1,06, míg a kisegítő gazdaságoknál 0,48 számosságú állat volt.

A kistermelő gazdaságok a kollektivizálás után a jövedelemkiegészítést biztosították a családoknak, de az 1980-as években már jelentősen megnőtt azoknak a kistermelőknak az aránya, akik egyéni vagy családi keretek között vállalkozásszerűen végezték a mezőgazdasági termelést. A kollektív gazdaságokon kívül folyó mezőgazdasági termelést ekkor már második gazdaságnak nevezte a szakirodalom.

A szocializmus utolsó évtizedében a magyar családok 60%-a (a falusiaknak 88%-a) foglalkozott a háza udvarán vagy a települések körül lévő kertekben mezőgazdasági termeléssel, és ezek kétharmadának termelési szintje meghaladta a hobbikertészet szintjét. Termékeik 60%-át értékesítették, így termelésüknek nem csak az volt a célja, hogy ellássák a család élelmiszerszükségletét. A lakosság legnagyobb része legkönnyebben a mezőgazdaságban tudott – munka utáni munkával – többletjövedelemhez jutni. Az emberek abban a korban nemigen törődtek azzal, hogy a túlmunkának ez a formája hozta átlagosan a legkisebb pluszjövedelmet (Juhász 1988).

4.1. A szakszövetkezetek sajátosságai

Az 1967. évi III. törvény ismerte el először a szakszövetkezetet, de csak ún. „egyszerűbb” mezőgazdasági szövetkezetként. A kollektivizáláskor olyan helyen hoztak létre szakszövetkezeteket, ahol a tagság közös gazdálkodással szembeni tartózkodása az átlagosnál nagyobb volt, illetve a helyi pártvezetők rugalmasabban viszonyultak a téveszesí-

téshez, továbbá, ahol racionális megfontolások – az ültetvények vagy a kedvezőtlen adottságú területek magas aránya, illetve tanyás településrendszer – miatt kifizetődőbbnek látszott a földet kihagyni a teljes kollektivizálásból.

A szakszövetkezet (és a termelőszövetkezeti csoport) abban tért el a termelőszövetkezettől, hogy a kollektivizáláskor a tagok tulajdonában lévő szántó, rét, legelő, szőlő, gyümölcsös és erdőterület beviteli kötelezettség alá esett ugyan, de az alapszabály módot adott arra, hogy a tagok saját földjeiket „fel nem osztható vagyon” címen, adó- és vagyoni hozzájárulás (járadék) fizetése mellett használatra „visszkapják” és azon folytassák a kisüzemi gazdálkodást. A járadékfizetés módját helyileg határozták meg, gyakori eset volt például, hogy a tagoknak a szakszövetkezeten keresztül értékesített termények árából a szövetkezet 10%-ot levont.

További sajátossága a szakszövetkezeteknek, hogy tagjaik a tsz-tagokhoz és egyéb alkalmazottakhoz képest tíz évvel később – a nők 65, a férfiak 70 – lettek nyugdíjjogosultak, azaz járadékosok. (1986-ban a mezőgazdasági jellegű nyugdíjasok egynegyede járadékos volt.³¹⁾

A szakszövetkezeti tagság hagyományos paraszti gazdálkodásában a kollektivizáláskor nem történt nagy változás. Továbbra is egyéni gazda módján művelték földjüket, bár a politikai légkör sokáig olyan volt, hogy a tagoknak számolniuk kellett azzal, hogy a „kiváltság” kedvezőtlen politikai fordulat következtében bármely pillanatban megszűnhet. Továbbá a tagok földparcelláit gyakran a közösbe vonták és csereingatlant adtak helyette, ami bizonytalanságot szült, nehezítette a tervszerű gazdálkodást, és elvette a kedvüket a további munkától, de idővel ez a csereingatlanügy megszűnt.

A szakszövetkezetben is kialakult a közös gazdaság azok földjéből, akik, miután beléptek a közösbe, otthagyták a szakszövetkezetet és elmentek az iparba dolgozni. A közös gazdaság később fokozatosan nőtt, az egyéni művelésben lévő földterületek csökkenésével. A szakszövetkezetek esetében csak 1978. december 31. után érvényesült az a szabály,³² mely szerint nem lehet szakszövetkezeti tag az, aki máshol munkaviszonyban van, de ezt öt év múlva megszüntették.

---

³¹ 1986-ban 464 ezer tsz-nyugdíjas és 117 ezer szakszövetkezeti járadékos volt.

³² Lásd a Miniszterelnöki Tanács 7/1977. évi rendeletét.

A szakszövetkezetekre, mint a többi, ún. egyszerűbb mezőgazdasági szövetkezetekre a központi hatalom hosszú ideig úgy tekintett, mint átmeneti formára, amely rövid időn belül meg fog szűnni. Az 1960-as években az állami támogatások nyújtása során mellőzték őket, ezért az évtized végén, az új gazdaságirányítási rendszer bevezetése után a szakszövetkezetek nagy része az erőforrásait az alaptevékenységek fejlesztéséről átcsoportosította a melléküzemágakba, döntően a feldolgozó vertikumok kiépítésébe. Ilyen szempontból csaknem egy évtizeddel megelőzték a termelőszövetkezeteket. Ennek eredményeként termelési értékükön belül magas részarányt képviseltek a melléküzemági tevékenységek. 1984-ben a szakszövetkezetekben a bruttó termelési érték 40%-a az alaptevékenységekből, 60%-a a melléküzemági tevékenységekből származott. A tsz-ek esetében ez az arány több fordítva volt, 66 és 34%.

Az 1980-as években, főleg az évtized második felében az ország gazdasági helyzetének romlásával és a mezőgazdasági támogatások csökkenésével mind szélesebb politikai körben kezdtek a szakszövetkezetekre mint kívánatos modellre tekinteni.

1986-ban országszerte 59 szakszövetkezet volt, számuk 1990-re 67-re nőtt. A szövetkezeti tagok nem nagy, mindössze 4-5%-át tették ki a szakszövetkezeti tagok. Ezek nem egyenletesen helyezkedtek el az országban, hiszen tíz megyében egyáltalán nem volt szakszövetkezet, és jelenlétük döntően a Duna–Tisza közére korlátozódott (16. táblázat). A legtöbb, 26 szakszövetkezet Bács-Kiskun megyében működött. Ebben a megyében a szakszövetkezetek területének 14,4%-a ún. „személyi tulajdonban” és egyéni (tagi) művelésben, 57,0%-a közös művelésben, de a szocialista ideológiával ellentétben a földterületeknek a fennmaradó 28,6%-át is egyéni művelésben volt. Ez utóbbi területhez nemcsak szakszövetkezeti tagok, hanem – majd látni fogjuk Tázlár példáján – bárki, aki vállalta a többletmunkát, hozzájuthatott. A Duna–Tisza közén, a Kiskunsági Homokhátság szakszövetkezetei jellemzően azért adták ki a kezükből ezeket a területeket, hogy azon a vállalkozókedvű helyi lakosok szőlőt vagy gyümölcsöszt telepítsenek.

A szakszövetkezeti üzemforma más-mást nyújtott a különböző korú szakszövetkezeti tagoknak:

Annak a generációnak, amely a mezőgazdaság kollektivizálásakor – saját akarata ellenére – belépett a szövetkezetbe, megteremtette azt a lehetőséget, hogy megváltozott körülmények között ugyan, de tovább folytassa a *parasztgazdálkodást*. Ők az 1980-as

évek közepén is jobban ragaszkodtak a földhöz és az önállóságához, mint a nyereséghez. (Ekkor a mezőgazdaságból élők döntő részét már csak a nyereség érdekelte.) A szakszövetkezeti tagoknak e típusa az egyszerű újratermelésért dolgozott, és gyakran nem érzékelte, hogy földje korlátlan rendelkezési jogát elveszítette. Paraszti logikájuk azt diktálta, hogy amíg adóznak a földért, addig az az övéké. Ezt az életmódot azonban az utánuk jövő generáció nemigen akarta felvállalni.

16. táblázat

*A mezőgazdasági szakszövetkezetek és tagjaik száma megyénként
1986. december 31.*

Megye*	Tagok	Szakszövetkezetek
	Száma	
Bács-Kiskun	20 923	26
Csongrád	8 609	9
Pest	2 603	3
Hajdú-Bihar	1 297	3
Borsod-Abaúj-Zemplén	1 114	6
Vas	994	2
Zala	686	3
Békés	384	5
Győr-Moson-Sopron	252	1
Veszprém	282	1
Összesen	37 144	59

* A listán nem szereplő megyékben nem voltak szakszövetkezetek.

Forrás: Mezőgazdasági élelmiszeripari statisztikai zsebkönyv, 1986.

Annak a generációnak, amelyik az 1980-as években vált nagykorúvá, a szakszövetkezetekben lehetősége lett egy új, a háztáji gazdaságnál jóval nagyobb méretű mezőgazdasági magánvállalkozásra.

4.2. A szakszövetkezetek hagyatékai

A rendszerváltás előtt a szakszövetkezetekkel nem is igen foglalkoztak. Elsőként tudományos szempontból egy angol társadalomkutató, *Hann Chris* (1980, 2005) fedezte fel Tázlárt, a magyar olvasó számára is érdekes módon. Majd Kerekegyházáról (*Kovács T.*

1986b, 1987), Jakabszállásról és Kiskunmajsáról (Kovács T. 1998b) születtek tanulmányok. A rendszerváltás környékén és utána felélénkült a tudományos érdeklődés a szakszövetkezetek iránt. Mórahalomról Nógrádi Z. (1997) és Duró A. (2000–2001), Soltvadkertről Fertő (et al. 1990) és Schwarcz Gy. (2000–2001) írtak.

Ezeket elemezve megállapítható, hogy a szakszövetkezeti múlt a rendszerváltás után jó hatással volt az újrakezdés sikerére. Ez többek között azért alakult így, mert a szakszövetkezetekben a szocializmus idején nagyobb lehetőség nyílt az *innovációra*. Különbséget kell azonban tenni a *mezőgazdasági innováció* szempontjából centrumtérség esetében, amire jó példa Bács-Kiskun megyében a népnyelvben Kecel, Kiskőrös és Soltvadkert „borháromszög” térsége, és az azon kívül eső innovációs perifériák között. A *mezőgazdasági innováció központjaira* nemcsak az a jellemző, hogy ott elsőként találják ki az új dolgokat, hanem az is, hogy *a lakosság széles rétege* ilyen vagy olyan formában, de élvezheti az újítás eredményét. Mindez minden korra, a szocializmus előtt, alatt és utánra egyaránt vonatkozik. Újítások persze a periférián is voltak, de azok csak egy szűk réteghez jutnak el. (Ezt maguk a helyiek is így látják, amit az egyik megkérdezett úgy fejezett ki, hogy „Kecelhez és Soltvadkerthez viszonyítva Kerekegyháza nem győzött a szőlő.”)

Innovációs perifériának számít a fent vizsgált települések közül a Bács-Kiskun megyei Jakabszállás és Tázlár, de a két település a periféria különböző helyén áll.

4.2.1. Jakabszállás

Jakabszálláson 1961-ben a lakosság többsége még tanyán lakott. A község 8 ezer katasztrális hold területén öt termelőszövetkezeti csoport (tsz-csoport) alakult. Ezek a csoportok 1964-ben kettő, majd 1965-ben egy termelőszövetkezeti irányítás alá kerültek, amely 1969-ben szakszövetkezetté alakult át. 1974-ben csatlakozott hozzájuk egy helvéciai szakszövetkezet is.

Ezen a vidéken a kollektivizáláskor a vezetők szinte minden esetben a jómódú középparaszt vagy feltörekvő kisparaszt gazdákból kerültek ki, akik a közös tulajdont képező gazdaságot úgy kezelték, mintha az a saját gazdaságuk lett volna. Nagyon vigyáztak arra, hogy a tagság rokonszenvét munkával és példamutató magatartással szerezzék meg. A közös sorsért megnyilvánuló túlzott aggodalom, a patriarkális szellem, a mér-

téktartó kockázatvállalás, a kétkezi munka túlértékelése jellemezte a vezetői magatartásukat. Ez volt az az idő, amikor néha még az önellátásra is képtelenek voltak. A kollektivizálásnak akkor még nem voltak báztató történelmi tapasztalatai, és a modell távol állt attól az értékrendtől, amely évszázadok során Magyarországon kialakult.

Az ágazat helyzetének javulásával ezek a parasztvezetők már nem feleltek meg a kor követelményeinek, ugyanakkor kikerült az agráregyetemről egy *fiatal képzett generáció*, illetve megjelent egy, a párt és a mezőgazdaság köztes területén tapasztalatokat szerzett *technokrata magatartású* csoport, melynek tagjai, miután az agrárium helyzete egyre jobb lett, igyekeztek a szövetkezetek élére kerülni, és felváltották az alapító vezetőket. Az új vezetés feladatának tekintette a közös gazdaság növelését. Ez történt a jakabszállási szakszövetkezet esetében is, ahová 1971-ben egy új főkönyvelő került, aki korábban megyei revizor volt. A főkönyvelő rögvést felszámolta a lakatos, autószerelő, gázszerelő, bádogos, szögkovács, húsfeldolgozó (kisipari) melléküzemágakat, meghagyta viszont a budapesti zöldségstandot és a borkimérő üzletet. Ugyanakkor a szakszövetkezet kevés tőkéjét olyan termelési ágazatokba fektette, ahol várható volt a gyors megtérülés. Ilyen volt a szeszfőzde, a palackozó és a teherszállítás, majd 1981-től a műanyagdugó-gyártás is. (A szövetkezet lehetőleg nem vett fel hitelt és – a szomszédos szövetkezetekhez viszonyítva – alacsonyan tartotta a munkabéreket.)

A szeszfőzde működtetéséhez a közös művelésben lévő területekről nem származott elegendő szőlő és gyümölcs. Ezért a szakszövetkezet nagy hangsúlyt fektetett a tagok terményeinek a felvásárlására, de nemcsak a helyi termelőket akarták megnyerni, hanem a környező településeken élőket is. Nekik azért volt érdemes Jakabszállásra hozni a gyümölcsöt, mert ott a terményleadás után mindjárt fizettek. Az 1980-as évek elején a szeszgyártás – a borászat és a gyümölcspálinka-főzés – a szakszövetkezet nettó árbevételének felét adta. A termékek palackozását is helyben oldották meg, ahol a helyi szaképzetlen női munkaerőt eredményesen alkalmazták.

A szállítást öt pótkocsis teherautóval kezdték. Másfél évtizeddel később az ágazat 40–50 tehergépkocsival működött és jelentős árbevételt produkált. 1983-tól azonban ennek az ágazatnak az árbevétele rohamosan csökkent, részben a magángépkocsik elterjedése, részben a beruházások csökkenése révén. A gépkocsivezetők először havi fizetéses rendszerben dolgoztak, majd az érdekeltség-növelés céljából áttértek az árbevételi

rendszerre. Miután az ellenőrző szervek ennek alkalmazását kifogásolták, bevezették a teljesítményrendszert és itt meg is álltak.

A következő lépés a tehergépkocsik bérbe adása (esetleg eladása) lett volna. Ez a vállalkozás azonban kockázatos, és nehezebben ellenőrizhető lett volna a szakszövetkezet részéről, ezért e megoldást a főkönyvelő nem támogatta.

4.2.2. Tázlár

Ami nem sikerült Jakabszálláson, az sikerült a közeli Tázláron. Ott 1975-ig vezették a szövetkezeti csoportokat a helyi parasztok, majd egy új, fiatal, képzett vezetőség jelt meg, akik válságba sodorták a gazdaságot, de az 1980-as években megjelent egy soltvadkerti származású új elnök és főagronómus, akik viszont stabilizálták a szakszövetkezetet.

„Egyik fontos lépésük a közös gépállomány privatizálása volt. A gazdaság traktorosai gépeik tulajdonosaivá váltak. Szerződésben kötelezték magukat arra, hogy szükség esetén mindig a szövetkezeti gazdaság rendelkezésére állnak, de idejük nagy részében szolgáltatásaikat pénzért ajánlhatták fel az egyéni földművelők számára. Néhány veterán kommunista ugyan sajnálta a köztulajdon ideológiájának ezt a felhígítását, de a többség felismerte, hogy a rendelkezés a visszaélések egyik fontos forrását szüntette meg, vagyis véget vetett annak a gyakorlatnak, amely szerint a traktorosok a köz javait magáncélokra fordították. Ezt annak példaként említem, hogy egy gyakorlatias beállítottságú vezetőség képes volt az ideológia módosítására a nagyobb hatékonyság elérése végett; ez a fajta privatizáció más volt, mint a későbbi, ideológiai változások által kísért magánosítás” (Hann 2005, 23. p.).

A szakszövetkezet a termelőszövetkezethez viszonyítva nemcsak, hogy jobban konzerválta a hagyományos parasztgazdálkodást és életmódot, hanem – mint arról korábban is szó volt – nagyobb lehetőséget biztosított az egyéni vállalkozásnak, a kezdeményező-készségnek, ezzel együtt a modernizációnak is. A modernizáció azonban a szövetkezetekben sem következett be automatikusan.

Tázláron a modernizáció az 1980-as években abban nyilvánult meg, hogy az akkori kor legújabb technológiai vívmányainak megfelelő szőlőt telepítettek. A régi típusú, egymáshoz közel ültetett szőlősorok helyett a szakszövetkezet vezetői – külső politikai

és anyagi támogatás ígérete mellett – meggyőzték a családokat, hogy telepítsenek magas művelésű, széles sorú szőlőt, amely lehetővé teszi a nagyobb méretű gépesítést, és a családi munkaerőre csak a nem gépesíthető feladatok (kacsozás, szüretelés) hárultak. „Tázláron az új szőlő magántulajdonba került, de a legtöbb föld részarányos szakszövetkezeti tulajdont képezett. Minden falusinak (beleértve azokat is, akik nem voltak szakszövetkezeti tagok) lehetősége volt a szakszövetkezettel egy 25 évre szóló szerződést kötni, amely feljogosította őket a telepítéshez szükséges bőkezű állami dotáció igénybevételére. A legtöbben kötelezték magukat bizonyos számú sor ültetésére, egy több hektár nagyságú területen. Ugyan a szakszövetkezeten belül ezek a szőlők elidegeníthetők voltak, a szocialista ideológiának mégis eleget tettek azzal a ténnyel, hogy a föld szövetkezeti tulajdont képezett” (Hann 2005, 23. p.).

Tázláron azok körében, akik részt vettek az új szőlőtelepítésben, népszerű lett a szakszövetkezet. A földtulajdon, illetve az, hogy kié a föld, számukra nem volt fontos. Ők a jövedelemszerzés miatt vállalták a munkát, a megszerzett pénzt pedig a fogyasztási szférába fektették be.

4.2.3. Soltvadkert

A fentiekkel ellentétben az innovációs központhoz tartozik az ugyancsak Bács-Kiskun megyei Soltvadkert, illetve a Csongrád megyei Mórahalom.

Az, amiben Soltvadkert különbözik Jakabszállástól és Tázlártól, annak gyökere a török³³ időkre nyúlik vissza, és egészen a két világháború közötti időkhöz tart. Soltvadkert pozitív öröksége abban foglalható össze, hogy ott a tekintély elnyeréséhez az kellett, hogy a gazdák folyamatosan biztosítsák gazdálkodási alkalmasságukat, ami megkövetelte, hogy *nyitottak maradjanak minden új és hasznos kezdeményezés iránt*. Továbbá Soltvadkert társadalmát mindig is egy alulról szerveződő demokratikus berendezkedés jellemezte, ahol nagy szerepe volt a különféle informális összefogásoknak és az egymás iránti szolidaritásnak. Bár az 1948 utáni kommunista agrárpolitika abba az irányba

---

³³ A török hódoltság után az elnéptelenedett faluba német telepesek érkeztek.

hatott, hogy megfojtsa a polgárosodott paraszti réteget, a szakszövetkezet megalakulásával egy kisebbség számára újraindult a polgárosodás. Soltvadkerten a kollektivizálás sajátossága, hogy a szántók elvesztek a gazdák számára és csak a szőlő maradt meg tagi tulajdonban és művelésben. A veszteség érzékenyen érintette a települést, de (mint később kiderült) jó oldala is akadt: egy csapásra szakosította a gazdaságokat. Az 1970-es évekre telítődtek az értelmiségi pályák a falvakban. A közös gazdaságoknak nem volt szükségük több kertész- és agrárszakemberre, és az agrárértelmiség jelentős része – az országban ritka jelenséggé – *főfoglalkozású gazdálkodóvá* vált. Ezek az egyetemet végzett gazdák a szocializmusban modernizálták a termeléstechológiát, de nemcsak a szőlőtermesztésben, hanem a szőlőfelvásárlásban, borkészítésben és értékesítésben is előreléptek. Jó példájuk nyomán a kettős státusúak is átvették gazdálkodási módszereiket. Volt, aki a termelésben, volt aki az értékesítésben követte őket. A kisebb termelők például abban, hogy nem a szakszövetkezetnek, hanem a főfoglalkozású gazdáknak adták le a szőlőt, így megszabadultak attól a kötelezettségtől, hogy az árbevétel 10%-át a szakszövetkezetnek kell leadni. Ennek során már a szocializmus alatt egy tőkeerős középréteg alakult ki, amelyik jól használta kapcsolati tőkéjét és pénztőkéjét is. E tőkeerős *középréteg képes volt mind a termelési, mind a fogyasztási célok szolgálatában beruházni* (Fertő et al. 1990). A megszerzett jövedelem egy részét – a jakabszállásiakkal és a tázláriakkal ellentétben – visszaforgatták a gazdaságba. A középréteg bőven adott (napszámos) munkát a szegény rétegeknek, és így nem volt jellemző az elszegényedett egzisztenciák tömege.

Soltvadkerten a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején kialakult a vállalkozói elit. A rendszerváltás után pedig ebből a körből azok, akik felvállalták a *piacépítés többletmunkáját*, továbbra is megtartották *vállalkozói elitpozíciójukat*. Ebben segítséget jelenthetett a szülők példája, akik már a hatvanas években saját piacot találtak boruknak, és volt olyan vállalkozó, aki a szülői értékesítési hálózat megöröklésével indulhatott a saját útján. A vállalkozói elit soraiban vannak *új vállalkozók is*, akik a rendszerváltás előtt a szőlőművelést az állattartással (sertés, liba) együtt végezték, vagy állásban voltak (jellemzően gépész, illetve műszaki végzettséget igénylő szakmákban), és a borkészítés csak kiegészítő jövedelem volt. Élve a rendszerváltás adta lehetőségekkel, a kilencvenes években új családi szőlőtermelő és borkészítő *főfoglalkozású vállalkozóvá* váltak

(Schwarcz 2000–2001). Nekik megfelelő szakértelmük volt és jó piaci kapcsolatokat alakított ki. Mindkét vállalkozói elit egyéni utakon jár, saját pénz- és kapcsolati tőkéjét használva fontos integrátori szerepet tölt be a helyi piacon, sok szőlőt és bort vásárol fel a soltvadkerti termelőktől és a bort országos piacokon teríti. Gazdaságaik gépi ellátottsága nagyon jó, folyamatosan visszaforgatják a pénzt a termelésbe, és állandóan terveznek, több és nagyobb erőgépeket, szállítóeszközöket szeretnének beszerezni és minőségi bort előállítani.

A rendszerváltás után Soltvadkerten a korábban oly jellemző kettős foglalkoztatás szinte teljesen felszámolódott: a munkahely mellett szőlőt művelők száma drasztikusan csökkent, de mindemellett e településen az agrárvállalkozások aránya messze meghaladja az országos és a kistérségi átlagot is. A rendszerváltás után egyre többen választották fő megélhetési forrásuknak a szőlőtermesztést és a borkészítést, illetve a borértékesítést, kereskedelmet. Ezt a széles kört elemezve Schwarcz Gyöngyi (2000–2001) a már említett új vállalkozók és vállalkozói elit mellett az alábbi típusokról is írt: hagyományos kistermelők, innovatív kistermelők, értelmiségi szőlőmunkások, középparaszti minták követői és a megtorpanók.

Soltvadkerten mindkét korábbi szakszövetkezet fennmaradt a rendszerváltás után is, de csökkenő földterülettel, tagi és alkalmazotti létszámmal, hiszen a mezőgazdaság privatizációja után sokan kivitték földjeiket, illetve kiváltak a szakszövetkezetből, mint például a fent említett új vállalkozók. A szakszövetkezet így elveszítette hajdani legfőbb gazdálkodószervezet-pozícióját, ezt a pozíciót egyéni képességei és piaci jártassága függvényében a régi és az új vállalkozói elit vette át.

4.2.4. Mórahalom

Mórahalmon Soltvadkerttel ellentétben a rendszerváltás után felszámolták a helyi Homokkultúra nevű szakszövetkezetet,³⁴ és a gazdák – az országban igen ritka módon – az új típusú szövetkezetbe tömörülve váltak tömegesen sikeres vállalkozókká.

Mórahalom 1950-ben a nagy közigazgatási átszervezés során a Szegedi-Alsótanya területen lévő tanyaközpontból lett önálló községgé, majd 1989-ben városi rangot kapott. 1949–1990 között a tanyai lakosok aránya 80%-ról 30% alá esett. Amilyen gyors lépések történtek a településfejlődésben, ahhoz hasonló fejlődés volt a rendszerváltás után a mezőgazdaságnak a piacgazdaságra való átállásában. Ennek gyökerei a dolgos és szorgos kisparaszti világban, a teljes családban élve a nemzedékek összefogásában, a szakszövetkezet és a gazdamentális bizonyos elemeinek továbbélésében van, és *mind ez nemcsak a visszarendezést könnyítette meg, hanem az újrakezdést is* (Duró 2000–2001).

Ezen az alacsony humusztartalmú, rossz vízgazdálkodású, homokos területen a takarmánytermesztésre alapozott jószágtaartás és a kiegészítő szántóföldi zöldségtermesztés (burgonya, paprika, paradicsom, káposztafélék) jelentette a hagyományos gazdálkodást. Az 1980-as években a helyi szakszövetkezet – amelynek 2000 tagja és 500 alkalmazottja volt – területének kétharmadát tagi gazdák művelték. Itt az egyéni művelésben lévő terület tehát jóval nagyobb arányt képviselt, mint a korábban tárgyalt bármelyik Bács-Kiskun megyei településen.

Nagyon fontos kiemelni, hogy 1992 után mintegy 1500, átlagosan 3–5 hektáros földterülettel rendelkező magángazda kezdte el, vagy inkább folytatta az évtizedeken keresztül meghonosodott gazdálkodását. Ezeket a gazdákat kellett versenyképessé tenni a megváltozott piacgazdasági körülmények között, ami egyáltalán nem volt könnyű és

---

³⁴ „Amikor a felszámolási eljárás megindult, jóformán csak a szőlő és a gyümölcsös maradt meg a közös vagyontól, ezeket azonban sem eladni, sem kimérni nem lehetett, mert a nevesítés során a föld és a rajta lévő ültetvények aranykorona-értéke elvált egymástól. A szőlőt ennek megfelelően például csak szántóként lehetett volna megszerezni, ám egy hektár birtokbavételéhez nem 7-8, hanem 50 aranykorona fedezet kellett. Ezt a jogi patthelyzetet a kérdéses földterületek visszaminősítésével lehetett volna feloldani, mivel azonban ezt senki sem vállalta fel, a szövetkezet egykor virágzó szőlői és gyümölcsösei teljesen tönkrementek. Többen megfogalmazták azt a véleményt, hogy „nem kellett volna szétszítani a babaruhát”. Ha ugyanis a kilencvenes évek elején nem engednek a politikai nyomásnak, a „Homokkultúra” is működhetett volna olyan elvek alapján, mint most a „Mórákert”, s nem kellett volna más forrásokból újra megteremteni az indulás feltételeit. Van azonban pozitív oldala is annak, hogy mégsem így történt, hiszen az első pályázatok sikere és a közös erőfeszítések eredményei kétségtelenül közelebb hozták egymáshoz az új alapokon létrejött beszerző és szolgáltató szövetkezet tagjait” (Duró 2000–2001, 55. p.).

szokványos feladat. A gépi ellátottságuk kielégítő volt és az emberek értettek a munkájukhoz. Tehát a feltételek megvoltak ahhoz, hogy a termelés gazdaságosan folyjon és kiváló minőségű termékeket állítsanak elő. A gazdák azonban mégsem voltak elégedettek, mert a beszerzés és az értékesítés – ami korábban főleg a szakszövetkezeten keresztül folyt –, a rendszerváltás után megszakadt. Így, amikor a gazdák „kiléptek” a piacra, akár vásárlóként (amikor beszerezték a szükséges anyagokat a termeléshez), akár eladóként (amikor a megtermelt termékeiket szeretnék volna értékesíteni), *egyedül kiszolgáltatott helyzetben találták magukat* (Nógrádi 1997). Ekkor a paraszti sorból származó, Dániát éppen megjárta agrármérnök polgármesterben³⁵ felmerült a gazdákon való segítség szükségessége. Az önkormányzaton belül megalakult a Mezőgazdasági és Vállalkozási Osztály, ahol a magántermelők bizalmára építve felvállalták az összefogás szervezeti kerete megteremtésének első lépését. Kezdetben az összefogást az egyéni gazdák csak úgy tudták elképzelni, hogy az új szervezet, tekintettel a közeli történelmi tapasztalatokra, *nem lesz szövetkezet*. Ezért 1994-ben létrehozták a Mórahalmi Közös Mezőgazdasági és Vállalkozó Egyesületet³⁶ 35 alapító taggal. Az egyesület fő tevékenysége a gazdák tájékoztatása és tapasztalatcseréje mellett a beszerzések koordinálása volt. Ez főleg a műtrágya és a vetőmag közös nagybani beszerzésére korlátozódott, ahol a készpénzzel való fizetés során akár 20%-os költségmegtakarítást is elérhettek. A közös beszerzéseknek rendkívül nagy sikere volt, ami ösztönzést adott a további együttműködéshez. Az egyesületi tagok látták azt is, hogy a beszerzésnél sokkal nagyobb gond az értékesítés megszervezése, ezért a következő lépés az értékesítés irányában született meg. Az egyesület Mórahalmi Mórakert Beszerző és Szolgáltató Szövetkezet (Mórakert) megalakítása mellett döntött 1995-ben. Amikor a gazdák a saját zsebükön érezték a szervezettség előnyét, akkor már *nem tiltakoztak a szövetkezet név használata ellen*. A Mórakert alapító tagjainak a száma 52 volt. Az egyesület továbbra is megmaradt. A két szervezet párhuzamosan és egymás mellett működött. A Mórakert nonprofit szervezet lett, és azért jött létre, hogy *a termelőket integrálja*, a termeléshez szükséges termékeket besze-

---

³⁵ A polgármester tisztségét megtartva a Dél-alföldi Regionális Fejlesztési Tanács elnöke, majd a térség egyéni országgyűlési képviselője lett.

³⁶ Az egyesület kezdetben tagsági díjából tartotta fenn magát, és nem rendelkezett forgótőkével a beszerzések finanszírozásához. Ezért a beszerzések úgy zajlottak le, hogy a tagok előre összeadták a szükséges pénzt, és ebből vásárolták meg az alapanyagot. A szállítás napjáról a tagok értesítést kaptak, és saját gépjárműveiken hazaszállították az árut, és a továbbiakban ott történt a tárolás.

rezze és a megtermelt árukat értékesítse. Ahhoz, hogy jelentős előrelépés történjen az értékesítés terén, *szemléletváltásra is szükség volt*, hiszen a tagoknak a zöldségfélüket akkor is le kellett adniuk a szövetkezetnek, ha az a nagybani piaci árnál egy-két forinttal olcsóbban vette meg az árut. Másrészt az értékesítés beindításához az is kellett, hogy a gazdák elfogadják a szövetkezet által ajánlott kultúrák termesztését. A gazdák csak a termelésre fordították idejüket, a szövetkezet pedig az értékesítési csatornákat kereste. A Mórakert helyben felvásárolta az árut, és nagy tételben továbbértékesítette azt. A Mórakert már a megalakulás évében több terméket továbbított az exportőröknek, mint a hazai piacnak. A piacképes árukészlet biztosítása érdekében hamarosan elkészült a hűtőház, a zöldségrakodó, a tároló, a csomagoló, és elindult a termékek feldolgozásának a megszervezése is. A beruházások anyagi háttérét EU-s és hazai pályázatokon, illetve a tagok hozzájárulásából szereztek meg. Ezzel elérték, hogy a szövetkezet vagyonát a tagok saját tulajdonuknak tekintették. A mórakerti önkormányzat erkölcsi és anyagi támogatása kezdettől fogva biztos háttérrel jelentett a szövetkezet számára (Nógrádi 1997). A polgármester mellett a Mórakert ügyvezető igazgatójának³⁷ – aki kezdetben az önkormányzat alkalmazottja volt –, elévülhetetlen érdemei voltak abban, hogy a gazdák körében kialakult az *egymás iránti bizalom*, ami egyfajta új összefogást eredményezett a térségben.

Az 1990-es évek közepétől napjainkig szinte minden évben újabb és újabb összefogás született meg a helyi gazdatársadalmon belül; és már nem a települési, hanem a kistérségi szinten történtek a fejlesztések. Ennek szellemében született meg 1996-ban a homokhátsági kistérség szövetkezetfejlesztési programja, majd 1997-ben megindult mintegy 15 hektárnyi területen az Agrár-Ipari Park kiépítése, ahol többek között helyet kapott a Mórakert hűtőháza és csarnoka, a Harena Kht. ládagyártó részlege és a Mórapríma zöldségfeldolgozó üzem. A Mórapríma egy 1999-ben alakult helyi termelői, kereskedelmi és szolgáltató termékpályás szövetkezet, amely a megtermelt burgonyát és zöldségeket konyhakész állapotban értékesíti, elsősorban iskoláknak, kórházaknak és hasonló nagy fogyasztóknak. 2000-ben alakult a Harena Gazdaságfejlesztő és

---

³⁷ Duró Annamária interjúalanyaitól tudjuk, hogy amikor a leendő ügyvezető elnök személyében megjelent egy farmernadrágos fiatalember, és felvázolta a szövetkezet jövőjére vonatkozó terveit, akkor még az alapító tagok sem hittek neki, de később, a sikerek láttán úgy megszerették, hogy ma már el sem tudják képzelni a Mórakertet nélküle.

Integrációs Kht., amely az új típusú szövetkezeteket koordinálja, és tagjai sorában van a meglévő szövetkezetek mellett a Mórahalom Városi Önkormányzat is.

2000-ben a Mórakertet, másodikként az országban, zöldség-gyümölcs termelői értékesítő szervezetté (TÉSZ-szé) nyilvánították. Ezt követően 2001-ben a Mórakert egyesült a két évvel korábban alakult Mórágazda Termelő, Értékesítő és Szolgáltató Szövetkezettel annak érdekében, hogy előnyösebb pályázati lehetőséghez jussanak. Rugalmasak az átszervezéseket, összevonásokat illetően, és a haladás érdekében nem az egyéni, hanem a közös érdekeket nézik, s eközben a taglétszám 52-ről 2004-re 620-ra növekedett. A tagok Mórahalom környező 15 településén élnek. A környék gazdái körében rangot jelent a Mórakertnek a beszállítója lenni. Nem az áru mennyisége, hanem a minősége számít. Két kosár árut éppúgy átvesznek, mint két kamionra valót, de mindenkinek törzsszámmal kell felelnie a terméke minőségéért. 2000-ben alakult meg a Homokkert Kht. is, amely egy szekunder szövetkezet, nyolc település 12 új típusú primer szövetkezetét fogja össze, tagjaik folyamatosan homogén áruval elégítik ki a piaci igényeket. „A térségben megtermelt zöldségek és gyümölcsök – a domaszéki sárgarépa és petrezselyem, a röszei hónapos retek, a szatymazi és a forráskúti újburgonya, a pusztamérgesi spárga, valamint a zákányszéki alma és őszibarack, meg a zsombói szamóca és sárgadinnye – a Mórakert telephelyről jutnak el a kereskedelmi partnerekhez” (Duró 2000–2001, 56. p.).

A kollektíva életében 2002 a meghatározó év volt. Ekkor helyezték üzembe a térségi agrárlogisztikai centrumot. A 3700 négyzetméter alapterületű helyiségben a kirakodás után a termények az osztályozóba és a csomagolóba kerülnek, majd a hétkamrás, összesen 1500 tonna zöldség, gyümölcs befogadására alkalmas hűtőházban tárolják az áruval megrakott ládákat, rekeszeket. Áruforgalmuk 2003-ban már meghaladta a 30 ezer tonnát, az értékesítés nettó árbevétele 3,7 milliárd forint fölé emelkedett, a teljes munkaidőben foglalkoztatott dolgozói létszám pedig 70 főre nőtt.

2005-ben a jánoshalmi, érsekhalmi és bajai almatermelők által létrehozott Bácskakert, valamint a zsombói Delba szövetkezet is beolvadt a Mórakertbe. Ezzel a mórahalmi székhelyű Mórakert Dél-Bács-Kiskun megye és Délnyugat-Csongrád megye termelőinek jelentős részét integrálja és az ország legnagyobb TÉSZ-e lett.

Mórahalmon pedig a lakosság 90%-a több-kevesebb szállal kötődik a mezőgazdasághoz és 1800 család foglalkozik agrártermeléssel. Ez 17%-kal több, mint a rendszerváltáskor volt.

Összegzésként elmondható, hogy a mezőgazdasági *innováció periferiáján* azon szak-
szövetkezeti tagok számára, akik ragaszkodtak a kollektivizálás előtti parasztgazdálkodáshoz, e típusú szövetkezet mentsvárként szolgált. A szocializmus alatt ők szinten tudták tartani az életszínvonalukat, és bizonyos mértékben nőtt a fogyasztási beruházásuk (például a házukat korszerűsítették) is. Ez történt Jakabszálláson. Tázláron egy lépéssel továbbmentek, új mezőgazdasági vállalkozásokba kezdte a háztájinál nagyobb méretekben, és az így megszerzett jövedelmet a fogyasztási szférába fektették be, ami azt eredményezte, hogy a korábbiakhoz képest jelentősen nőtt az életszínvonaluk, ami megelégedettséggel töltötte el őket.

Eltérő alapokról indult, és ezért különböző utat járt be a két *agrárinnovációs centrumnak* nevezett település. Soltvadkerten mindig, beleértve a szocializmus korát is, volt egy tőkeerős német származású középréteg, amely a szocializmusban képes volt mind a termelésbe, mind a fogyasztási célokba beruházni. A rendszerváltás után azok, akik többletmunkát fektettek be a piacépítésbe, sikeres vállalkozók lettek. A sikereket egyéni stratégiák mentén haladva érték el. Sajátos újrakezdési utat jártak be a tanyai dolgos közép- és kisparaszti múlttal rendelkező mórahalmiak. Ott a termelés és az értékesítés a rendszerváltás után élesen szétvált, hasonlóan ahhoz, ahogy az a szocializmus előtt volt. Olyan szervezettség alakult ki, amelynek során a gazdák csak termelnek, a szövetkezet pedig értékesít. A gazdák ugyan ott is kételkedtek az összefogás szükségességében, de az első pályázatok sikere és a közös erőfeszítések eredményei közelebb hozták egymáshoz az új alapokon létrejött beszerző és szolgáltató szövetkezet tagjait. A szövetkezet pedig a helyi kereteket kinőve kistérségi, majd regionális összefogást valósított meg. Az árbevétel, a tagok termelésének és értékesítésének igényeit kielégítő infrastruktúra révén keletkező új munkahelyek száma dinamikusan nő. Olyan példa ez, amely országos modellként szolgálhatna.

4.3. A paraszt-munkások és az utóparasztok a szocializmusban

A parasztság megszűnéséről szóló elméletekből tudjuk, hogy a kollektivizálással a parasztok nem egyik napról a másikra váltak munkássá vagy alkalmazottá, hanem fokozatosan. A foglalkoztatás teljes megváltozásához generációváltásra is szükség volt.

4.3.1. Új munkásosztály

Kemény István (1972) elemezte azt a nagy átalakulást, ami az 1960-as években zajlott le a falun, és amelynek során az emberek átmentek a mezőgazdaságból az iparba. Ezt a társadalmi mobilitást abszolút felfelé ívelő pályának tartotta.

Kemény elemzése során szembeállította a régi és az új munkásosztályt. Az új munkásosztály alatt a *paraszt származású* munkásokat értette. Nem véletlenül tért ki erre a kérdésre, hiszen vizsgálatakor a munkások fele ebbe a kategóriába tartozott. *Kemény* elég rossz képet rajzolt az új munkásosztályról azért, mert azok soha nem tudtak a régi munkásosztályba beilleszkedni, csak az alacsonyabb képzettséget igénylő nehéz testi ipari munkákban boldogultak, kevesebb emberi kapcsolatuk volt, mert a régieket elvesztették, újakat pedig nem tudtak megszerezni. Az új munkásosztály faluról jött és átmeneti életformát élt falu és város, paraszti és munkásélet között, és tőle tudjuk, hogy ez nagy törést jelentett az életpályáján. A törés okát *Kemény* abban látta, hogy ezeknek az embereknek meg kellett változtatniuk a gyermekkorukban megtanult életformájukat, és elismerte, hogy az rendkívül nehéz, konfliktusokkal teli feladat volt. Az életformaváltást *Kemény* szerint két típus oldotta meg a legjobban: Az egyik az az idősebb korosztály, amely a város környékén családi házat vett vagy épített, és a gyári munka mellett mezőgazdasági munkát is végzett. A másik típusba tartozók olyan ingázó középgenerációs férfiak közül kerültek ki, akiknek a felesége a tsz-ben dolgozott, de emellett volt földjük, kertjük, állataik, és a férj bevétele szinte teljes egészében a házépítésre, bútortvásárlásra, tartós fogyasztási cikkek vásárlására költötték. Tehát *Kemény* szerint azok az új munkások, akik nem vágták el teljesen a mezőgazdasághoz való kötődésüket, jobban megtalálták helyüket „a világban” az 1960-as, 1970-es években. Az általa új munkásoknak nevezett típust a szakirodalomban másutt *munkás-parasztoknak* vagy *parasztmunkásoknak* is nevezték.

4.3.2. Utóparasztok

Az 1970-es évek Magyarországra jellemző, hogy a fiatalok és a középgeneráció, a szülők korosztálya elsősorban a szebb és jobb házért és a komfortért dolgozott, de azért is, hogy a gyerekeik ne legyenek parasztok. Azért nem akarták, hogy a gyerekek parasztok legyenek, mert látták, hogy annak kell a legtöbbet dolgoznia. Ezt a magatartást *Márkus – Mendrastól* kölcsönözve – *utóparasztinak* nevezte. Ha összevetjük az ő utóparasztjait az *Erdei-féle* parasztokkal, akkor látjuk, hogy az utóparasztoknak csak a munka maradt, és elhalványult a szabadság, de főleg a föld szeretete és fontossága. Ezt láthattuk az 1980-as évekbeli a középgenerációs szakszövetkezeti tagoknál. Ha rájuk ez vonatkozott, akkor a többiekre, a tsz-tagokra, a paraszt-munkásokra még inkább.

Márkus István azt vizsgálta, hogy a szocializmusban a falusi, mezővárosi, tanyai *szegényparasztok* hogyan tudott két helyen, tehát a főmunkaidőben a mezőgazdasági nagyüzemben (vagy ipari vállalatnál), majd a munkaidő után a családi szervezetben is dolgozni. A szegényparasztok alatt a volt napszámosokat, részes munkásokat, felesbérleket és törpebirtokosokat értette, és kiemelte, hogy közéjük a volt cselédek, illetve azok leszármazottai nem sorolhatók. Ő volt az első, aki (1972-ben) megírta, hogy a közös tulajdonba került földeken és a közösen birtokolt termelőeszközökkel folytatott termelésben Magyarországon valójában sohasem jött létre kollektív munka, hanem kialakult egy csaknem szabályos *nagyüzemi szervezet* – ahol a döntési hatáskör a munkamegosztás és a külső kooperáció dolgaiban az elnök és a szakembervezérkar kezében volt –, de emellett megmaradt a *családi szervezetben* vállalt munka is. A szövetkezet e kettőnek az együttese volt. A nagyüzemi szervezet a hierarchikusan felépülő szakszerűségeken alapult, és éppen a család volt az, amely egy erős kollektívát képezett. A szervezet betagol, a kollektíva pedig összeolvast – írta *Márkus*, mert „megmarad az együttes teendőkhöz fűződő közös érdek és a család kollektív anyagi függése attól, hogy ki-kivel végezze a reá eső feladatokat. Az egymásra támaszkodás, a tervszerű együttműködés érdeke és önkéntes kényszere. És megmaradt ennek az erős életszabálynak és mindennapi érvényesítése gyakorlatának nevelő ereje” (*Márkus* 1972, 32. p.). *Márkus* Nagykőrösön egy retrospektív társadalomvizsgálatot végzett, melynek során először 1941-ben *Erdeivel* együtt, majd 1973-ban egyedül vezetett egy fiatalokból álló terepmunkát. Ott

és másutt végzett kutatásai alapján *Márkus* megírta, hogy a nagyüzemi gazdálkodás kialakulása után nagyon *sok vidéki családnak nem szűnt meg a termelő funkciója*. Tipikus példaként említi, hogy a tanyai családfő eljárt a tsz-be dolgozni, a nagyfiú a városi munkahelyre, de a feleség fő foglalatossága az otthoni állattartás volt. A munkába bese-gítettek a kint élő nagyszülők, a gyerekek, és hajnalban, este meg vasárnap a családfő is. Gyakori volt, hogy a részes művelésben vállalt földön megtermelték a takarmányt a jószágnak. Arra, hogy miért maradt meg ez a családi munkaszervezet még a szocializ-musban is, a választ a *gyarapodás vágyában* találta meg, ami azelőtt is megvolt a ma-gántulajdonosi világban, de akkor a földszerzésre összpontosult. A szocializmusban a gyarapodás vágya egyértelműen elmozdult az építkezés, a berendezkedés felé. *Kopátsy Sándor* (1996) azt állította, hogy a falvakban a kollektivizálás teljesen szétverte a ko-rábban meglévő vagyoni, nemzeti és felekezeti korlátokat. *Márkus* tollából megtud-juk, hogy a kép árnyaltabb volt, a gondolkodásban a *vagyon megszerzésének tudása* továbbra is fontos maradt. Az 1970-es években a falusi ember önmagát és a másik em-bert – a házasuló, férjhez menő fiataalt is – annak alapján értékelte, hogy az hol tart az az általános emelkedés menetében az ott élő többihez képest. Ebben a *szegényparaszti szorgalomban*, önkizsákmányolásban találta meg *Márkus* azt a szokást, ami a XX. szá-zad elejére berögződött, majd átöröklődött a szocializmusba. Igaz, azt is látta, hogy minden újabb generációban halványabb lett ez a szokás. Az 1973-ban megjelent tanul-mányában többek között olyan fiatal agrármérnököt is megszólaltatott, aki azt mondja, hogy tíz, legfeljebb tizenöt évet ad a háztáji kertészkedésnek, a piacozásnak, mert már az akkori lányok ezt a munkát egyre jobban nem vállalták. Majd megfordul a közhangu-lat – mondta az agrármérnök –, és azokat nézik le, akik paraszti módra hajszo-lják ma-gukat.

*Szelényi Iván*³⁸ a szocialista vállalkozó. 1988-ban Wisconsinban angolul, majd 1992-ben *A harmadik út?* címmel magyar nyelven kiadott és kissé kibővített művében³⁹ – miközben nagyra értékelte *Márkus* munkásságát – azt mondta, hogy *Márkus* túlságosan is hitt adatközlőinek, és a valóságban nem az következett be, amit az adatközlők mond-

---

³⁸ *Szelényi Iván* 1973-ban kényszerűségből elhagyta Magyarországot, majd 1982-ben visszakapta magyar útlevelét, és ettől kezdve két helyen – Amerikában és Magyarországon – is kutatott. Tanulmányai a rendszerváltás előtt csak angolul, de utána azok magyar fordításban is megjelentek.

³⁹ Mind az angol, mind a magyar nyelvű kiadvány alcíme: *A polgárosodás a vidéki Magyarországon*.

tak, mert az 1980-as években nemhogy kevesebbet, hanem éppenséggel többet dolgoztak a vidéki emberek a saját, azaz a nagyüzemen kívüli gazdaságaikban.

Mai távlatból biztonsággal kijelenthető, hogy *Szelényi* és *Márkus* megállapításai nem kizárják, hanem kiegészítik egymást, és amit *Márkus* mondott, az is bekövetkezett, csak egy kicsit később, a rendszerváltás után, amikor megszűnt a hiánygazdaság, továbbá a magyar mezőgazdasági termékek biztos piaca, és csökkent a mezőgazdasági termelés jövedelmezősége.

***

Ezek a szerzők a szocializmus más-más korát vizsgálták. *Kemény* az 1960-as években a mezőgazdaságból elment vagy inkább eltávolított embereket vizsgálta, akik még keresték a helyüket és beilleszkedési nehézségekkel küszködtek. *Márkus* az 1970-es éveket kutatta, és bebizonyította, hogy a szegényparaszt származásúak megtalálták a jó helyüket a rendszerben. *Szelényi* pedig, mint látni fogjuk, az 1980-as évekről ír, arról az évtizedről, amikor a rendszer gazdaságiválság-jelei egyre jobban napvilágra kerültek, és a politikai hatalom engedni kényszerült, és akkor a legbátrabbak, a közép- és gazdagparaszatok egyes leszármazottai már vállalkozni is mertek.

Mindhárom szerző írásában egy közös dolog is megtalálható: ez pedig a vidéki (legyen az akár már munkás) családok egyéni termelői funkciójának továbbélése a szocializmusban. Továbbá az, hogy az a folyamat, amelyről valamennyien írtak, és amely a parasztság fokozatos eltűnéséről szólt, a jobb életkörülmények megteremtése jegyében zajlott, vagyis a dolgok a fejlődés irányába haladtak.

4.4. Polgárosodás és az agrárvállalkozó osztály a vidéki Magyarországon

A kutatók nemcsak más-más korban vizsgálták a parasztság eltűnését, hanem a parasztok más-más rétegének kutatására is kitértek. Így *Márkus* esetében egyértelmű a szegényparasztság, *Szelényi* és *Juhász Pál* pedig a *parasztság közép- és gazdagabb rétegeinek* és azok leszármazottainak vizsgálta.

4.4.1. A megszakított polgárosodás

Szelényi kutatói érdeklődésének középpontjában az 1980-as években már nem a korábbi témái, az alulurbanizáltság (1972), illetve az értelmiség útja a hatalomhoz (1974), hanem a vidéki Magyarország megszakított polgárosodása állt. Elmélete megalkotásában több hazai kutató is segítette, akik közül *Juhász Pált* külön ki kell emelni. Szelényi érdeme, hogy megírta *Juhász Pálnak*⁴⁰ néhány olyan eredeti gondolatát is, amit ő írásban soha nem közölt. Így például azt, hogy vajon miért nem boldogultak a cselédek a szocializmusban. Hogy ez így alakult, azt már *Márkus* is megerősítette. *Juhász* ennek okát abban foglalta össze, hogy a cselédek főleg a Dunántúlon éltek és katolikusok voltak, akik nem voltak ugyan lumpenek, de – éppen a katolikus felebaráti szeretet alapján – befogadták a lumpeneket. Ezért őket a felettük álló szegényparasztnak, törpebirtokosoknak lenézték, és még a hatalom sem látta szívesen soraikban a volt cselédeket. Így a szocializmusban a cselédek és leszármazottaik továbbra is a társadalmi ranglétra legalján maradtak.

Szelényi megállapította, hogy az 1980-as években, miközben a régi paraszti típusú gazdálkodás kiveszőben, egy új típusú családi agrártermelés éppen kialakulóban volt. Az ilyen munkát végzők soraiban nőtt az ipari munkások vagy alkalmazottak aránya. További jellegzetesség, hogy bár csökkent a kistermelők művelése alatt álló földterületek nagysága, fokozódott a munka intenzitása. A fenti évtizedben mindez úgy alakult, hogy a magyar munkásoknak csökkent a munkahelyen és nőtt a családi munkaszervezetben végzett mezőgazdasági munkájuk. A családi agrártermelés a szocializmus viszonyai között nem tűnt átmenetinek, hiszen a falusi családok nemcsak, hogy nem hagytak fel a termeléssel, hanem termékeik mind nagyobb hányadát kezdték a piacon értékesíteni. A mezőgazdasági termékek egyharmadát ekkor már családi termelésben állították elő.

Szelényi, saját vallomása szerint, a paraszt-munkás (*Kemény*), az utóparaszt- (*Márkus*) és a proletartizálódáselméletek (*Marx–Engels*) szintéziseként megalkotta a *félbeszakadó polgárosodás elméletet*. Szerinte az államszocializmusban a vidéki társadalom struktúrája többirányú átalakuláson ment át, és bemutatta azt, hogy elsősorban a családi

---

⁴⁰ *Juhász Pálra* a kádári vezetés fénykorában 5 éves szilenciumot szabtak ki. Ez alatt és ennek feloldása után a hazai mezőgazdaság működéséről szóló kitűnő kritikáit elsősorban előadások és nem írott formában közölte.

háttérből kiindulva, a falusi emberek a szocializmusban különféle életcélokat tűztek ki maguk elé (17. táblázat), és miközben céljaik megvalósultak, egy, a korábbi családi helyzetükhöz képest új társadalmi rétegbe léptek át.

17. táblázat

*A különböző társadalmi rétegekből származó családok
különböző életcélokat követnek*

Életcélok	Társadalmi származás
vállalkozó	közép- és gazdagparaszti háttérből
paraszt-munkás	szegény- és kisparaszti háttérből
proletár	főleg a volt vidéki, föld nélküli munkások köréből
káder	nincs egyértelmű hipotézis, feltehetően meglehetősen vegyes társadalmi háttérből

Forrás: Szelényi 1992. 148. p.

Az 1980-as évek új agrárvállalkozó osztályának társadalmi hátterét vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy „az új kisvállalkozók jelentős mértékben a már korábban is vállalkozói ambíciókról tanúságot tevő, az államszocializmus előtt is polgárosodó vagy polgári családból származtak. Ebben az értelemben a hazai kispolgárosodás felfogható úgy is, mint az 1948–49-ben megszakított polgárosodási folyamat újraindítása” (Szelényi 1992. 8. p.).

De vajon hogyan öröklődött a vállalkozási hajlam, ha egyszer a föld és a tőke nem volt örökíthető? A választ Szelényi abban fogalmazta meg, hogy a szocializmusban a kulturális tőke (ebben az esetben a vállalkozási hajlam) öröklődése játssza azt a szerepet, amit a tőkés társadalomban az anyagi vagyon öröklődése tölt be. Tehát azok a közép- (esetleg gazdag-) parasztok, illetve leszármazottaik, akik 1950–1970 között olyan munkavállalási döntést hoztak, amely viszonylagos autonómiát biztosított számukra, olyan „parkolópályára” léptek, ahonnan az 1980-as években minden más társadalmi rétegnél könnyebben váltak vállalkozóvá. Az 1980-as évek elején a korábbi paraszt-munkások – akiknek Márkus szerint ekkorra abba kellett volna hagyniuk a termelést, ezzel ellenkezőleg – a vállalkozás útjára léptek. Ezt a folyamatot Szelényi egy alulról jövő népi ellenállásnak tekintette, amely szerinte a legjobban járult hozzá a rendszerváltáshoz. (Jobban, mint az ellenzéki értelmiség vagy a reformkommunisták.)

Ki kell emelni, hogy ez a folyamat nem a szocialista mezőgazdaság fő csapásvonalában, hanem annak a „hátsó udvarában” történt.

4.4.2. Agrárvállalkozók

Juhász Pál a fentiek mellett felhívta a figyelmet arra, hogy a *szocialista polgárosodás* alapján véve nemcsak hasonlít, hanem különbözik is az 1945-től 1948-ig lezajlott folyamatoktól. Ugyanis a falusi családok zöme, akarva-akaratlanul az első és a második gazdaság tartós kettőségére rendezkedett be, és így az *erkölcsük is kettős* (vállalati és parasztpolgári) lett. A családi vállalkozás lehetősége korlátozott, ám a korlátozott lehetőség majd mindenki számára elérhető volt. Ez volt az a körülmény, amely megakadályozta azt, hogy a gazdasági lehetőségeket a település néhány családja kisajátítsa. Továbbá a hagyományos differenciáló elemek (az örökölt vagyon, a családi kapcsolatok, az otthonról hozott szokások) mellett az első gazdaságban elfoglalt hely, és az ottani kapcsolatok mint új differenciáló tényezők jelentek meg. A hagyományos és az új differenciáló tényezők néha összeadódtak, néha kompenzálták egymást. Ennek ellenére az esélykülönbségek nem merevedtek meg, mert a *munkaerőpiac nyitott volt*, és ez megkönnyítette, hogy a lemaradók új lehetőségek közt új formájú vállalkozásba kezdjenek. Tipikus példa erre, hogy a városi lumpenek, volt agrárproletárok leszármazottai elfoglalták az üresen hagyott falusi parasztházakat és a tsz által kihelyezett állattartásba kezdtek. Ezt a jelenséget nagyon jól megörökítette *Schiffer Pál* *Vadnyugat* című filmje. E vállalkozás ritkán járt együtt a család teljes vagyonának kockáztatásával és csak kevesek, a kertészek és a termelési szolgáltatást végzők végezték a termelést főfoglalkozásban. A főfoglalkozású vállalkozóknak már akkor sok kockázattal járt az életük. *Szelényi* megjegyezte, hogy az 1980-as évek közepén egyre inkább telítettek lettek a (zöldség-gyümölcs) piacok, a termelési költségek növekedtek, a hitellehetőségek és a föld hiánya mind nagyobb problémát jelentett.

A szocialista vállalkozás egy *új életforma* kialakulását eredményezte, amely szerint bűn olyan munkát el nem végezni, amely növeli a jövedelmet, illetve csökkenti a kiadásokat. E folyamat fenntartotta az önkizsákmányolás kényszerét, és alapja volt a gazdaságok több lábbon állásának. Az önkizsákmányoló életforma csökkentette a gazdálkodók kiszolgáltatottságát a konjunktúrának, de gyakran irracionálisan sok fizikai munkát igényelt (*Juhász P.* 1986–1987).

A fentiekből kiindulva elmondható, hogy a szocializmus vége felé egyre nőtt a mezőgazdasági második gazdaság. Ez egyrészt azért következett be, mert a kádári pártve-

zetés lehetővé tette, megengedte, hogy a nagyüzem mellett legyenek törpegazdaságok is. Az már a magyar szorgalomnak és leleménynek az eredménye, hogy a „törpék” egy része megnőtt.

Ugyanakkor a szocialista második mezőgazdaság sikeréhez az is kellett, hogy a falusi emberek tömegével kitalálják, vagy másoktól átvegyék azt, hogy e kis törpegazdaságokat ráadásul kis tőkével és kevés szakértelemmel hogyan lehet beindítani és működtetni. Ebben a folyamatban a falusi emberek elsősorban korábbi családi életstratégiáikból indultak ki, és éppen ezért különböző eredményeket értek el. A folyamatban főleg közép-, esetleg gazdagparasztnak vagy azok leszármazottai lettek a legeredményesebbek, mert bennük még volt kockázatvállalási készség és termelőberuházási hajlam. A többség nem ilyen volt. Nekik a családi lét biztonságát az állami állás garantálta, és a második gazdaság csak bérkiegészítés volt, amely a fogyasztási célokat szolgálta. A szocialista rendszer makrogazdasági mutatói – a versenyképesség hiánya, a drága termelés, az áruhiány stb. – ideig-óráig enyhültek, többek között a vidéki lakosság második gazdaságban kifejtett munkájával, a milliók túlórájával, akik viszont a rendszernek e hiányosságát kihasználva lehetőséget nyertek saját fogyasztási igényeik kielégítésére. A második gazdaság – leszámítva a *Szelényi* által említett szűk főfoglalkozású vállalkozócsoporthoz – nem volt igazi vállalkozás, mert hiányzott belőle a gazdaságba való befektetés, a termelés és értékesítés folyamatában a kockázatvállalásnak a kényszere. A munkaerőn kívüli befektetést rendre az integrátor szerepet betöltő tsz-ek, állami gazdaságok, áfészek vállalták fel. Részben vagy teljesen az övék volt a kockázatvállalás is, ami elkenyelmesítette az integráltakat (*Kovács T. 1997e*).

4.5. A falusi társadalom rétegződése az 1980-as években

A szocializmus hiánygazdaság volt, és teljes foglalkoztatottságot biztosított, ráadásul büntették azt, akinek nem volt munkaviszonya. A rendszer kezdetén a falusiak döntő része egy generáción belül foglalkoztatást váltott (*Andorka 1982*), a mezőgazdaságiból ipari foglalkoztatott lett. Jelentős részük – főleg azok, akik a földből is meg tudtak volna élni –nem önként, hanem kényszerből elhagyta a falut. Később még a generációk között további foglalkozásváltásra is sor került. Különböző okokból (földosztás, ki-, betelepí-

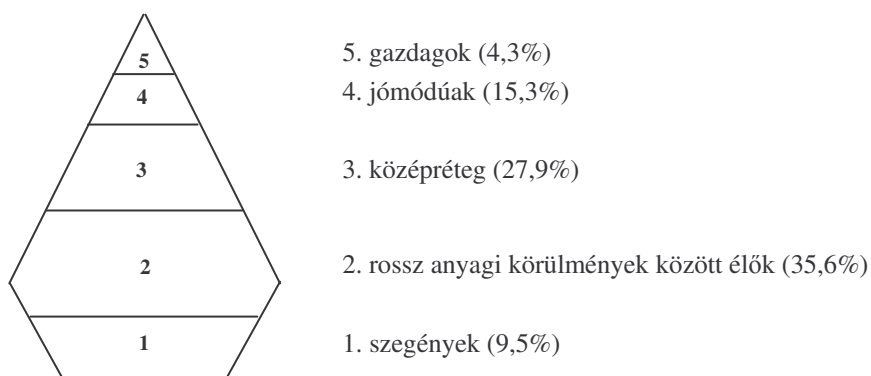
tés, iparosítás, tsz-esítés, körzetesítés) nagy volt a települések népességcseréje. Ezek a folyamatok többek között a falusi társadalom jelentős átrétegződését eredményezték.

A szocialista ideológia szerint a társadalom az egyenlőség felé halad, ezért a társadalmi különbségek vizsgálata arra koncentrált, hogy mi történt az örökölt társadalmi szerkezettel. Ide vonatkozó elméletek szerint például *Ferge Zsuzsa* (1969) azt állapította meg, hogy a társadalom alapvető tagolódása a munkajelleg-csoportok, *Losonczy* (1977) az életmód, *Kovách* (1984, 1988), *Kuczi* (1987) a második gazdaság, míg *Kolosi* (1984, 1987) több dimenzió (lakás, foglalkozás, fogyasztás, jövedelem, érdekérvényesítés stb.) mentén mutatható ki.

A kutatók kevésbé vizsgálták a társadalmi különbségeket a vagyoni dimenziók mentén és főleg nem az egész falusi társadalom – tehát nemcsak a mezőgazdaságban dolgozó falusiak – körében. Ezért az 1980-as évek végén tíz határ menti faluban – közel 900 fős mintán – miközben a határmentiség jellegét kutattuk, hézagpótlást végeztünk azáltal, hogy többek között a falusi családok rétegződését a jövedelem és a vagyoni helyzet alapján vizsgáltuk. Ennek során öt réteget állapítottunk meg (*Kovács T.* 1991e, 1992b, 2005a) az alábbiak szerint (16. ábra).

16. ábra

*A falusi társadalom rétegződése⁴¹ az 1980-as évek végén
a különféle jövedelmek és a felhalmozott vagyon alapján*

Forrás: A kérdőíves felmérés adatai alapján egyéni szerkesztés.

⁴¹ Adathiány miatt a felmért családok 5,6%-át nem lehetett osztályozni.

Összehasonlítva a fenti ábrát a két világháború közöttivel (7. ábra), a szembetűnő különbség nemcsak abban van, hogy a társadalmi szerkezet többé már nem kettős felépítésű, hanem abban is, hogy nem írható le szabályos gúlával. Ugyanis az 1980-as években a falvakban nem a társadalom legalján lévők voltak a legtöbben, hanem az a felettiek. A szocializmusban nagy lépések történtek a *társadalmi kiegyenlítődés* felé. Bár a *szegények* nem tűntek el, mégis nagy előnye a rendszernek, hogy a falusi társadalomban „csak” minden tizedik család tartozott ebbe a kategóriába. Ez alatta marad a szocializmus előtti, illetve a poszt szocializmus-kori szintnek. A szocializmusban a szegények bére nagyon alacsony volt, és a KSH akkori számításai szerinti létminimumon vagy az alatt éltek. Vagyoni helyzetük és/vagy életmódjuk alapján ők „leváltak” a helyi társadalomról, és nem haladtak előre, hanem tartósan egy helyben maradtak. Főleg a mezőgazdaságban dolgoztak, esetenként csak alkalmi munkát végeztek. Nem rendelkeztek második gazdasággal. Tipikus volt, hogy állatokat nem tartottak, esetleg jelentéktelen kis kertben termesztettek zöldségféléket a saját szükségletükre.

A *rossz anyagi helyzetben lévők* képezték a legnagyobb réteget a vizsgált falvakban. Az ide sorolt családoknak is nagyon alacsony volt a bérjellegű jövedelmük, viszont ők már előállítottak élelmet, elsősorban saját szükségletre, de minden második ide sorolt család eladásra is termelt, főleg valamilyen növénytermesztési terméket. Így ők csak a második (mező)gazdaság működtetésének köszönhetően emelkedtek ki az alattuk levő szegények rétege közül.

A *középrétegek* alkották a második legnagyobb csoportot. Még őket sem a bérjellegű jövedelmük, hanem az állattartás „vitte előre” a helyi társadalmakban. Ebben a rétegben voltak a legkevesebben azok, akik egyáltalán nem (10%) vagy csak kevés állatot tartottak. Ugyanakkor közöttük voltak arányosan legtöbben (42,4%) azok, akik a család hús-szükségletét teljes mértékben előállították és 10%-uk vállalkozó állattartó volt. A középrétegek domináns családtípusa a többgenerációs és az idős, gyermekeiket már kiházasított házaspár volt. Vagyis az idősek, azok közül is mindenekelőtt a gyerekeikkel, unokáikkal együtt élők kerültek a középrétegekbe. Az idős generáció – akik foglalkoztak az állatokkal – ebből a családtípusból a rendszerváltás után már kihalt, vagy koránál fogva munkaképtelen lett.

Az általam *jómódúaknak* nevezett réteg az akkori falusi körülmények között tisztességes életszínvonalon élt. A jómódúaknál jelentősen nőtt a bérjellegű jövedelem is, és új elemként jelent meg a nem mezőgazdasági jellegű második gazdaság. Minden harmadik ide tartozó családnak volt ilyen jövedelme, az előző rétegnél ez csupán 13%-ot érintett. Az állattartás olyan szinten volt, mint a középrétegeknél, viszont a növénytermesztésben túltettek rajtuk. Itt volt a legnagyobb (71%) a saját szükségleten túl termelők aránya, és az ide sorolt családok 8%-a vállalkozó növénytermesztő volt.

A felmért falvakban, akárcsak a múltban, a falusi gazdasági *elit* képezte a legszűkebb réteget. A szocializmus végén olyan családokat neveztem falusi gazdagoknak, amelyek a felhalmozott vagyonuk és jövedelmük alapján is kiemelkedtek a többiek közül. A gazdagok 37%-a csupán az egy főre eső bérjellegű jövedelem alapján is a legmagasabb kategóriába tartozott. 44%-uknak volt valamilyen mezőgazdaságon kívüli második gazdasága. Ami a mezőgazdasági második gazdaságot illeti, ott az állattartás az előző réteghez képest visszaesett, hiszen 26%-uk egyetlen jószágot sem tartott. (E tekintetben őket csak a szegények előzték meg.) Bizonyára nem voltak az állattartásra rákényszerülve. Viszont köreikben az állattartó vállalkozók aránya 18, a növénytermesztési vállalkozóké pedig 24%-ra nőtt. Vagyis ők azért lettek gazdagok, mert egyaránt jó pozíciót értek el az első és a második gazdaságban.

A megkérdezett falusi családok átlag réteghelyezete 2,7, tehát valahol a rossz anyagi körülmények között élők és a középrétegek között volt, de közelebb esett a középrétegekhez. A megkérdezettek jövedelmének egyharmada a mezőgazdasági második gazdaságból származott. *A második gazdaságban végzett munka eredményeként a falusi családok a szocializmus végén egy réteggel feljebb jutottak ahhoz képest, mint ahogy lettek volna, ha csak a bériükből kellett volna megélniük.* Ugyanakkor ez a kutatás is bebizonyította azt, amit már Szelényi és mások is, így többek között Kovách Imréék (1988) megírtak, hogy egy *markáns középrétegesedés indult el az 1980-as években a vidéki Magyarországon*, és egy szűk rétegre a polgárosodás is jellemző volt.

E kutatás során három olyan tényezőt találtunk, amelyek leginkább befolyásolják a családok felemelkedését. Az első, hogy a családfők melyik gazdasági ágazatban dolgoztak. A megkérdezettek 41,6%-a a mezőgazdaságban, 24%-a az iparban és 31,3%-a a szolgáltatásban dolgozott. Az iparban és a mezőgazdaságban dolgozók réteghelyezete

azonos, ugyanakkor a mintán belül az átlag alatt volt, míg a szolgáltatásban dolgozók anyagi helyzete a legjobb, és az előzőektől egy státushellyel magasabb. A szolgáltatásban dolgozóknak azonban magasabb volt az iskolai végzettségük is.

A második tényező, amely befolyásolta az anyagi helyzetet, a családtípus volt.⁴² Ebben a tekintetben megállapítható, hogy bizonyos családtípusok túl vannak reprezentálva egyes rétegekben. Így a már említett többgenerációs család a középrétegekben, az egyedülállók és az egy szülő gyerek(ek) a két alsóbb rétegben van túlsúlyban.

A felmérés során azt is vizsgáltuk, hogy a megkérdezettek milyen származási háttérrel rendelkeznek⁴³ (18. táblázat).

18. táblázat

A családi származás alapján mért átlag réteghelyzet

Családi származás	Abszolút száma	%-ban	Átlag réteghelyzet
1. Cseléd, béres	95	10,7	2,4
2. Szegényparaszt (1–5 kat. h.)	206	23,1	2,6
3. Kisparaszt (5–15 kat. h.)	248	27,9	2,6
4. Középparaszt (15–25 kat. h.)	103	11,6	2,8
5. Gazdagparaszt (25–50 kat. h.)	35	3,9	2,8
6. Gazdagparaszt (50 kat. h. felett)	1	0,1	5,0
7. Kisiparos	41	4,6	2,5
8. Kisiparos paraszt*	50	5,6	2,9
9. Munkás	37	4,2	2,4
10. Munkás paraszt*	30	3,4	2,6
11. Egyéb	12	1,3	3,0
12. Nincs adat	32	3,6	3,1
Összesen	890	100,0	2,7

* Olyan iparosok, illetve munkások, akiknek földjük is volt.

Forrás: Kovács 1992b, 313. p.

⁴² A felmérésbe került családokat az alábbi családtípusokba soroltuk (zárójelben a részarányuk): 1. Kis-család (41,6%). Két szülő (házastársak vagy élettársak) és gyerek(ek); ide soroltuk a fiatal házaspárokat, akiknek nem volt még gyerekük. 2. Többgenerációs család (11,8%). 3. Házaspár gyerek nélkül (23,6%), ők főleg idős házaspárok voltak, ahol a gyerekek már elköltöztek. 4. Egyedülállók (11,1%). 5. Egyéb, ami főként egy szülő és a gyerek(ek)ből álló családok voltak (10,9%).

⁴³ A kérdés úgy hangzott, hogy a család mivel foglalkozott 1945-ben. Itt vagy közvetlenül a megkérdezett családfő helyzete érdekelt bennünket, amennyiben ő olyan korú volt, hogy már a második világháború előtt házasságot kötött. Illetve a szülők foglalkozására kérdeztünk, amennyiben az előbbi csoportnál fiatalabb volt a megkérdezett.

A megkérdezett családfők családja 1945-ben 77,3%-ban a mezőgazdaságból, 10,2%-a kisiparból élt és 7,6%-uk munkás volt. Ez utóbbi két csoport fele-fele földdel is rendelkezett. A szocializmusban a mezőgazdaságban kialakult második gazdaság ezekkel a *családi hagyományokkal* magyarázható. A család egykori anyagi helyzete – nem kizárólagosan ugyan, de – kihatással volt az 1980-as években jellemző helyzetre. E vonatkozásban megállapítható, hogy akik közép- vagy gazdagparasztok voltak 1945-ben, azok az 1980-as években is jobb anyagi helyzetben éltek, mint a többiek. Továbbá a tisztviselő vagy értelmiségi származásúaknak volt a legjobb az anyagi helyzetük. Azaz a humán és a kulturális tőke inkább befolyásolta az anyagi felemelkedést, mint a gazdasági tőke, és tegyük hozzá – ezt elsősorban *Juhász Pál* írásaiból tudjuk –, ahogy az emberek egyre inkább két gazdaságban (első és második) éltek, úgy nőtt a kapcsolati tőke szerepe a családok felemelkedésében.

4.6. A falusi életforma átalakulása

A szocializmusban az egyik legmélyebb változás az életforma területén állt be. E változások oka kettős. Egyrészt a régi feudális-polgári rendszert a szovjet–magyar típusú szocialista rendszer váltotta fel, amely – mint arról korábban szó volt – teljes rendszerváltást jelentett a gazdaság, a politika és a kultúra területén, és mint ilyen, a kisember mindennapi életformáját is gyökeresen megváltoztatta. Másrészt, mindannak ellenére, hogy Magyarországot, az állampolgárokat érintő különböző külső (amerikai és nyugat-európai) hatások nagyon korlátozottak voltak, mégis a fogyasztói társadalom nyomása előbb-utóbb változást idézett elő még a falusiak életformájában is. Az életformaváltás teljes skáláját nem áll módomban itt áttekinteni, abból csupán jelzésként három fontos elemet ragadok ki rövid elemzés céljából Ezek a pénz, a munka és az ünnepek.

4.6.1. A pénz

A hagyományos paraszttársadalomban a pénz szerepe jóval kisebb volt, mint a szocializmusban, az új kapitalizmusról nem is beszélve, és funkciója is más volt. A paraszttársadalomban az agrárbérmunkások – mint azt láttuk – bérük egy részét kapták csak pénzben, a többit terményben. A falusi emberek kezében néha napokig nem volt pénz.

Szabó Pál a *Lakodalom* keresztelő bölcső című regényében leírta, hogy a faluban nem pénzben ment a gondolkodás és gazdálkodás, hiszen néha az egész utcában még 20 fillér sem volt. Nem azért, mert égbekiáltó szegények voltak az emberek, hanem azért, mert az értékek még a jómódúaknál sem pénzben álltak, hanem az udvarban szénakazlakban, szárkúpokban, a padláson búzában, a góréban kukoricában, a kamrában árpában, zabban, az ólakban sertésben, baromfiban, az istállóban pedig a szarvasmarhákban, lovakban. A szénakazlak és a szárkúpok egyenletesen fogytak, ahogy etették fel az állatokkal. Az istállóból a trágya kikerült az a földekre, a földekről aztán megint behordták a termést, amit ismét feletettek az állatokkal. *Szabó* tehát megmagyarázta, hogy a paraszti gazdálkodási és gondolkodási formából miért hiányzott a pénz, és a gazdálkodás hogyan írt le egy körforgást. Ezt ki lehet egészíteni még azzal, hogy a parasztok a gabonát feletették az állatokkal, és azokat adták el, esetleg még bort, zöldségfélét, gyümölcsöt. Birtokmérettől, termelési szerkezettől és rátermettségtől függően termeltek piacra, de rendszerint arra törekedtek, hogy az így megszerzett pénzt csak a lehető legkisebb mértékben fordítsák az elengedhetetlenül szükséges kiadásaikra, és minél nagyobb részt félretegyenek. A takarékoság szinte kizárólagos célja a földvásárlás volt. A paraszttársadalom tagjai számára a föld nemcsak a létbiztonságot, hanem társadalmi presztízst is jelentett, hiszen a helyi társadalmi hierarchiában a parasztember helye a földterületének nagysága alapján alakult ki, és nemcsak ő magát, hanem mások is őt ennek alapján értékelték.

A kollektivizálással a földnek ez a szimbolikus szerepe megszűnt. A háztáji, amit minden tsz-tag kapott, függetlenül attól, hogy azelőtt volt-e földje vagy sem, végképp eltörölte a földnek ezt a funkcióját. A szocializmusban *a biztonság forrása a földről a pénzre tevődött át*, az emberek ettől kezdve azért dolgoztak az első és a második gazdaságban, hogy minél több pénzüket legyen, amit először az építkezésre, berendezésre költöttek, majd jött az autó-, hobbikertvásárlás stb.

Az 1960-as évek végén megjelent a falusi házépítési kedv. Az akkori házépítési folyamatban változott meg a falu arculata. A hagyományos paraszttársadalom uralkodó háztípusa a nyitott tornácos, nyeregtetős hosszúház volt, amely az utca felőli részen a tulajdonos anyagi helyzetétől és a táji építészeti szokásoktól függő díszítő elemekkel volt ellátva. A lakóház folytatásában egyenes vonalban vagy fordított L alakban, tehát

keresztben voltak a gazdasági épületek. Az udvar, a gazdasági épületek és a lakóház is a családi gazdálkodásból adódó követelményekhez igazodtak.

A szocializmusban, a hatvanas évek végétől a hetvenes évek elejéig új stílusú építkezés indult el, amelyben a *sátortetős kockaház* lett a meghatározó építkezési típus. „A kockaháznak fontos szimbolikus funkciója volt: jelezte, hogy e ház lakója nem paraszt. Ez a háztípus már nyomatékosan lakóépület, nem a termelés tere. Egyedül a konyha nagysága és a lakáson belüli elhelyezkedése tanúsítja, hogy az épületben családi üzem működik” (Szelényi 1992, 116. p.). Falusi házáépítésre állami támogatás nem járt, és banki kölcsönhöz is csak az 1980-as évek közepétől lehetett hozzájutni, de még akkor sem minden faluban. Lakásépítési nehézségeiket a falusiak egymás kisegítésével enyhítették. Kalákában hétvégeken, munkaidő után és az évi szabadságok alatt építették fel a lakóházakat. Szakértelem és kellő pénz hiányában egyfajta építészeti igénytelenség és egysegesülés is eluralkodott. „A viszonylagos egyhangúságot erősítették többek között a technológiai kötöttségek, az építési anyagok, ajtók, ablakok szűkös választéka. Tehát nem elsősorban a fogyasztói törekvésekkel együtt járó igénytelenségről van szó, hanem több tényező egymást erősítő hatása érvényesült a falukép nem mindig fantáziadús átalakulása, átalakítása során” (Valuch 2004, 400. p.). A házakban akkor kezdtek el fürdőszobát beépíteni. Ugyanakkor abban a korban a falvakban a ház volt az a legnagyobb tőke, amelybe a pénzt lehetett befektetni, tehát a ház a tőkefelhalmozás eszközévé is vált. Ha megvolt a ház, akkor a berendezésre, háztartási gépekre gyűjtöttek. Ezek után jött csak az autó, esetleg még az üdülés is. Tehát a pénzt, amelyet az első és második gazdaságból szereztek, a hagyományokkal ellentétben a szocializmusban életkörülményeik javítására fordították. Olyan értékek ezek, amelyre a paraszttársadalom korábban alig áldozott.

4.6.2. A munka

A hagyományos paraszttársadalomban a munka azonos volt az élettel. A szocializmusban ez úgy változott meg, hogy a munka a megélhetés eszköze lett. A paraszttársadalomban is megvolt a gyarapodás vágya, de korlátozottabb formában, mint ahogy az a szocializmus idején megjelent, annál inkább működött viszont a visszafogott fogyasztás

képessége. Fogyasztásukat a lehetőségek függvényében növelték vagy éppen visszafogták. A munkát tempós szorgalommal végezték és a szabadidő ismeretlen fogalom volt.

A szocializmusban a korábbi viszonyokhoz képest megnőttek a fogyasztási lehetőségek és az embereknek az az igénye is, hogy e lehetőségeket kihasználják.

Mint már korábban is szó volt róla, az utóparasztokban az *Erdei* által megfogalmazott hármass paraszti törvényekből – föld, szabadság és munka – már csak a munka maradt meg, de az felértékelődött, mert ahhoz, hogy az emberek megszerezzék a fent említett javakat, egyre többet kellett dolgozniuk. Magyarországon ennek következtében tehát kialakult egy olyan életforma, amely szerint bűn olyan munkát el nem végezni, amely növeli a jövedelmet vagy csökkenti a kiadásokat. A korábbi helyzethez képest az első (fő munkahely) gazdaságban végzett munka még csökkent is, de a falusi emberek többsége nemcsak ott, hanem a második (a családi gazdaság) és a harmadik (például a kalákában végzett házépítés és az azzal járó visszafizetés) gazdaságban dolgoztak. Így együtt ez már több lett, mint korábban volt. A falusi rétegződés bemutatásánál láttuk, nem mindenki azonos mértékben dolgozott. A társadalmi ranglétra alján azok voltak, akik megelégedtek a szerény fizetésükkel, akik egy kicsit is többre vágytak, azok, ha hazamentek a munkából, megművelték kis kertjüket, felneveltek egypár állatot a család szükségletére. Mások ettől is többre vágytak, és többet is dolgoztak.

A hagyományos paraszttársadalomban megvolt a családi munkának a nemek szerinti felosztása. A gazdaság irányítója a férj volt. A szocializmusban főleg olyan családokban, ahol az egyik fél, és az rendszerint a férj volt, ingázott, ott a nő vette át a családi gazdaság irányítását, és a munkavégzés nagy része is rá hárult. *Őrszigethy Erzsébet* (1986) *Asszonyok férfisorsban* című műve szemléletesen leírja azt, hogy milyen is lett az, amikor *az asszonyé lett a gazdasági vezető szerep*. Egyrészt sajátos készségek alakultak ki, másrészt konfliktushelyzetek teremődnek. A férfiak, miközben kereső foglalkozást végeztek, nemcsak elszakadtak a családtól, hanem hétvégeken sem voltak együtt a családdal, mert akkor otthon kellett dolgozniuk. Ugyanis, ha hazamentek, akkor várt rájuk az a legkeményebb fizikai munka, amelyet az asszonyok nem tudtak hét közben elvégezni. Megszűnt vagy jelentős mértékben csökkent a gyerekeknek a koruknak megfelelő munkába való betanítása, a munkára szoktatása, ami a hagyományos paraszttársadalomban természetes volt. Egyre kevesebb gyerek született, illetve a gyerekek tovább-

tanultak és elmentek, szinte megszűntek a többgenerációs családok is. Így a kevesebb családtagnak kellett elvégezni a több munkát.

4.6.3. Ünnepek

A munkaidő folyamatos növekedése kikezdte az ünnepek hagyományos formáit, amelyek döntő része a paraszttársadalomban vallási ünnep volt.

Itt lényeges kiemelni, hogy a paraszttársadalomban a fontos választóvonal a profán és a szent idő, és nem a munka és a szabadidő között húzódott. A vallási ünnepek rendjében a vasárnapnak centrális helye volt. A vasárnap Istennek szentelt volta adta mindekelőtt a vasárnap ünnepi jellegét (Jávor 2005). Az e téren beállt változásokat nem lenne helyes csak a munkaidő növekedésével magyarázni, hanem ugyanilyen, vagy még nagyobb szerepe volt a beállt változásokban annak, hogy 1948-tól az egyházat teljesen kiszorították a közéletből. Ezután a vallási hagyomány még egy évtizedig összetartotta az embereket, de 1960 után a vallás mint kulturális tradíció megszűnt (Bögre 2000). A szocializmusban csak a legnagyobb vallási ünnepeket (karácsonyt, húsvétot) ünnepelték meg a falusiak is, de többségük annak sem a vallási, hanem a világi vonatkozását ápolta. Így a karácsony a család ajándékozással egybekötött ünnepévé lett. A húsvét a nyuszivárás, a locsolkodás és a sonka-, tojásfogyasztás, Szent István napja, akiben eredetileg a kereszténység felvételét és az államalapítást ünnepelték, a szocializmusban az új kenyér és az alkotmány ünnepévé változott.

A hagyományos paraszttársadalomban az egyén családja révén illeszkedett be a helyi társadalomba. A gyerek, ha felnőtt, családja státusa révén lett tagja a különféle egyesületeknek, szervezeteknek (leány- és legényegyleteknek, olvasóköroeknek). Ezeknek az egyesületeknek nagy volt a szervező erejük. Az ilyen tagság hovatartozást, védőernyőt jelentett, és identitástudatot kölcsönzött az ebben a milióban felnövekvők számára. Ezek jó melegágyai lettek a későbbiekben a civil szervezeteknek, az egyéni kezdeményezéseknek. A Magyar Dolgozók Pártja azonban 1948-ban betiltotta az összes társadalmi alapon létrejött szervezetet. Az erős és gondoskodó szerepben tetszelgő szocialista állam az önállótlanyságot, a bátortalanyságot, a félelmet és mindenekelőtt a kezdeményezés teljes hiányát ültette az állampolgárokbá (Kovács T. 1997e). A falusi társadalom is atomizálódott. A szórakozás, a kikapcsolódás új formái jelentek meg. Ilyen lett például a

televíziózás, amely az 1960-as évek végén, az 1970-es évek elején jelent meg a falvakban. Megnőtt az igény a nagy (200–300 fős) lakodalmak iránt is. Néhol egy házasságkötés alkalmával két lakodalmat is csináltak. Előbb a lányos háznál, ahol a menyasszony vendégei vettek részt, majd rá egy hétre a fiús háznál, ahová a vőlegény vendégei lettek meghívva (Jávor 2002). A lakodalomnak több funkciója lett. Az első a hagyományos, az egybekelés megünneplése, de megjelent a lakodalom ajándékozási szerepe, amely konkrét ajándékból és menyasszonytáncból, azaz pénzbeli ajándékból állott. A lakodalom alkalmas volt a nagy összejövetelekre, a találkozásokra, a kikapcsolódásra és szórakozásra. A meghívott barátokkal, ismerősökkel szemben megjelent a visszahívás kötelezettsége is. Ezáltal gyakoriak lettek a lakodalmas meghívások, ami egyre több kiadást jelentett a meghívottaknak.

Összegzésként elmondható, hogy a szocializmusban gyökeresen megváltozott a falusi emberek életformája. A kérdés csak az, hogy miért? Az életformaváltás alapja az *értékrend megváltozásában* keresendő. A biztonság a földről áttevődött a pénzre, és ezért az emberek minél több pénzre szerettek volna szert tenni, ennek érdekében vállalták a többletmunkát. Az életformaváltás fő alapja a földmagántulajdon és a vallás eltűnése volt, s amikor már nem lehetett érték a föld, illetve a vallás nevetség tárgya lett, akkor az emberek többsége elfogadta a hivatalosan támogatott új értékrendet, a *fogyasztást*, amit többletmunkával el is tudott érní. Mint ahogy az korábban *Gunst Péter* révén már kiemelésre került, a XX. század elején a magyar parasztságra jellemző volt, hogy a tőkét részlegesen kivonta a termelésből, és azt presztízstárgyakba fektette be. A szocializmusban a hatalom megpróbálta a falusi embereknek ezt az igényét teljesíteni, és az eredmény ezúttal nem maradt el.

IV. EGYÉNI MEZŐGAZDÁLKODÁS AZ ÚJ KAPITALIZMUSBAN

Magyarországon 1990-ben elkezdődött a politikai és gazdasági rendszerváltás. Ennek során megtörtént a tervgazdaságból a piacgazdaságba, az egypártrendszerből a többpárt-rendszerbe való áttérés. Bár ez a rendszerváltás nem volt olyan teljes körű, mint az 1945-ös, mégis mélyreható változást hozott, többek között a mezőgazdaság területén is. A kialakult társadalmi-gazdasági rendszert posztoszocializmusnak, illetve, mint ahogy arról a disszertációm elején is szó volt, új kapitalizmusnak nevezem. A posztoszocializmus egy átmeneti helyzet, ahol keverednek a szocialista és újkapitalista viszonyok, ami – Kovách (2002) szerint – 1996–1997-ig tart. Az új kapitalizmusra más egyebek mellett az jellemző, hogy az alapvető hazai társadalmi-gazdasági makrokörnyezetet döntően a globalizációs világfolyamat befolyásolja.

1. A mezőgazdaság privatizációja

A tervgazdaságból a piacgazdaságba való átmenet során Közép-Kelet-Európában megkezdődött a szocializmusban kollektivizált földek privatizációja. A földmagántulajdon megteremtése körül éles politikai vita dúlt szinte valamennyi országban. Ennek során három feladatot kellett megoldani: az egyik a magán földbirtoklás jogi keretének megteremtése, a másik a föld magántulajdonba adása, tehát a földprivatizálás konkrét végrehajtása, vagyis, hogy ki kapja a földet (Csáki, 1994). A harmadik feladat pedig a privatizálás utáni föld művelésének a megoldása. Az első két feladat megoldásaként egymással szembenálló vélemények fogalmazódtak meg: a földek régi tulajdonosoknak való visszaadásának igénye állt szemben a föld legyen azé, aki megműveli törekvéssel.

1.1. A földprivatizáció Közép-Kelet-Európában

A térség országainak többsége a restitúció mellett döntött, azaz az eredeti vagyon viszszaszármaztatása mellett az egykori tulajdonosokra, illetve azok leszármazottaira, amennyiben azok visszakérték azt.

Ezek után azonban a közép-kelet-európai országok egykori tulajdonosai a visszaszármaztatott földek műveléséhez eltérő módon fogtak hozzá, az így kijelölt utakat tehát alapvetően két csoportba lehet sorolni.

Az egyikhez a volt Kelet-Németország, a Cseh Köztársaság és Szlovákia tartozik. Ezekben az országokban a visszakapott földeket a volt tulajdonosok főleg bérbe adták, és azokon leginkább a szövetkezetek vagy azok különböző utódszervezetei gazdálkodnak. A volt Kelet-Németországban, ahol a leggyorsabban zajlott le ez a folyamat, 1993-ban a földterületeknek csak 17,6%-át művelték egyéni módon (*Bruckmeier, K.–Grund, H.* 1994) Szlovákiában 2003-ban a mezőgazdasági földterületek 75%-a természetes személyek tulajdonában volt, de az egyéni gazdaságok a földterületeknek csak 10,2%-át művelték. A többi elsősorban a szövetkezetek és a gazdasági társaságok művelésében volt (*Bandlerova, H.–Marišová, E.* 2004). Ezekben az országokban a szocializmus előtt fejlettebb, polgáribb társadalom volt, és az abban a miliőben kialakult mentalitások és szokások a szocializmusban perifériára kerültek, de a poszt szocializmusban ismét előkerültek. Az akkor még egy országot képező Csehszlovákiában a kárpótlási törvényt 1991 májusában fogadták el, amely az 1948. február 25. és 1990. január 1-je között államosított mezőgazdasági föld és egyéb tulajdonok visszaadásáról rendelkezett. A visszaigényelhető földterület maximumát 150 hektárban állapították meg. A szövetkezeti földek a szocializmus alatt is a volt tulajdonosok neve alatt voltak telekkönyvezve. Így, miután megszülettek a restitúcióról szóló törvények, viszonylag egyszerű volt a régi tulajdonosoknak visszajuttatni azt. A földtulajdonosok nagy része városi volt vagy nem foglalkozott mezőgazdasággal, ezért bennük gyorsan megszületett az az elhatározás, hogy a földeket bérbe adják olyan versenyképes gazdaságoknak, amelyek megállják a helyüket a liberális piacgazdaságban. A fennmaradó kis, 10–15%-nyi területen pedig önellátó vagy félig önellátó egyéni gazdák művelik a földet.

A második csoportba tartozó országokra jellemző, hogy a visszakapott földek döntő hányadán egyéni módon gazdálkodnak. Ide tartozik Románia, Bulgária, Lengyelország, a volt Jugoszlávia utódállamai és a balti országok is. Ezen országok között, bár jelentős különbségek vannak, mégis közös, hogy kiscgazdaságokra épülő, többnyire paraszti gazdálkodási modell érvényesül.

Lengyelországban és a volt Jugoszláviában a mezőgazdasági termelés azért alapul a kisközségeken, mert így örökölték a múltból, és a kollektivizálás nem számolta fel őket. Tehát ezekben az országokban a szocializmus előtti folyamatok továbbélése érvényesült. Van tehát egyfajta folytonosság – Lengyelország nyugati, egykor Németországhoz tartozó részét leszámítva – a korábbi és az új kapitalizmusban fennmaradt parasztgazdálkodás között. Lengyelországban jelentős, 18%-os az agrárfoglalkoztatás.

Romániában a Ceaucescu-rezsim bukása után spontán földfoglalás ment végbe, és a tsz-ek javait szétvitték. Majd 1991-ben megjelent restitúciós törvény szerint 10 hektárig kaphatták vissza volt tulajdonosaik a szántóterületeket, és 1 hektárig az erdőterületeket. 1995-ben új földtörvény született, amely előírta a szántóterületek 50, az erdők 10 hektárig való visszaadását. A törvény lehetővé tette közös földtulajdonok (például községi legelők) visszaadását is, amely főleg Székelyföldön volt jellemző tulajdonforma. A privatizálás eredményeként 5 millió ember vált tulajdonossá, akik többnyire elkezdtek – főleg hagyományos módon – gazdálkodni a földjeiken, és a szocializmushoz viszonyítva megnőtt (42%-ra) a mezőgazdaságból élők aránya.

Bulgáriában a rendszerváltás után szintén növekedett a mezőgazdaságból élők aránya. A különféle és egyaránt gyorsan váltó bolgár kormányok egymásnak ellentétes törvényeket hoztak a szövetkezetekkel kapcsolatban. Az egy-egy magángazdaság által birtokolható maximális földterületet 30 hektárnál húzták meg, bár a bérletet korlátlanul engedélyezte a törvény. A földterületeket fele-fele arányban művelik a különféle újra bejegyzett termelőszövetkezetek és a kis- és törpegazdaságok. A bolgár kis- és törpegazdaságok Romániához hasonlóan hagyományos önellátó parasztgazdaságok lettek, ahol a mezőgazdálkodás a családok fő jövedelmi forrása. Bulgáriában és Románia azon részein, amelyek nem tartoztak korábban az Osztrák–Magyar Monarchiához, a szocializmus előtt nem épültek ki az eredeti okmányokat tartalmazó intézmények (levéltár, telekkönyv stb.), és a földvisszaadást gyakran két egykori szomszéd állítása alapján végezték el.

Romániában, Bulgáriában és Lengyelországban a posztszocializmusban az ipari nagyvállalatok leépítésével a munkaerő visszament a mezőgazdaságba. Ezt a jelenséget egyesek parasztosodásnak (*Starosta, P.* 1994), míg mások poszttradicionális ruralizációnak (*Bruckmeier, K.–Olegowna Kopytina, M.* 2001) nevezték.

Összegzésként elmondható, hogy az új kapitalizmusban a közép-európai térségben a kis- és törpe parasztgazdaságok leginkább Romániában és Bulgáriában váltak általánossá, aminek oka többértű. A gyökerek visszavezethetők a kapitalizmusba – sőt, az azt megelőző korban is jellemző volt a kis- és törpebirtokos rendszer –, továbbá a szocializmusban a tsz-ek működésével szembeni elégedetlenségre, illetve a munkahelyek megszűnésére a poszt szocializmusban. Lengyelországra, amely a két világháború között leginkább hasonlított Magyarországra, az új kapitalizmusban, eltérően hazánktól, szintén a paraszti gazdálkodás marad a legelterjedtebb a mezőgazdaságban. Ez azért alakult így, mert a szocializmus lényegében nem számolta fel ezt a fajta gazdálkodást.

1.2. A mezőgazdaság privatizációja Magyarországon

Magyarország az előbbi fejezetben tárgyalt egyik csoporthoz sem tartozik, hanem a közöttük van. Hazánkban 2000-ben a földterület közel felén egyéni gazdák, a másik felén gazdasági társaságok gazdálkodtak. Az egyéni gazdák többségének a földjövedelemkiegészítést vagy megélhetést segítő gazdálkodást jelentett. Ugyanakkor az egyéni gazdaságok egy kisebb csoportjának, de a földterületek nagysága alapján a legnagyobb gazdáknak és a gazdasági társaságok döntő részének, ha fenn akarnak maradni, versenyképesnek kell lenniük a liberális világpiacon.

A magyar mezőgazdaság rendszerváltás utáni alakulására két dolog döntően hatással volt. Az egyik a magyar mezőgazdaság privatizációs modellje, a másik pedig az, hogy itt volt egy addig sikeres szocialista nagyüzemi mezőgazdaság, amivel kezdeni kellett valamit. Hazánkban a mezőgazdaság privatizációja politikai döntések eredményeként született meg. „Magyarország, közép-európai szomszédaitól eltérően, igyekezett elkerülni a „sokkterápia” alkalmazását, ezzel szemben inkább a fokozatos átmenet stratégiáját választotta. A magyar gazdaság döntéshozói több évtizedes reformtapasztalatokkal felvértezve nem tömeges privatizációt kívántak végrehajtani, hanem a részérdekeket figyelembe vevő, árnyaltabb módon, illetve pragmatikusabb megközelítés mellett döntöttek” (*Maurel, M-C*, 1993, 115. p.).

1990-ben, az első szabad választások után a restitúciót a magyar parlament csak a mezőgazdaságra vonatkozólag fogadta el, de ezt az alkotmánybíróság megvétózta annak alapján, hogy nem lehet különbséget tenni az állampolgárok különböző csoportjai kö-

zött. Ezért a földprivatizáció ún. kárpótlási jegyek formájában indult meg. Magyarországon a földtulajdonviszonyok rendezését négy kárpótlási törvény, továbbá a szövetkezeti átmeneti törvény és a szövetkezeti törvény szabályozta.

A mezőgazdaság privatizációját megalapozó törvényeket 1991–1992-ben hozták meg. Erre az időpontra a mezőgazdaság támogatását drasztikusan csökkentették, az agrárrolló nagyon kinyílt, és a mezőgazdaságban nagy tőkekivonás, jövedelem- és foglalkoztatáscsökkenés (20. ábra) történt. A szövetkezetek közül is sokat felszámoltak. A szövetkezeti vagyon a csődeljárás során nagyon alacsony (10–15%-os) áron kelt el. Ezek után a tsz-ek helyét többnyire a tsz-hez viszonyítva kisebb területen gazdálkodó, korlátolt felelősségű társaságok (kft.-k) és egyéni gazdálkodók vették át. Ahol megmaradtak a szövetkezetek, ott is jellemzően kisebb földterületen gazdálkodtak, mint korábban, és 2000 körül zömmel részvénytársaságokká (rt.-kké) alakultak át. Így a XXI. század elejére, az előző század második felére oly jellemző termelőszövetkezetek majdnem mind átalakultak más szervezetté vagy megszűntek. A volt tsz-ek melléküzemágai a hiánygazdaság megszűnésével elvesztették versenyképességüket, így azok is felszámolódtak, vagy önálló vállalkozások lettek.

A korábbi élelmiszer-gazdaság – a mezőgazdasági termelés, értékesítés egymásra utalt, egymást kiegészítő láncolata (integráció) – szétszakadt. A mezőgazdasági termelés kiszolgáltatott helyzetbe került a magánkézbe került termékfelvásárló és készletező kereskedelemmel, s főleg a külföldi kézbe került élelmiszer-feldolgozó iparral és kereskedelmi áruházlánccal szemben.

Az állami gazdaságokat is privatizálták, sok állami gazdaságot felszámoltak, ezeket többségében az ott dolgozók egy része vásárolta meg.

Tehát a rendszerváltás után, és helyenként még a mezőgazdaság privatizációja előtt, vagy azzal egy időben, a mezőgazdaságot olyan negatív hatások érték, mint vagyonvesztés, létszám- és támogatáscsökkentés, az agrárrolló nyílása, a piacok liberalizálódása, s mindezek megnehezítették azok helyzetét, akik a mezőgazdaságból szerettek volna megélni. Azoknak, akik ebben a folyamatban kikerültek a mezőgazdaságból – bár véghezvették addig akár nagyon jól munkájukat –, döntő része nem rendelkezett olyan készségekkel és képzettséggel, amelyek szükségesek lettek volna ahhoz, hogy jól tudjanak alkalmazkodni az új piacgazdasági viszonyokhoz.

1.2.1. A földön kívüli vagyon privatizációja

A szövetkezetek a föld értéke nélküli közös vagyont – 1993-ban – felértékeltek, nevesítették, majd a *nevesített vagyont* törvény alapján részjegy és üzletrész formájában osztották szét az érintettek között. A vagyonnak lényegesen kisebb része került *részjegy* formájában szétoztásra, mert a részjegyek értékének összege egy tsz-en belül nem lehetett több a vagyon tíz százalékánál, és annak forint fedezete volt. A részjegyre az aktív és nyugdíjas tagok voltak jogosultak. A nevesített vagyon nagyobb része *üzletrész* formájában került szétoztásra az érintettek között. Az üzletrésznek eszközfedezete (gépek, állatok, épületek stb.) volt. Továbbá az üzletrészszerzésre nemcsak az aktív és nyugdíjas szövetkezeti tagok voltak jogosultak, hanem az ún. *kívülállók* is, vagyis azok az egykori tagok, illetve leszármazottaik, akik legalább öt évet dolgoztak a tsz-ben, helyenként pedig az ott dolgozó alkalmazottak is részesültek a vagyonjuttatásból. A tsz vagyon privatizációjában való részvétel nem automatikusan járt, hanem az arra való igényt záros határidőn belül be kellett jelenteni a tsz felé. Akik ezt elmulasztották, azok nem jutottak vagyonhoz, még ha arra jogosultak voltak is.

Szövetkezeti részjegyhez 560 ezren, üzletrészhez 1,1 millióan jutottak. Az üzletrész közel 40–40%-át kapták az aktív tagok és a nyugdíjasok, és 20%-át a kívülállók (19. táblázat).

Ezután rövid határidőn belül a tagok a szövetkezetből az üzletrésznek megfelelő értékű vagyontárggyal együtt – a közgyűlés jóváhagyása után – kiválhattak. Országos szinten az egyéni és csoportos kiválás az aktív tsz-tagok 10–15%-át érintette. Közülük egyesek eladták a kivitt vagyont, mások pedig egyéni gazdálkodásba kezdtek. Ettől sokkal jellemzőbb volt az, hogy a tsz-üzletrészeket a tulajdonosok folyamatosan adták el. Az üzletrészek forgalma nagyon alacsony, helyenként a névérték 10–15%-a volt, amelyet főleg az egykori szövetkezeti menedzsment, illetve annak egy része vásárolta meg, azok, akik bíztak a saját munkájukban, és a jövőjüket a volt szövetkezetükben akarták megalapozni. Miután tőkét fektettek az üzletrészekbe, mindent megtettek azért, hogy a szövetkezet fennmaradjon és fejlődjön.

Akik nem adták el a szövetkezeti üzletrészüket 2003-ig – és ha akkor még működött az egykori szövetkezetük, vagy annak jogutódja –, azoktól azt az állam névértéken felvásárolta, amennyiben felajánlották az államnak megvételre.

19. táblázat

*A szövetkezetek vagyonának megoszlása az 1992. évi vagyonfelosztás után
(országos adatok)*

	A vagyonfelosztás		A felosztott vagyon	
	során érintettek száma (ezer fő)	során felosztott vagyonérték (Mrd Ft)	egy főre jutó értéke (ezer Ft)	%-os megoszlása a tulajdonosok között
<i>Szövetkezeti részjegy tulajdonosa összesen</i>	561,7	11,8	20,9	100,0
Ebből:				
aktív szövetkezeti tag	257,0	6,2	24,2	53,0
nyugdíjas szövetkezeti tag	304,7	5,6	18,1	47,0
<i>Szövetkezeti üzletrész tulajdonosa összesen</i>	1143,4	247,3	216,3	100,0
Ebből:				
aktív szövetkezeti tag	288,6	100,4	348,0	40,6
nyugdíjas szövetkezeti tag	350,7	95,7	272,8	38,7
szövetkezeti alkalmazott	20,4	2,3	112,5	0,9
kívülálló (volt tagok, örököseik, egyéb személyek)	483,7	48,9	101,1	19,8

Forrás: Varga Gy. (1993): A mezőgazdaság és a szövetkezetek átalakulása. Társadalmi Szemle, 4. 35. p.

1.2.2. Részarány-tulajdonosok

A föld privatizációja nagyon bonyolult rendszerben történt. A termelőszövetkezeteknek a törvény értelmében négy földalapot kellett kijelölniük. Ezek: a részarány-tulajdonos, a kárpótolt, a 20–30 aranykoronás⁴⁴ (20. táblázat) és az állami földalapok.

⁴⁴ Az aranykorona-érték a földterület jövedelmét jellemző mérőszám. Az 1875. évi törvény előírásainak megfelelően a földparcellák kataszterbe való felvételénél azok tiszta jövedelmét az akkor érvényes pénznemben (aranykoronában) állapították meg. Az aranykorona-érték többször módosult, és idővel legfeljebb már csak tájékoztatást nyújtott a föld tényleges értékéről, hozamáról, illetve a különböző földterületek minőségi különbségéről. Az aranykorona-érték jobb híján a XX. század végén is használatos. Egy hektár átlagos szántóterület 19 aranykoronát tesz ki.

20. táblázat

Szövetkezeti földtulajdon felosztása (1994. november 7.)

Megyék	Részarány			20–30 AK-sok			Kárpótlási		A szövetkezetek összes	
	Tulajdonosok száma	Terület, ha	AK	Tulajdonosok száma	Terület, ha	AK	terület, ha	AK	területe, ha	AK-ja
Baranya	40 149	89 114	1 634 019	20 816	34 095	492 642	66 190	1 075 811	255 196	3 889 760
Bács-Kiskun	154 299	243 045	3 745 616	44 931	86 010	1 164 493	144 021	2 276 869	528 574	7 722 925
Békés	94 399	137 166	3 965 089	29 719	26 024	745 395	178 538	4 897 764	395 978	10 071 769
Borsod-Abaúj-Zemplén	78 976	154 897	2 067 585	17 847	53 633	646 817	123 072	1 682 279	401 313	6 669 050
Csongrád	80 844	116 981	2 284 679	25 843	30 463	636 894	115 557	2 727 012	295 387	5 907 358
Fejér	54 902	103 457	2 402 069	11 621	12 555	311 656	94 955	2 128 795	239 853	5 294 368
Győr-Moson-Sopron	95 223	112 613	2 639 102	7 684	8 585	180 552	90 828	1 660 304	232 205	4 660 975
Hajdú-Bihar	133 429	190 049	3 476 098	–	23 057	378 181	133 615	2 526 484	412 305	6 827 963
Heves	67 314	97 300	1 678 719	23 436	34 111	520 591	65 615	1 135 933	227 783	3 605 540
Jász-Nagykun-Szolnok	77 397	125 517	2 523 233	24 169	40 806	811 528	173 406	3 371 729	402 625	7 481 440
Komárom-Esztergom	17 226	26 170	451 754	11 437	18 721	276 576	37 632	605 526	95 167	1 438 972
Nógrád	42 396	54 219	620 059	11 913	30 663	294 781	47 749	540 798	148 839	1 571 582
Pest	86 095	151 816	2 534 166	–	57 237	838 883	82 561	1 483 666	340 294	5 448 594
Somogy	63 849	130 174	2 090 510	25 050	45 312	603 247	79 775	1 209 386	329 717	4 575 305
Szabolcs-Szatmár-Bereg	168 465	166 252	2 112 763	69 612	107 313	1 278 089	102 591	1 297 757	419 319	4 878 608
Tolna	44 700	81 561	1 899 499	21 426	25 615	547 752	90 201	2 018 366	224 882	4 863 022
Vas	50 984	74 250	1 257 516	–	27 147	424 742	83 641	1 487 936	199 871	3 362 473
Veszprém	56 058	84 157	1 191 690	18 159	32 605	451 554	82 719	1 159 955	233 235	3 041 996
Zala	58 986	108 013	1 369 124	–	32 187	355 943	47 227	611 260	210 424	2 550 814
Összesen	1 465 691	2 246 751	39 943 290	363 663*	726 139	10 960 316	1 839 893	33 892 630	5 592 967	93 862 514

Forrás: Földművelésügyi Minisztérium adatai alapján saját összeállítás. In Kovács T. 1996b, 67. p.

* Az összeg, adathiány miatt, 4 megye adatait nem tartalmazza. Ténylegesen 420–450 ezer főt tesz ki ez a csoport

A földprivatizáció lebonyolítását megnehezítette, hogy az eredeti tulajdonosok nevén a szövetkezeti földterületeknek csak 40%-a volt. Ezek azok az egykori tulajdonosok voltak, akik a szövetkezetbe földet vittek be, illetve az ő leszármazottaik, akik nem léptek ki a tsz-ből, tehát 1992-ben ott dolgoztak, vagy nyugdíjas tagok voltak. Ők alkották a *részarány-tulajdonosok* csoportját. A privatizáció során egy részarány-tulajdonosra átlagosan 1,5 hektár föld jutott. Ezeknek a tsz-földeknek az aránya a legnagyobb Zala (50%) és Győr-Moson-Sopron (48,5%), a legkisebb pedig Komárom-Esztergom (27,5%) megyében volt. Ahol kisebb volt a tsz-en belüli fluktuáció, ott magasabb volt a részarány-tulajdonú földek aránya. A részarány-tulajdonú földek tehát jogilag még az egykori tulajdonosok nevén voltak, és a helyi földkiadó bizottságok jóváhagyása után, a bevitt földnek megfelelő aranykoronájú területet, ellenszolgáltatás ellenében, ki lehetett mérteni és azon egyénileg gazdálkodni. A többség azonban továbbra is a közös gazdaságban hagyta és bérbe adta a részarány-tulajdonú földjét. Ilyen esetben a földek osztatlan közös tulajdonban maradtak még az EU-csatlakozás után is. Előfordult, hogy például egy 20 ha-os földtábla 40 természetes személy osztatlan tulajdonába került. A bérlő kezdetben a földhasználat után a tulajdonosoknak a bérletet az aranykorona alapján fizette, EU-csatlakozásunk után azonban a bérlet megállapításánál rendszerint az aranykorona-értéket hektárra átminősítik. Ez azért alakult így, mert az EU nem ismeri az aranykorona-értéket, és a földalapú támogatást (a föld művelőjének) a hektár alapján fizeti ki.

A részarány-tulajdonosok és az egyéni gazdák által művelt területek egybeesésének magas aránya két megyére, Bács-Kiskun és Hajdú-Bihar megyére jellemző. Tehát ezekben a megyékben a részarány-tulajdonosok az átlagosnál nagyobb arányban kezdtek el egyénileg gazdálkodni. Közülük a Bács-Kiskun megyeiek jelentős része a szocializmusban szakszövetkezeti tag volt.

1.2.3. Kárpótoltak

A kárpótoltak két csoportjáról beszélhetünk: az egyik csoportot azok képezték, akiktől a Rákosi-időben elvették a földeket, a másik csoportot pedig azok az egykori tulajdonosok alkották, akik nem a saját szándékukból, de bevitték a földet a szövetkezetbe, majd otthagyták a szövetkezetet. Az ő egykori földjeiket az 1967-es törvény értelmében megváltották, azaz jogilag is elveszítették azt. Ezek az egykori földtulajdonosok, illetve elhalálozásuk esetén a leszármazottaik lettek a *kárpótoltak*.

A magyar földprivatizáció sajátossága, hogy az érintettek nem az eredeti tulajdonukat, hanem az egykori földjüknek megfelelő értékű kárpótlási jegyet kaptak, és nem mondta ki a törvény a visszaigényelhető föld felső határát sem. A kárpótlás azonban degresszív volt. A kiindulópont az elvett földterület aranykorona-értékén alapult. Egy aranykorona egységesen 1000 Ft-ot ért. A degresszivitást az alábbiak szerint szabták meg:

Földvásárlás esetén a kárpótlás alakulása

Kárpótlási érték (ezer Ft)	A kárpótlásra jogosultság aránya (%)	Kárpótlási jegy maximum (ezer Ft)
–100	100	100
101–300	80	260
301–500	50	310
501–1000	10	360

Egymillió forint kárpótlási érték felett nem járt kárpótlás. Ugyanakkor, ha valaki vállalta, hogy egyéni vállalkozóként mezőgazdasági termelést fog folytatni, akkor egymillió Ft kárpótlási értékig nem volt degresszivitás. Ebben az esetben a kárpótlási jegyeket kiegészítették 1 millió Ft értékig ún. kárpótlási utalvánnyal. (Ha például valakinek 500 ezer kárpótlási értéke volt, akkor kapott 310 kárpótlási jegyet és 190 kárpótlási utalványt.) Ez utóbbit csak földvásárlásra fordíthatta. A kárpótlási utalvány a kárpótlási jeggyel együtt az egymillió Ft-ot nem léphette túl.

Ugyancsak kárpótlási jegyeket kaptak azok a személyek, akiket a kommunizmus alatt politikailag üldöztek, illetve, akiknek a házáat vagy vállalkozását államosították. Utóbbiak szimbolikus kárpótlást kaptak. Az egykor államosított ház után a ház + udvar területének 500 Ft/m²-rel való szorzata szerinti, illetve vállalkozás után egységesen 500 Ft/m² kárpótlási jegyet kaptak. A kárpótlási jegyeket függetlenül attól, hogy mire kapták, nemcsak földvásárlásra, de például a lakásra is, amelyben laktak, vagy az eladásra került állami tulajdon megvásárlására is fel lehetett használni.

A kárpótlási földekhez nem automatikusan, hanem árverésen lehetett hozzájutni. Mint korábban szó volt róla, egy elvett aranykoronáért ezer forint kárpótlási jegyet adtak, de az árverésen a kikiáltási ár 3000 forint/aranykoronán indult, és ún. amerikai stílusú árverés folyt. Ami azt jelentette, hogyha a kikiáltási áron nem akadt vevő, akkor az árverezők elkezdhetek lefelé licitálni. A licitálás 500 Ft-nál nem mehetett lejjebb. Ha ekkor több jelentkező is volt az árverezendő földre, akkor az ár elkezdett felfelé menni,

de a legszerencsésebbek 500 Ft-ért tudtak egy aranykoronát venni. Tehát jó esetben a kárpótoltak az egykori földjük aranykoronában számított értékét meg is duplázhatták. Két helyen lehetett licitálni: annak a mezőgazdasági szervezetnek, illetve szervezeteknek a területén, amely, illetve amelyek 1992-ben földet műveltek annak a településnek a határában, ahol a kárpótolt földje volt a kollektivizálás előtt, illetve minden olyan mezőgazdasági üzemben, amelynek volt legalább egy hektár földje volt annak a településnek a határában, ahol az érintett 1992-ben az I. kárpótlási törvény meghozatala előtt állandó lakhellyel rendelkezett. A kárpótlási földeket ingyen mérte ki a földhivatal. Egy kárpótoltra átlagosan 3,7 hektár föld jutott. A kárpótlási földeket egyesek bérbe adták, mások viszont egyéni gazdálkodásba kezdtek rajtuk.

A kárpótlási jegyeket sokan még a licitálás előtt eladták. A piaci ár jellemzően a névérték 80%-a volt. A vevők sok esetben olyan városiak voltak, akik befektetési és nem művelési célból vettek kárpótlási földeket. A befektetési céllal licitálók egy-két vagy akár több száz hektárt licitáltak soha nem látott alacsony áron. A kárpótlás iránt a legnagyobb érdeklődés természetesen a nagyvárosok és üdülőkörzetek környékén alakult ki, ahol várható volt a szántóföldek belterületté nyilvánítása. Jellemző volt, hogy nem azok jutottak a kárpótláskor nagy területekhez, akik akkor elhatározták, hogy egyénileg fognak gazdálkodni. Ők gyakran csak pár, esetleg több tíz hektár földet vásároltak, és a nagyobb területeik később és fokozatosan alakultak ki.

A kárpótlási földek a tsz-földeknek országosan 33%-át tették ki. Ennek a földnek a legnagyobb aránya Békés (44,3%), illetve Jász-Nagykun-Szolnok megyében (39,1%) alakult ki. A legkisebb arányt pedig Zala (22,0%) és Baranya (25,9%) megyében jegyezték fel. Tolna, Békés és Csongrád megyében a kárpótoltak az országos átlag felett kezdtek el egyénileg gazdálkodni.

1.2.4. 20–30 aranykoronások

A rendszerváltó kormány nem akarta teljesen szembeállítani az egykori és az 1992-ben mezőgazdaságban dolgozó, de kárpótolt vagy részarány-tulajdonos jogcímen földdel nem rendelkező szövetkezeti tagokat és alkalmazottakat. Ezért az ország területén mindenütt egységesen a *tsz-tagok maximum 30, az alkalmazottak 20 aranykorona-értékű* földet kaptak. Ugyanakkor 20 aranykorona-értékű földet kaptak az állami gazdaságok dolgozói is. Abban az esetben, ha a termelőszövetkezeti tagnak, illetve alkalmazottnak volt ugyan névre szóló kárpótlási jegye vagy részarány-tulajdonú földje, de az nem érte el a fenti határt, akkor jogilag csak a különbözetet kapta meg, a gyakorlatban azonban

megadták neki a teljes 20 vagy 30 aranykoronát. Tehát mindenki, aki 1992-ben a mezőgazdaságban dolgozott és szövetkezeti tag volt, akkor minimum 30 aranykorona, ha tsz vagy állami gazdasági alkalmazott volt, akkor pedig 20 aranykorona-értékű földet kapott. A tsz-földeknek a legnagyobb aránya Szabolcs-Szatmár-Bereg (25,6%), illetve Nógrád (20,6%) megyében került a 20–30 aranykoronások tulajdonába. Ahol magas volt ennek a csoportnak az aránya, ott magas volt a tsz-be föld nélkül belépettek aránya is.

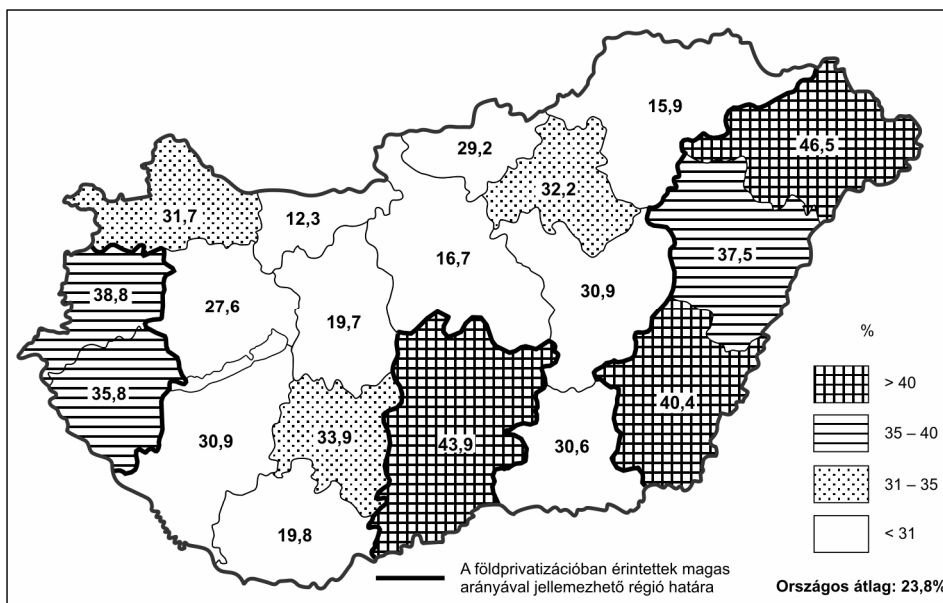
Az ilyen formában földhöz jutottak is zömében eladták vagy bérbe adták földjeiket, de Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a 20–30 aranykoronások kiemelkedően magas számban kezdtek el egyénileg gazdálkodni. Ebben a megyében elsősorban gyümölcs-termesztéshez fogtak a kisközségi tulajdonhoz jutott, gyakran munka nélkül maradt mezőgazdasági volt tsz-tagok és alkalmazottak. A privatizáció idején a gyümölcs-, főleg az almatermesztés még jól jövedelmezett. Intenzív műveléssel kisebb területen több jövedelemre lehet szert tenni, mint a nagyobb gabonatermelő területen.

Magyarországon közel 1,5 millióan részarány-tulajdonú, 0,5 millióan kárpótlási és szintén közel 0,5 millióan 20–30 aranykoronás földekhez jutottak (20. táblázat). Mivel előfordult az, hogy egy személy két jogcímen is kapott földet, ezért átlagosan az állampolgárok 23,8%-a volt érintve a földprivatizációban. A területi különbségek e tekintetben jelentősek (17. ábra). A földprivatizációban arányaiban legtöbbször Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 46,5%, a legkevesebben Komárom-Esztergom megyében (12,3%) voltak érintve.

Három nagyobb összefüggő térség rajzolódik ki a földprivatizációban részt vettek magas aránya tekintetében:

- Az ország keleti részén Szabolcs-Szatmár-Bereg, Békés, Hajdú-Bihar és részben Heves megye is. Ez egy hagyományosan elmaradott agrártérség.
- Az ország nyugati részén Zala, Vas és részben Győr-Moson-Sopron megye. Itt vélhetően a külföldiek földek iránti érdeklődése teremtette meg az érintettek körében azt, hogy ők a földre mint piaci értékre tekintsenek.
- Az ország középső, déli részén Bács-Kiskun és részben Tolna megye. Ez egy hagyományos agrárvidék, ahol a földnek – többek között – azért van értéke, mert a zöldség-, gyümölcs- és szőlőtermesztés sok családnak biztosítja a kiegészítő, vagy esetleg a fő jövedelemforrást.

A földprivatizációban érintett állampolgárok aránya

Forrás: In Kovács T. 1996b, 75. p.

Ami kimaradt ebből, az az iparosítás, elsősorban a szocialista iparosítás révén preferált térségek, mindenekelőtt a bányavidékek, Komárom-Esztergom, Borsod-Abaúj-Zemplén, Baranya, Nógrád megye, illetve a Budapest vonzáskörzetében lévő Pest és Fejér megye.

A privatizáció után megszületett az 1994. évi LV. törvény a termőföldről. Ebben többek között kimondták, hogy termőföld csak magyar állampolgárságú természetes személy tulajdonában lehet, maximum 300 hektárig, vagy 6000 aranykoronáig, továbbá az erdőbirtokosságok és az önkormányzatok is lehetnek a termőföldek tulajdonosai. Ezt megelőzően a gazdasági szervezetek, illetve a külföldi állampolgárok is szereztek helyenként némi termőföldet, ami a telekkönyvbe bejegyzésre került, illetve a volt állami gazdaságok erdői állami tulajdonban maradtak.

Összességében azonban a földek hazánkban döntően magyar állampolgárságú természetes személyek tulajdonában vannak. E magántulajdonban levő földek többségét nem maga a tulajdonos, hanem a bérlő műveli. A bérelhető földterületek nagyságának nincsen jogi korlátja, tehát mindenki, beleértve a külföldieket és a gazdasági szervezeteket is, akkora területet bérelhetnek, amekkorát akarnak vagy tudnak.

2. Területi különbségek a földhasználatban

Tíz évvel a rendszerváltás és nyolc évvel a mezőgazdaság privatizációjára vonatkozó törvények megszületése után a Központi Statisztikai Hivatal, a 2000. március 31-i eszmei időpontot figyelembe véve Általános Mezőgazdasági Összeírást (ÁMÖ-2000) hajtott végre. A 2000. évi ÁMÖ hazánkban a teljes körű mezőgazdasági adatfelvételek sorában a hatodik volt. Ebben a fejezetben az ÁMÖ-2000-nek csak a földhasználatra vonatkozó adatbázisa alapján készítek egy helyzetképet a mezőgazdaságról. Az állattálmomány, az intenzív kertészet és a mezőgazdasági szolgáltatás elemzése is nagyon fontos lenne, ezekkel viszont most nem foglalkozom, mert az túlfeszítené disszertációm kereteit. Ugyanakkor hangsúlyozni szeretném, hogy az összeírás csak a földhasználati viszonyokról készült, így csupán arról, és nem a birtokviszonyokról írok. Az adatokat döntően az egyéni gazdaságok szempontjából elemzem. A gazdasági szervezetek tevékenysége nem képezi disszertációm tárgyát, ezért róluk csak annyit írok, amennyi elengedhetetlenül szükséges témám megértéséhez.

2.1. Az egyéni gazdaságok és a gazdasági szervezetek földhasználatában megnyilvánuló főbb területi különbségek

A 2000. évi teljes körű mezőgazdasági összeírás során külön kezelték a gazdasági szervezetekre és az egyéni gazdaságokra vonatkozó adatokat. *Gazdasági szervezetek* alatt a KSH társas gazdaságokat ért, amelyek főleg a korábbi nagyüzemek jogutódjai, de mára már a többségük rt. vagy kft., a kisebb részük szövetkezet, illetve erdőbirtokossági társulat lett. *Egyéni gazdaságok* alatt a vállalkozói igazolvánnyal rendelkező egyéni gazdálkodókat és azokat a mezőgazdasági tevékenységet folytató háztartásokat érti, amelyek elérték vagy meghaladták a KSH által meghatározott gazdaságméretnek⁴⁵ az alsó határát.

⁴⁵ „**Gazdaság:** mezőgazdasági tevékenységet folytató, technikailag és gazdaságilag különálló termelőegység, amely(nek)

- 2000. március 31-én használt
  - **termőterülete** (szántó, kert, gyümölcsös, szőlő, rét, legelő, erdő, nádas, halastó külön-külön vagy együtt) legalább **1500 m²**, vagy
  - **gyümölcsös-,** illetve **szőlőterülete** külön-külön vagy együtt legalább **500 m²**, vagy
- 2000. március 31-én az istállózott mezőgazdasági haszonállat-állománya legalább
  - **egy** nagyobb élő állat (**szarvasmarha, sertés, ló, juh, kecske, bivaly**),
  - **50 db baromfi** (tyúkféle, liba, kacs, pulyka, gyöngyös) külön-külön vagy együtt,
  - **25-25 házinyúl, prémesállat, húsgalamb,** vagy
  - **5 méhcsalád,** vagy
- az összeírást megelőző 12 hónap folyamán
  - mezőgazdasági szolgáltatást végzett, vagy
  - intenzív kertészeti termelést (pl. üvegház, fólia alatti termelést) folytatott.”

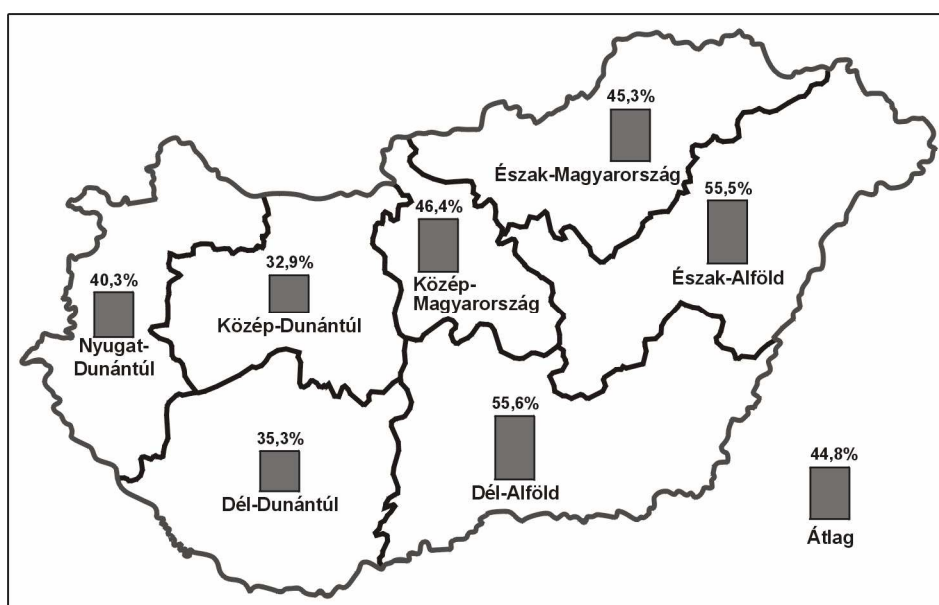
Forrás: Magyarország mezőgazdasága a 2000. évben – területi adatok, 543. p.

2000-ben Magyarországon 8400 gazdasági szervezetet és 960 ezer egyéni gazdaságot írtak össze. Az egyéni gazdaságok művelték az ország használt termőföldterületének 45%-át (18. ábra), és tartották az állatállomány 47%-át. A többi terület a gazdasági szervezetek művelésében, illetve az állatállomány az ő gazdaságukban volt.

A föld használatában jelentős regionális különbségek vannak (18. ábra). A dunántúli régiókban gazdasági szervezetek művelik a használt termőföldterületek döntő többségét. A Dunántúl egész területén átlagosan a termőterületek 64%-a van gazdasági szervezetek, és csupán 36%-a egyéni gazdaságok művelésében. Ezzel szemben az Alföldön az egyéni gazdaságok földhasználatának a túlsúlya jellemző.

18. ábra

Az egyéni gazdaságok által használt termőföldterületek régiónkénti aránya 2000-ben

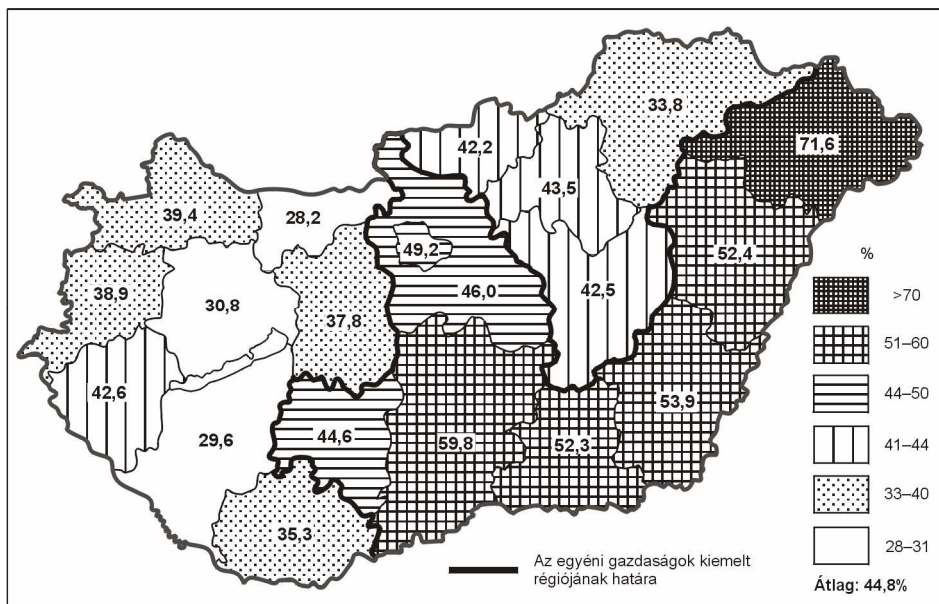
Forrás: Földhasználat Magyarországon a 2000. évben – településsoros adatok – Budapest, 2000, KSH in Kovács T. 2001b, 460 p.

Ha megyei szinten hasonlítjuk össze az egyéni gazdák földhasználatát, akkor még markánsabb területi különbségeket találunk (19. ábra).

A mezőgazdasági földterületeket fele-fele arányban használják a gazdasági szervezetek és az egyéni gazdaságok. Ennek okát abban kell keresni, hogy az egyéni gazdaságok földhasználatában az erdőterületek aránya jóval kisebb, viszont a mezőgazdasági területekhez sorolható összes művelési ág (szántó, konyhakert, gyümölcsös, szőlős és gyepek) aránya náluk a magasabb (21. táblázat). Ezért a jóval az országos átlag feletti erdősültségű Nógrád, Komárom-Esztergom és Somogy megyékben a 19. ábrán láthatóanál nagyobb az egyéni gazdálkodás súlya a mezőgazdasági terület használatában.

19. ábra

Az egyéni gazdaságok által használt termőföldterületek megyénkénti aránya 2000-ben

Forrás: Földhasználat Magyarországon a 2000. évben – településsoros adatok. In Kovács T. 2001b, 458. p.

21. táblázat

Mezőgazdaságilag hasznosított földterületek művelési ág szerinti szerkezete, 2000 (%)

	Szántó	Konyha-kert	Gyümölcsös	Szőlő	Gyep	Erdő	Nádas	Halastó	Összesen
	a r á n y a								
Egyéni gazdaságok	73,22	1,60	2,10	2,34	11,66	8,60	0,34	0,13	100,0
Gazdasági szervezetek	55,99	–	0,58	0,24	8,60	33,51	0,44	0,62	100,0
Összes gazdaság átlaga	63,16	0,67	1,21	1,11	9,87	23,15	0,40	0,41	100,0

Forrás: Magyarország mezőgazdasága a 2000. évben – területi adatok – 41, 45, 49. p.

A fentiek figyelembevételével megállapítható, hogy tíz évvel a rendszerváltás után a gazdasági szervezetek és egyéni gazdaságok földhasználata közel azonos arányt képvisel, de e két gazdasági csoport nem ugyanilyen arányban van jelen az ország egyes régióiban. Az egyéni gazdaságok által kiemelt régió egy összefüggő térséget képez, és döntően az Alföldet öleli fel. Abban, hogy ez így alakult, legalább két tényező kapott fontos szerepet. Az egyik, talán a fontosabb, a történelmi múltban keresendő. Mint ahogy az Alföldön – a tárgyalt körülmények között – már a török idők előtt kialakult az autonóm személyiség és gazdálkodás, amely később a tanyás gazdálkodással tovább erősödött, és ez megkopva bár, de tovább élt a szocializmusban is, ezért ott az emberek,

amikor lehetőség adódott a földek privatizálására, nagyobb arányban láttak hozzá az egyéni gazdaságaik revitalizálásához, mint a Dunántúlon vagy Észak-Magyarországon.

Ugyanakkor, mivel az Alföldön az ipar szerepe mindig is kisebb volt, és a szocializmus ideje alatt elsősorban az élelmiszer- és a könnyűipar alakult ki, a rendszerváltás után pedig a működő – elsősorban külföldi – tőke nem ezt a térséget célozta meg, ezért a munkalehetőségek kedvezőtlenebbek voltak, mint az ország északnyugati vagy középső részében.

Egyrészt a munkalehetőségek hiánya, másrészt a korábbi erősebb kötődések a mezőgazdasághoz a rendszerváltás után együtt erősítették az Alföldön azt a tendenciát, hogy az emberek jobb híján bővítették vagy nem adták fel olyan mértékben, mint másutt az addigi kistermelői tevékenységüket. Észak-Magyarország is hasonló, vagy még rosszabb helyzetben van az Alföldnél a munkahelyi lehetőségek tekintetében, de ott a gyengébb mezőgazdálkodási hagyományok és a termőhelyi adottságok miatt nem alakult ki olyan méretű egyéni gazdálkodás, mint az Alföldön.

2.2. Települési sajátosságok a földhasználatban

A mezőgazdaság eredetileg a faluhoz kötődött, és ez napjainkban így él a köztudatban. Az egyéni gazdák döntő többsége valóban a falvakban él. Magyarországon száz lakosra átlagosan 9,4 egyéni gazdaság jut. A falvakban nagy területi eltérésekkel átlagosan minden második háztartás, a városokban pedig a háztartások 12%-a tart fenn egyéni gazdaságot (20. ábra). A gazdasági szervezetek többségének, 56,3%-nak is a falvakban van a székhelye, de alig kevesebb, mint felének viszont a városokban. A továbbiakban az ÁMÖ-2000 földhasználatra vonatkozó adatai alapján elsősorban az egyéni gazdaságokat vizsgálom.

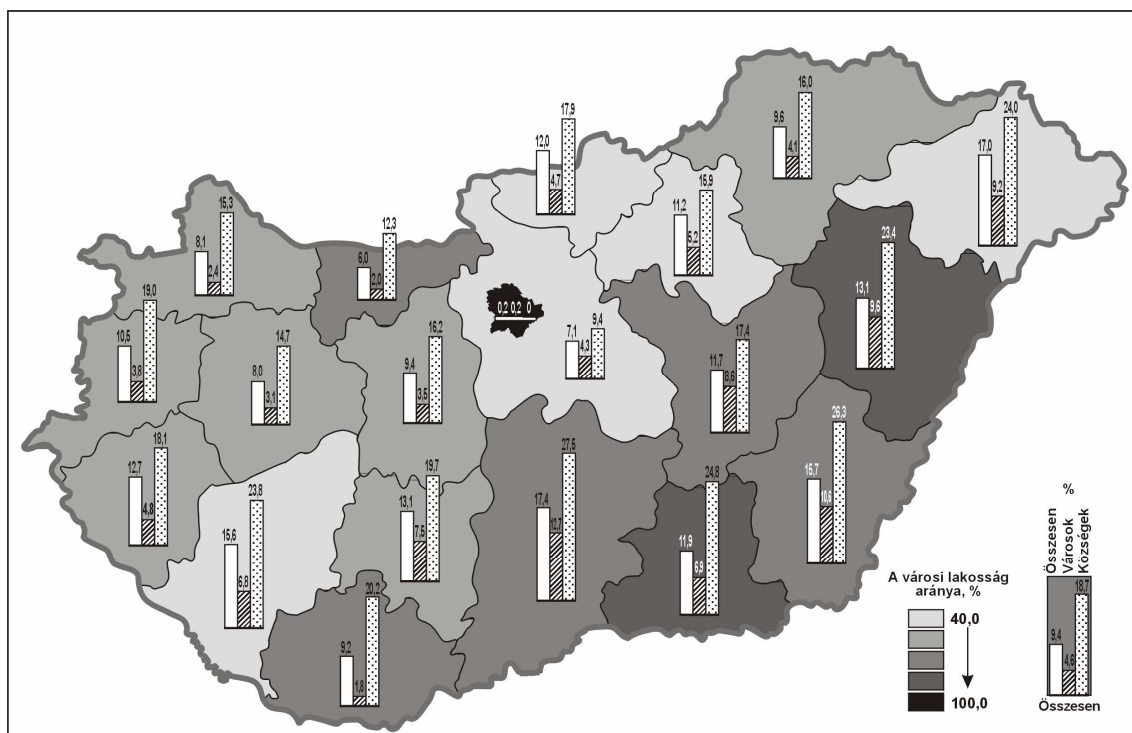
A falusi egyéni gazdák magas aránya azonban nem egyenletesen oszlik meg az egész ország területén. A lakosság 36%-a él falun. Ez az arány a legmagasabb, 57,4% Pest megyében, de éppen itt és a szomszédos Komárom-Esztergom megyében jellemző legkevésbé a falusi egyéni gazdálkodás. Ez azért alakult így, mert erre a térségre jellemző leginkább a jó munkahelyi ellátottság. Ezzel szemben a legvárosiasabb alföldi megyéket éppen az egyéni gazdálkodás magas aránya jellemzi. Tehát az Alföld erősen városias része nemhogy csökkentené, hanem éppen növeli az egyéni gazdálkodás esélyeit. A régiók közül e tekintetben a Dél-Dunántúl mutatja a legdifferenciáltabb képet. Így pél-

dául Baranya városi lakossága körében nagyon alacsony, míg Somogy megye falvaiban nagyon magas az egyéni gazdálkodók aránya.

A teljes kollektivizálás után addig, amíg a tsz-ek településekként szerveződtek, a tagság körében megmaradt a település határához való kötődés. Amikor azonban az 1970-es években megtörténtek a nagy tsz-összevonások, a tagságból a saját tulajdonú földekhez való kötődés után a településük határához való kötődés is teljesen kiveszett, ami egy tudatos politikai döntés volt. A hatalom azt akarta, hogy a tsz-tagok ne kötődjenek még a tsz-földekhez sem. A tsz-központokat ezért vitték el a kisebb településekről a nagyobb településekre.

20. ábra

A száz lakosra jutó egyéni gazdaságok településtípusonkénti aránya, 2000

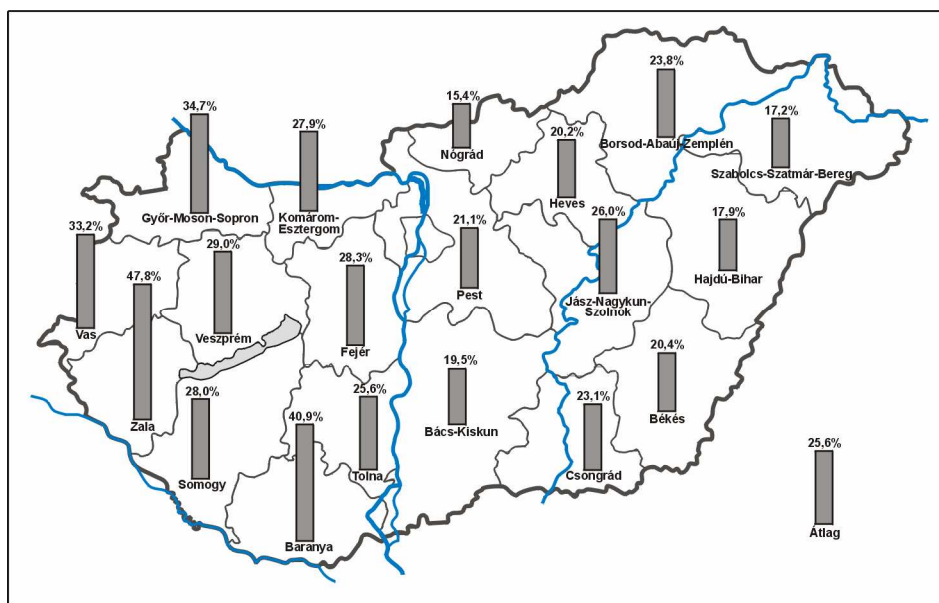
A nagyüzemek felszámolása is oda vezetett, hogy a földek vagy a volt tsz-tagság, illetve az állami gazdasági alkalmazottak egy kisebb része által létrehozott utódszervezetek tulajdonosainak, vagy valamilyen kívülálló csoportnak vagy személynek a kezébe kerültek. Ilyenkor az a tendencia érvényesült, hogy minden egyes tulajdonváltás a helyiek kezéből „vette ki” a föld egy részét, és a településen kívülállók – akik gyakran a városiak voltak – „kezébe adta” azt.

Az ÁMÖ-2000-ből megtudjuk azt is, hogy a gazdálkodó lakhelye és a gazdálkodási hely milyen mértékben válik szét (21. ábra). A gyakorlatban két lehetőség van: az egyik az, amikor a gazdálkodó abban a határban dolgozik, ahol lakik, a másik pedig az, amikor az egyik településen lakik és részben vagy teljesen egy másikban gazdálkodik.

A fővárosi gazdálkodók esetében érthető módon gyakran előfordul az az eset, hogy a gazdálkodó Budapesten lakik, de az általa művelt föld más település határában van. Az erre vonatkozó adatok igencsak torzítanak az összképet, ezért a további elemzésekből kimaradnak a budapesti adatok.

21. ábra

Más településen lévő terület 2000-ben*

* Az a gazdaság által használt terület, amely nem a gazdálkodó címe szerinti településhez, hanem a szomszédos településhez, vagy az ország bármely más településéhez tartozik.

Forrás: Földhasználat Magyarországon a 2000. évben – településsoros adatok – in Kovács T. 2001b, 462. p.

Nagy különbségek vannak az egyes megyék között a gazdálkodási hely és a lakhely elválása szempontjából is. Az ország e tekintetben markánsan ketté válik. A határvona-

lat a Duna képezi. A lakhely és a gazdálkodási hely szétválásának magas aránya tekintében a megyék sorában az első nyolc helyen dunántúli megyék állnak. A földrajzi fekvés után e jelenséget a második helyen a településszerkezet, nevezetesen az aprófalvas térséghez való tartozás befolyásolja. Következésképpen az aprófalvas szerkezetű Zala és Baranya megyében, még dunántúli viszonylatban is, magas azoknak az aránya, akik nem a saját településük határában művelik a földeket. (Baranyában olyan eset is ismert, hogy ott, ahol a gazdasági szervezet központja van, az általuk művelt területüknek csak 10%-a, a többi 90% pedig a további 8–10 falu határában szétszórtnak található.) A képet tovább lehet árnyalni, ha ezt a kérdést a város és a falu, illetve a gazdasági szervezetek és az egyéni gazdaságok viszonylatában is megvizsgáljuk (22. táblázat).

Összegzésként elmondható, hogy akárcsak régen, a mezőgazdálkodás most is a faluhoz kötődik. Ez azonban az egyéni gazdákra jobban vonatkozik, mint a gazdasági szervezetekre. A falvakban lényegesen nagyobb a gazdálkodók aránya a lakosság körében. A falu határa viszont már messze nem a helyben élő falusi lakosoké. Országos viszonylatban átlagosan a gazdálkodók használatában lévő földterületek egynegyede nem annak a településnek a határában van, ahol a gazdálkodó lakik. De amíg az egyéni gazdálkodók esetében az ilyen termőföldek csak 15, a gazdasági szervezetek esetében 34,1%-ot tesznek ki. Logikus lenne, ha a kis határú községi székhelyű nagy gazdasági szervezetek más településen is gazdálkodnának, de nem így, hanem fordítva: éppen a városi székhelyű gazdasági szervezetek által megművelt földterületek vannak a legnagyobb arányban (55,4%) egy másik település határában. Ugyanilyen aránybeli különbség van a városi és falusi egyéni gazdák között is.

Az elmúlt évtizedek agrárpolitikája először azt eredményezte, hogy a földek kikerüljenek a helyi lakosok kezéből, majd ennek folytatásaként, a mezőgazdaság privatizációja során, már az a helyzet állt elő, főleg a gazdasági szervezetek egy jelentős részénél, hogy azok városokba települtek és a falusi települések határait művelik.

22. táblázat

A termőföldek, amelyek nem annak a településnek a határában vannak, ahol a termőföldet művelők laknak (településtípusok szerinti arány, %)

	Gazdasági szervezet				Egyéni gazdaság			
	Község		Város		Község		Város	
1.	Bács-Kiskun	15,8	Nógrád	6,7	Nógrád	5,9	Zala	15,7
2.	Komárom-Esztergom	18,0	Hajdú-Bihar	25,1	Hajdú-Bihar	7,3	Hajdú-Bihar	16,1
3.	Szabolcs-Szatmár-Bereg	18,3	Békés	30,0	Szabolcs-Szatmár-Bereg	8,0	Bács-Kiskun	16,8
4.	Heves	18,6	Pest	39,0	Bács-Kiskun	8,6	Csongrád	17,8
5.	Nógrád	22,4	Tolna	40,1	Békés	8,7	Jász-Nagykun-Szolnok	19,6
6.	Békés	22,6	Csongrád	41,3	Csongrád	9,4	Pest	19,9
7.	Borsod-Abaúj-Zemplén	22,6	Fejér	41,5	Vas	10,5	Békés	25,3
8.	Veszprém	23,1	Jász-Nagykun-Szolnok	44,1	Somogy	10,6	Nógrád	26,6
9.	Hajdú-Bihar	23,5	Szabolcs-Szatmár-Bereg	45,0	Pest	10,8	Borsod-Abaúj-Zemplén	31,2
10.	Pest	24,4	Borsod-Abaúj-Zemplén	48,9	Heves	10,9	Szabolcs-Szatmár-Bereg	32,3
11.	Zala	25,3	Heves	52,9	Komárom-Esztergom	11,3	Tolna	34,3
12.	Csongrád	25,3	Somogy	54,2	Jász-Nagykun-Szolnok	11,5	Fejér	35,7
13.	Somogy	25,4	Bács-Kiskun	59,4	Zala	11,5	Győr-Moson-Sopron	36,7
14.	Jász-Nagykun-Szolnok	26,0	Komárom-Esztergom	63,7	Győr-Moson-Sopron	11,7	Vas	40,2
15.	Tolna	27,4	Veszprém	64,8	Baranya	12,4	Komárom-Esztergom	40,6
16.	Győr-Moson-Sopron	29,5	Baranya	77,4	Borsod-Abaúj-Zemplén	12,5	Veszprém	41,2
17.	Fejér	31,9	Vas	77,7	Veszprém	12,6	Heves	42,2
18.	Vas	33,9	Győr-Moson-Sopron	94,3	Tolna	13,4	Somogy	51,6
19.	Baranya	37,4	Zala ⁴⁶	–	Fejér	14,0	Baranya	60,5
20.	Átlag	25,1		55,4		10,4		25,7

Forrás: Földhasználat Magyarországon a 2000. évben – településsoros adatok. In Kovács T. 2001b, 463. p.

⁴⁶ Zala megyében a város gazdasági szervezetei esetében a más településen lévő földterületek a „száz százalékot is meghaladják”. Ennek magyarázatát abban kell keresni, hogy a keszthelyi székhelyű Balatonfelvidéki Erdő- és Fafeldolgozó Rt.-nek nagy területű erdői vannak, és az erdők nem e város, hanem más – főleg Veszprém megyei – települések határában találhatók.

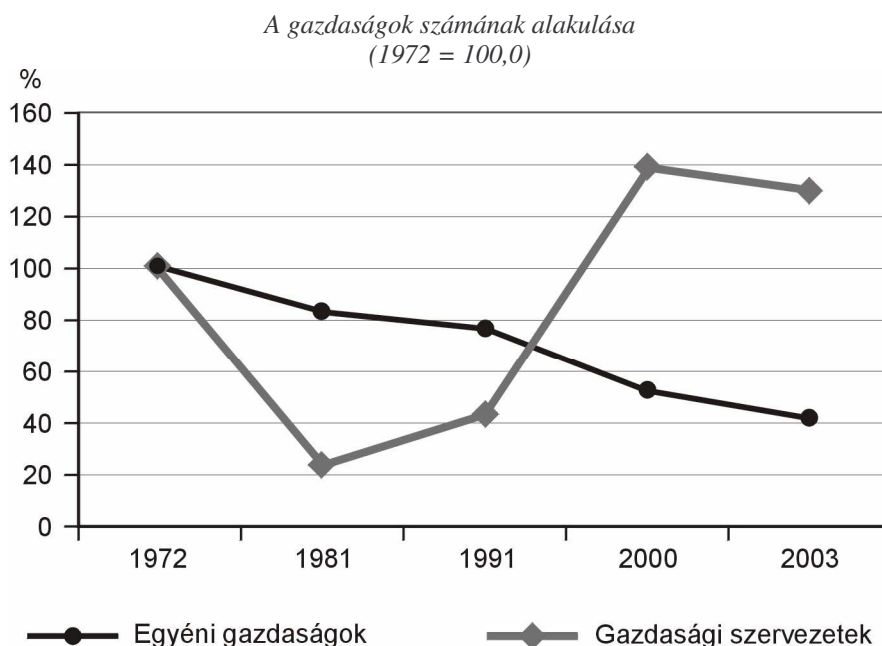
3. A gazdaságok számának és méretének változása

Az Általános Mezőgazdasági Összeírás (ÁMÖ-2000) alapján az átlagos magyar gazdaság 6,5 hektárt tesz ki. A gyakorlatban ez az adat még egy tipikus statisztikai átlagnál is kevesebbet fejez ki, hiszen az egymástól nagyon távol álló végletek, az egyéni gazdaságok 2,7 és a gazdasági szervezetek 430 hektáros, átlagából tevődik össze.

Magyarországon 2003-ban készült egy gazdaszerkezeti összeírás is, és ma ez tartalmazza a legfrissebb mezőgazdasági statisztikai adatokat. Bár ez nem volt teljes körű összeírás, arra elegendő, hogy egy fontos tendenciát jelezzon. Nevezetesen azt, hogy mindkét gazdaságcsoporthoz száma csökken (22. ábra), ami arra enged következtetni, hogy az uniós csatlakozásunk előtti években egy soha nem látott földhasználati koncentrációs folyamat indult el. A nagyobb, 20%-os csökkenés az egyéni gazdaságok számában tapasztalható. A 2000-ben összeírt 960 ezer egyéni gazdaság 2003-ra 766 ezerre fogyatkozott. A csökkenés differenciáltan ment végbe, és inkább a kisebb gazdaságok, ezen belül is leginkább az 1–5 hektár közöttiek esetében érvényesült, ugyanakkor a nagyobb, 50–300 hektár közötti gazdaságcsoporthoz tartozók száma nőtt. Bár a 300 hektár feletti gazdaságoké pedig csökkent. Ennek elsősorban támogatáspolitikai okai vannak. 2001 decemberében születtek meg a családi gazdaságok létrehozásáról és kiemelt támogatásáról, és e gazdaságok kedvezményes hitelezéséhez kapcsolódó kamattámogatásról [326/2001. (XII. 30.), 317/2001. (XII. 29.)] szóló kormányrendeletek. Ezek szerint azok a gazdák, akik 10–300 hektár szántóterülettel rendelkeztek és legalább egy családtag mezőgazdasági főfoglalkozású termelő volt, azok regisztrálhatták magukat családi gazdaságokként, amennyiben egyéb, a rendeletben megfogalmazott feltételeknek is eleget tettek. A 2002. évi agrártámogatások alkalmával a családi gazdák kedvezőbb feltételekkel juthattak mezőgazdasági fejlesztési hitelekhez, mint a többi gazdaság. Számukra az akkor érvényes földalapú támogatás is magasabb volt. Továbbá 300 hektár területig a termőföldvásárlást az alábbiak szerint támogatta az állam: a meglévő területek 100 hektárig történő növelését szolgáló hitelösszeg után 100%-os, az azt meghaladó hitelösszeg után 50%-os mértékű kamattámogatást lehetett igénybe venni. A hitel fedezete maga a megvásárlásra kerülő termőföld lett. A 2002-es kormányváltással ezek a kedvezmények a családi gazdaságok számára megszűntek. Ezt megelőzően azonban a fenti kormányrendeletek eredményeként 2001. év végén és 2002. év elején azért, hogy az érintettek jobban járjanak, sokan az egyéni gazdák közül a következő lépéseket tették meg: a 300

hektár feletti területen gazdálkodók szétírátták a földet a családtagok között, az 5–10 hektár közötti, és az addig külön őstermelői néven szereplő családtagok pedig egyesítették a földeket, azaz egy családi gazdaságként vették nyilvántartásba. Elsősorban ezért „nőtt” célzottan csak az 50–300 hektár közötti és csökkent a 300 hektár feletti egyéni gazdaságok száma.

22. ábra

Az 1972–1991 közötti időszakot és az 1991 utánit igen nehéz egy egységes folyamatként felfogni a következők miatt: 1972–1990 között mindenkinek volt munkahelye és az egyéni gazdasága egy kiegészítő jövedelemforrás volt. A gazdasági szervezeteket pedig akkor még tsz-eknek és állami gazdaságoknak hívták. 1990 után egy ettől sokkal differenciáltabb helyzet alakult ki.

Forrás: Magyarország mezőgazdasága, 2003, 8. p.

A gazdasági szervezetek száma, amely a rendszerváltás óta folyamatosan nőtt, 2000 után csökkenni kezdett, és 2003-ra már csak 7800 mezőgazdasági tevékenységet folytató gazdasági szervezet volt, amely a három évvel korábbi állapothoz képest 7%-os visszaesést jelent.

A gazdaságok csökkenése révén 2003-ra az egyéni gazdaságok által művelt terület 3,3 hektárra, a gazdasági szervezeteké 503 hektárra nőtt.

Első megközelítésben, európai viszonylatban, az egyéni gazdaságok átlagterülete kicsinek, a gazdasági szervezeteké nagynak tűnik. Ugyanakkor mind a gazdasági szervezeteknek, mind az egyéni gazdaságoknak csak a legfelső csúcsán van egy jelentős föld-

koncentráció, 2000-ben a gazdasági szervezetek 22%-a művelte a gazdasági szervezetek által művelt földterületek 80%-át, ugyanakkor az egyéni gazdaságok 5,2%-a (50 ezer gazdaság) művelte az egyéni gazdaságok által művelt területek 65,9%-át.

Az egyéni gazdálkodók alacsony átlagos földterülete és magas száma alapján véleményem szerint túlzás e gazdaságok elaprózottságáról beszélni. Mint az az 23. táblázatból

23. táblázat

Az egyéni gazdaságok számának és termőterületének alakulása, 2000

ha termőterületet használ	Gazdaságok megoszlása		Termőterület megoszlása	
	száma, ezer	%	ezer ha	%
– 0,15	275	28,63	17	0,67
0,15 – 0,50	312	32,48	84	3,21
0,51 – 1,0	103	10,79	75	2,87
1,1 – 5,0	178	18,52	411	15,71
5,1 – 10,0	42	4,39	303	11,61
10,1 – 50,0	43	4,47	917	35,06
50,1 – 100,0	5	0,48	325	12,43
100,1 – 300,0	2	0,23	360	13,78
300,1 –	0	0,03	122	4,65
Összesen	960	100,0	2614	100,0

Forrás: Magyarország mezőgazdasága a 2000. évben. – Területi adatok. 65. 81. p. alapján egyéni számítás.

is kiderül, az egyéni gazdák 71,9%-a egy hektár alatti területen gazdálkodik, de ez a 690 egyéni gazda összesen 176 ezer hektár területet, vagyis az egyéni gazdák által művelt földterületnek csak 6,7%-át műveli. Magyarország termőterülete 7,8 millió hektár, és az egy hektár alatti egyéni gazdák ennek a területnek jelentéktelen, mindössze 2,8%-át művelik. Ezek a gazdaságok nem szereplői az agrárpiaci versenynek, a támogatási és a hitelezési rendszernek. Funkciójuk döntően a családi élelmiszer-önellátásban merül ki. Az általuk használt területek jórészt szőlő, gyümölcsös és konyhakert művelési ághoz tartoznak (21. táblázat).

2000-ben az összes, tehát a 960 ezer egyéni gazda 65%-a csak saját fogyasztásra, 28,6%-a saját fogyasztásra és értékesítésre és csupán 6,4%-a termelt kizárólag értékesítésre.

Ezeket a kis egyéni gazdaságokat nem a rendszerváltás utáni piacgazdasági folyamatok hozták létre, hanem már azelőtt is megvoltak (24. táblázat). Hiszen 1991-ben 1,4

millió, 1994-ben 1,2 millió egyéni gazdaság volt. Az egy hektár alattiak az előbbi esetben a gazdák 89,8, illetve 80,4, 2000-ben meg, mint láttuk, 71,9%-át tették ki. Tehát 2000-ben kevesebb egyéni gazda volt, mint hat, de főleg tíz évvel korábban, és a rendszerváltás után legjobban az egy hektár alatti gazdálkodók aránya csökkent. Abszolút számban kifejezve az említett gazdaságcsoportból 550-nel van kevesebb 2000-ben, mint 1991-ben (24. táblázat) volt.

24. táblázat

*Termőterületet használó egyéni gazdálkodók számának és területének megoszlása
birtoknagyság szerint*

A termőterület nagysága, ha	Földterületet használó egyéni gazdálkodók						Összes terület					
	száma, 1000 fő			megoszlása, %			száma, 1000 ha			megoszlása, %		
	1991	1994	2000	1991	1994	2000	1991	1994	2000	1991	1994	2000
– 0,50	1044	839	586	75,6	63,9	61,1	200	219*	113	31,3	14,6	3,9
0,51– 1,00	199	127	104	14,4	10,6	10,8	138	96	84	21,6	6,4	2,9
1,10– 5,00	132	185	178	9,5	15,5	18,5	230	400	455	35,9	26,7	15,7
5,10–10,00	6	29	42	0,4	2,5	4,4	36	203	336	5,6	13,5	11,6
10,10–50,00		16	42		1,3	4,4		367	1013		24,5	35,0
50,10–	} 2	5	8	} 0,1	0,4	1,0	} 36	215	896	} 5,6	14,3	30,9
Összesen	1383	1201	960	100,0	100,0	100,0	640	1500	2897	100,0	100,0	100,0

* A gazdaságméret a 400 m²-nél kezdődött, és ebbe a területkategóriába beszámították a gazdaságméretet el nem ért gazdaságok területét is. (Szerző)

Forrás: Egyéni gazdálkodás a mezőgazdaságban, 1994. és Magyarország mezőgazdasága a 2000. évben – területi adatok.

4. A gazdaságok típusai

Az alábbiakban az ÁMÖ-2000 szerinti két gazdaságcsoporról – tehát a gazdasági szervezetekről és az egyéni gazdaságokról – kiindulva megkísérlek a termelés nagysága alapján egy további csoportosítást elvégezni. Elemzésem eredményeként a gazdaságoknak négy típusát állapítom meg (23. ábra). Ezek a nagygazdaságok, a családi gazdaságok, a megélhetést segítő gazdaságok és a szociális gazdaságok.

Mielőtt ezeket a gazdaságokat részletezném, azt kell kiemelni, hogy összehasonlíthatatlan különbségek vannak a vizsgált 1935-ös (4. ábra), az 1949-es (8. ábra) és a legújabb, a 2000. évből (23. ábra) gazdaságok száma és földhasználata között, ami azt jelenti, hogy gyökeres átalakulások történtek ezeken a területeken a XX. század során.

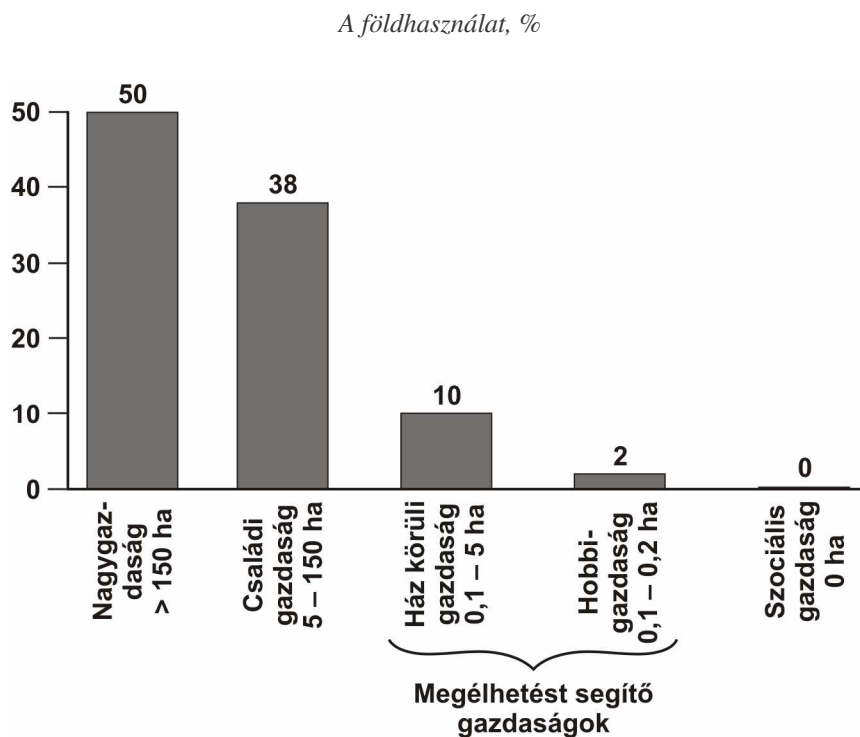
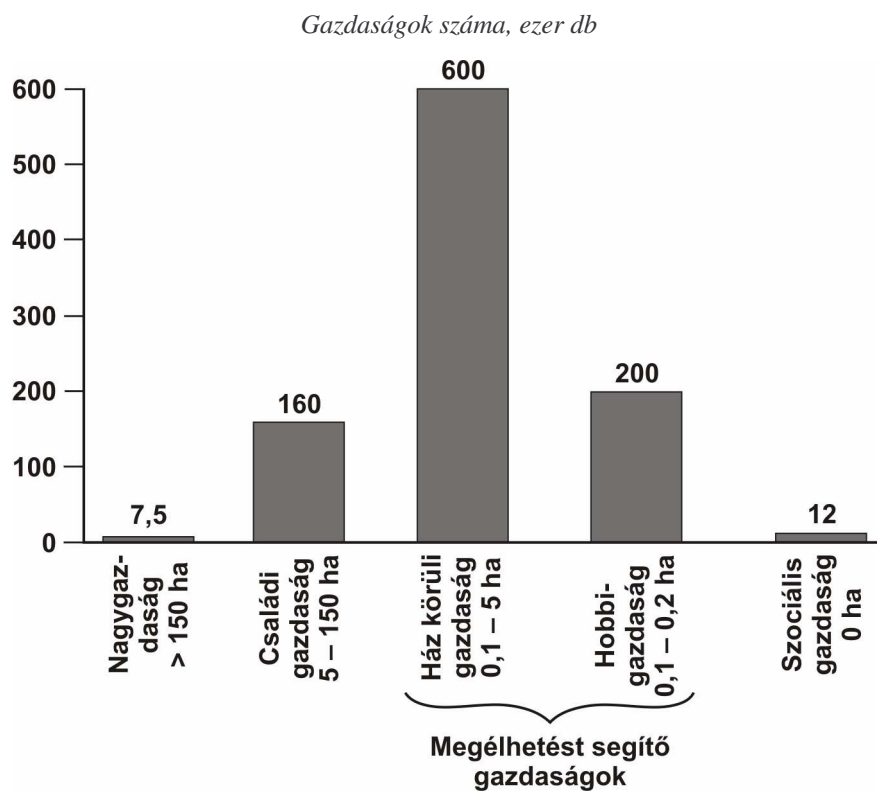
1. *Nagygazdaságoknak* azokat a gazdasági szervezeteket nevezem, amelyek 150 hektár feletti területet művelnek, és főleg alkalmazottakkal dolgoztatnak. A munkavégzésben a tulajdonosok általában a menedzseri feladatokat végzik. A hazai mezőgazdasági termelés volumene szempontjából ezek a nagygazdaságok a legfontosabbak, de mivel disszertációm nem velük foglalkozik, itt csak említést teszek róluk.

2. A *családi gazdaságokat* szélesebben értelmezem, mint a 326/2001. (XII. 30.) kormányrendelet. Ide sorolom a minimum 5 hektár feletti földdel rendelkező családi gazdaságokat, egyéni vállalkozókat, őstermelőket, továbbá a kisebb, 150 hektár alatti területen gazdálkodó kft.-ket, bt.-ket is. Tehát számomra ez a gazdálkodói csoport a KSH szerinti legkisebb gazdasági szervezetekből és a legnagyobb egyéni gazdaságokból tevődik össze. Az így felfogott családi gazdálkodók rendelkeznek a föld megműveléséhez szükséges gépeknek legalább egy részével, a családi munkaerőre is támaszkodhatnak. A gazdaság vezetője döntően fizikai munkát végez, helyenként foglalkoztathat egy vagy néhány alkalmazottat. Egy részük főfoglalkozású egyéni gazda. Disszertációm utolsó részében az interjúk alapján részletesen bemutatok néhány tipikus főfoglalkozású egyéni gazdát. Másik részük mellékfoglalkozású egyéni gazda, akiknek van egy fő jövedelmi forrásuk, de jelentős kiegészítő jövedelemre tesznek szert az egyéni gazdaságukban folytatott tevékenységük alapján is.

23. ábra

Magyarországi földhasználók 2000-ben

Forrás: ÁMÖ-2000 adatbázis alapján saját számítás. In Kovács T. 2001. 58. p.

3. A KSH által egyéni gazdaságoknak tartott csoport közül legtöbben az általam ún. *megélhetést segítő* gazdaságok közé sorolhatók. Az 5 hektár vagy az alatti földterületen gazdálkodókat nevezem *megélhetést segítő gazdaságoknak*. 2000-ben a KSH által egyéni gazdaságoknak nevezett 960 ezer gazdaság döntő része, becslésem szerint 80–85%-a,⁴⁷ ebbe a csoportba tartozik (24. táblázat). Ezeknek az embereknek nincs a szó igazi értelmében vett gazdaságuk, mert abban nincs elegendő munka és jövedelem. Ők képezik a szocializmusból itt maradt, ún. *háztáji* és *kisegítő gazdálkodó* réteget. Ez a munkavégzés mára jelentősen visszaszorult, de mindennek ellenére még nem tűnt el. A KSH ezeket a gazdálkodókat a szocializmusban kistermelőknek, 1994-től pedig egyéni gazdáknak nevezi. A kistermelők és az egyéni gazdák között folytonosság van. Többnyire egyazon családokról van szó, eltérő időpontban.

A szocializmusban a kistermelők egyharmada az önellátás mellett piacra is termelt. Ez az arány 2000-ben is hasonló, bár az egyéni gazdák száma kisebb, mint a szocializmusban volt. Mint ahogy az a 20. ábrából is kitűnik, ez a fajta gazdálkodás elsősorban a falusi emberek szokása. A megélhetést segítő mezőgazdaságot sokakkal ellentétben nem szociális mezőgazdaságnak hívom, mert az pejoratív azokra nézve, akik ilyen gazdaságokat tartanak fenn. Akik falun élnek, azoknak egy jelentős része azt teszi, amit őseitől megtanult. Azaz, ha ott van a föld, akkor azt megműveli, az állatokat megeteti. Mindez faluhelyen valamelyest még napjainkban is az élet természetes velejárója. Lényegében ez egy hagyományos, hasznos időtöltés, az élelmiszer-kiadások csökkentésének jól bevált magyar szokása. Az elsődleges, tehát az okozat a hasznos időtöltés, ami egy örökölt magatartásforma. Az élelmiszer-kiadások csökkentése már ennek a szokásnak a következménye. Ez a szokás azonban egyre jobban kihalóban van. Önmagától is kiveszne, mert már ma is többnyire csak az idősebb generáció tartja fenn. Másrészt viszont a megélhetési bűnözés, a lopás terjedése gyorsítja ennek a szokásnak a kihalását, mert ha eltulajdonítják a gazdától azt, amit ő megtermelt, akkor még a legkitartóbbaknak is elmege a kedvük a további munkától.

---

⁴⁷ A termőterület használata alapján mintegy 868 ezer egyéni gazdaság tartozik ebbe a kategóriába. A továbbiakban azonban csak 800 ezer ilyen gazdasággal számolunk. Becslésem szerint a fennmaradó 68 ezer gazdaság vagy az állattartás vagy a szőlő-, gyümölcs-, illetve zöldségtermesztés révén az 5 hektárnál kisebb szántóterülete ellenére sem sorolható a megélhetést segítő gazdaságok közé.

A megélhetést segítő gazdaságokat a hivatalos támogatáspolitikai életképtelennek tartja. A többség, az 1 ha alatti földdel rendelkezők, EU-s földalapú támogatásra nem jogosultak. A pályázati rendszerek kritériumai olyanok, hogy ők a munkájukhoz nem kaphatnak sem hazai, sem EU-s fejlesztési támogatást, ezért csak önmagukra számíthatnak. Ez az a pont, ami miatt szerintem ők gazdaságilag lehet, hogy életképtelenek, de társadalmilag életképesek, egészen addig, amíg tudnak önmagukon segíteni.

E csoporton belül két alcsoportot különböztetek meg. Az egyiket *ház körüli gazdaságnak* hívom. A ház körüli gazdaságok főleg a falusi térségekre jellemzőek, és ott gyakran a ház végében, a nagy kertekben, esetleg a kis ólakban folyik a termelés, amely az önellátást szolgálja, de ritkán még némi piaci eladásra is jut.

Más a helyzet a városokban, ahol a hetvenes, nyolcvanas években a panellakások elsőgenerációs városi lakói „kirajzottak” és a város környékére, esetleg a közigazgatási határon kívülre, ahol egy kis földterületet vettek, gyakran a helyiek ezt szőlőhegynek vagy hegynek, illetve teleknek hívják. Ezekre a kis darabka földekre rendszerint hétvégi házakat (pincét) építettek. Mindez szerény méretű zöldségtermesztést, gyümölcs-, esetleg szőlőtelepítést jelentett, és az így előállított termés családi fogyasztásra, elajándékozásra került, az eladás itt még ritkább volt, mint a házkörüli gazdák esetében. Következésként ezt *hobbigazdaságnak* nevezem. Az elsőgenerációs városiak minden erejüket, lelkesedésüket beleadták ennek a kis darab földnek a megművelésébe. Nagyon fontos azonban, hogy ez alatt az erőfeszítés alatt csak fizikai munkát és nem tőkebefektetést kell értenünk. (Kivétel ez alól a hétvégi házak [pincék] felépítése, ami az akkori viszonyok között jelentős kiadás volt.) Az ilyen hétvégi házak és telkek a szocializmusban még virágoztak, mert jövedelemkiegészítést és szabadidő-eltöltést jelentettek. E tevékenység eredményeként *jelentős élelmiszer-kiadástól mentesültek* a családok, ami a szocializmusban az egyébként szűkös vagy szerény családi bevétellel rendelkező városiak életét megkönnyítette. Ugyanakkor tulajdonosaiknak a kis föld nemcsak *munkát, hanem kapcsolódást is jelentett*, ami elfogadott szabadidő-eltöltési forma volt, különösen hétvégén. Ma már tudható, hogy ez az akció volt az utolsó alkalom a hazai történelemben, amikor a családi mezőgazdasági munkavégzés általánossá vált. Igaz, csak rövid időre, a munkahét utáni hétvégekre.

A rendszerváltás után az életritmus felgyorsulásával, a jövedelemszerzés körülményeinek megváltozásával ezek a telkek átértékelődtek; a szép természeti övezetekben lévők felértékelődtek, egyes esetekben a szuburbanizációs migrációk célpontjai lettek. A hétvégi házak közé új lakóházak épültek, illetve a meglévőket komfortosították. Ahol nem volt ilyen változás, ott az a generáció, amelyik ezt az életformát létrehozta, ameddig bírja, csinálja és fenntartja a hobbigazdaságot, mert nyugdíjas kora nyugodt második otthonát látja benne. Viszont, ha ők kiöregednek, minden megváltozhat. A gyerekeiknek, a második generációs városiaknak mihelyt nő az életszínvonaluk, akkor a hétvégi ház körül működő hobbigazdaságba füvet, virágot vetnek, és zöldövezetet alakítanak ki, ahol helye lesz a rostély sütőnek is. A jobbmódúak lehet, hogy medencét vagy teniszpályát építenek, illetve eladják a hétvégi házat és a földet, mert nekik már nem az az érték, hanem a pénz, amit a hétvégi házért és földért kapnak.

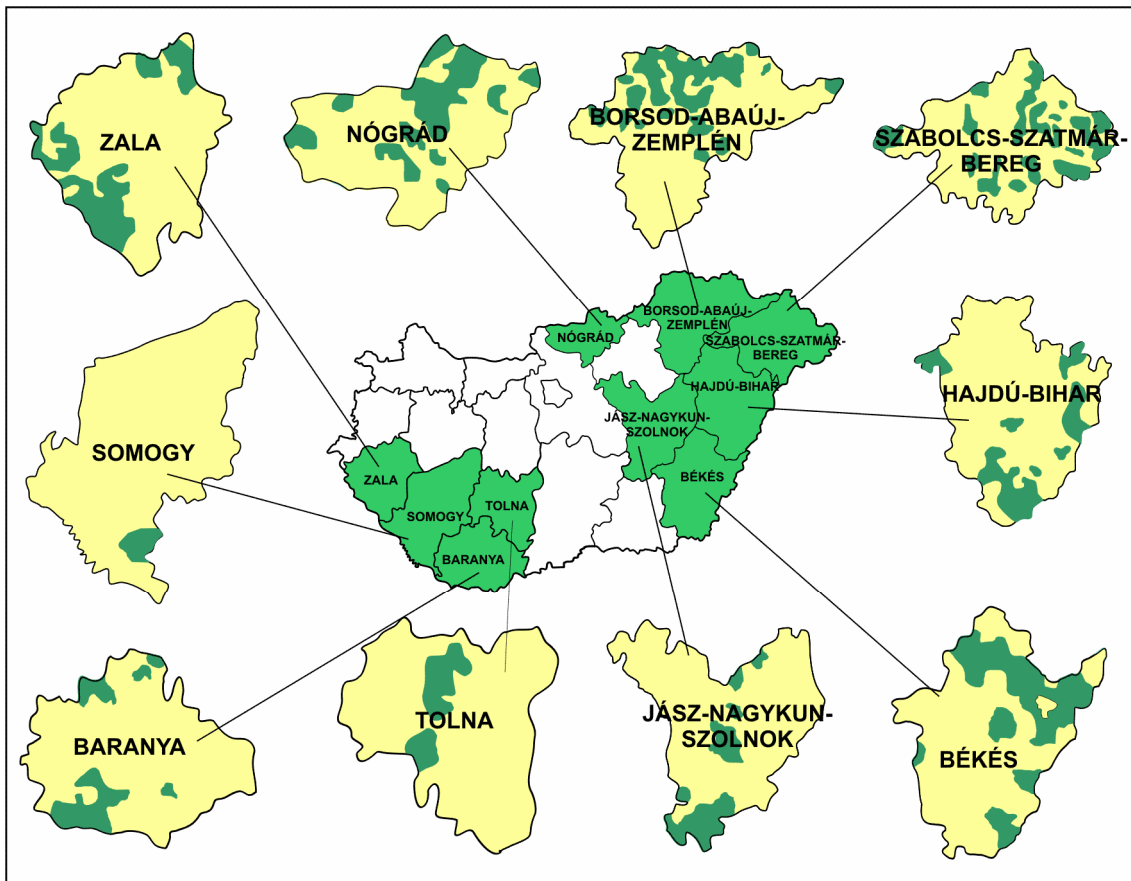
4. *A szociális (mező)gazdaság.* Magyarországon a rendszerváltás után két olyan program indult, amely támogatja a hátrányos helyzetben lévő, szociálisan rászoruló lakosság saját szükségletre történő élelmiszer-előállítását. Az egyik a „szociális földprogram”, a másik a „termelői közösségek támogatása”, az előbbit a Szociális és Családügyi Minisztérium, az utóbbit az EU-csatlakozásunkig a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium támogatta. A támogatásra mindkét esetben nem az egyének, hanem a települési önkormányzatok, vagy a termelő közösségek támogatása esetében még a települési kisebbségi önkormányzatok is pályázhatnak. A szociális földprogramban 2000-ben a támogatás célcsoportja 10 megye (24. ábra) egyes térségeinek vidéki társadalom alatti csoportja, a rural underclass. E támogatás beilleszkedik a helyi szociális ellátás keretébe, és egy nagyon szűk réteget érint. 2000-ben a szociális földprogram által kedvezményezett családok száma 11 803. Ezekben a családokban 30 302 fő élt. A termelői közösségek támogatására évente 1-2 pályázat érkezett megyénként.

Ezt a fajta gazdálkodást azért hívom szociális mezőgazdaságnak, mert benne megjelenik az állami támogatás. *Tévedés lenne ezt a csoportot „összemosni” a házkörüli gazdálkodókkal és a hobbigazdálkodókkal.* Az utóbbiak önként és állami segítség nélkül tesznek azért, hogy életkörülményeik – amelyek általában elég rosszak – ne legyenek még rosszabbak. Mindez nem új keletű dolog, és az érintett családok esetében a generációkon átörökölt magatartások továbbéléséről szól.

A fentiek figyelembevételével megállapítható, hogy az egyéni gazdaságok száma a rendszerváltás után nem nőtt, hanem csökkent; nőtt viszont 7%-ról

24. ábra

A szociális földprogram színhelyei 2000-ben

Forrás: Szoboszlai 2001, hátsó borítólap.

közel 50%-ra az általuk használt termőterület. Az egyéni gazdaságok nem egységesek, és legalább két, egymástól markánsan eltérő csoportot alkotnak. Az egyik az a 15–20%-os kisebbség, amely jelentős szereplője a versenyképes piacgazdaságnak. A fennmaradó többség, a 80–85% minimális mértékben kapcsolódik a piacgazdasághoz. Ugyanakkor nem ez a fő megélhetési forrásuk, hanem a nyugdíj, ritkább esetben a munkajövedelem. Nagyon jó, hogy vannak ezek a megélhetést segítő gazdálkodók, mert ha ők nem lennének, akkor a szegénység még nagyobb lenne a falvakban. Nem a mezőgazdaság privatizációja hozta létre ezeket a rendszerváltás után sok helyütt életképtelen vagy szociális jelzővel illetett gazdaságokat, hanem azok jóval korábban, a szocializmusban is megvol-

tak. Amíg megfelelőek voltak az értékesítési viszonyok, amíg hiánygazdaság volt, addig senki nem nevezte őket szociális gazdaságoknak.

Magyarországon, elsősorban a falvakban, a lakosságnak ez a része nem azért gazdálkodik, mert most kezdett hozzá ehhez a munkához, hanem azért, mert régen is ezt csinálta. A kicsiben való gazdálkodás elterjedt szokás és hagyomány, és ezt a szocializmusban is megtűrték, sőt, később, mint láttuk, támogatták. Magyarországon ezeknek a gazdaságoknak a rendszerváltás után drasztikus csökkenése állt be, aminek elsősorban demográfiai okai vannak, hiszen a paraszti munkához szokott lakosság kiöregszik. A fiatalabb generáció már megváltozik, és nagyon kevesen vállalják ezt a munkát, mert ez fizikailag nehéz és rosszul jövedelmez, így ennek a fajta munkának a presztízse társadalmilag nagyon leértékelődött.

V. A FŐFOGLALKOZÁSÚ EGYÉNI GAZDÁVÁ VÁLÁS FOLYAMATAI AZ ÉLETTÖRTÉNETEK TÜKRÉBEN

A rendszerválás után a következő tényezők hatottak a mezőgazdaság szerepének csökkenésére: a külföldi és belföldi élelmiszer-ipari piac beszűkülése, az import liberalizálása, az állami támogatások csökkenése,⁴⁸ az agrárrolló nyílása, az alacsony jövedelmezőség, a privatizáció teremtette káosz (*Burgerné Gimes A.* 2001) stb. Mindezek következtében a mezőgazdasági GDP és a foglalkoztatottak száma folyamatosan csökken. 2004-re a mezőgazdaság bruttó hazai termékből való részesedése 3,5%, az élelmiszeriparral együtt 5,8%. 2004-ben az ország összexportján belül a mezőgazdaság az élelmiszeriparral együtt 7,1%-ot képviselt.

A mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya az EU-15-ök átlagához (4,7%) hasonló, de az új tagok között – a Cseh Köztársasággal együtt – a legalacsonyabb, 5,3%. Az abszolút számok és a történelmi áttekintés tükrében lehet a legszemléletesebben kifejezni azt, hogy hazánkban milyen alacsony a mezőgazdasági foglalkoztatottak száma. Hiszen, míg 1935-ben négy millióan, 1950-ben két millióan, 1990-ben 640 ezren éltek meg a mezőgazdaságból, addig 2004-re ez a szám 204,9 ezer főre csökkent (*13. ábra*).

A mezőgazdaság drasztikus létszám-leépítési folyamatának nagyon sok vesztese van. Dolgozatomnak ebben a részében a nyerteseket vizsgálom. Abból a feltételezésből indulok ki, hogy akik a mezőgazdaság erősen romló helyzete közepette főfoglalkozású egyéni gazdává váltak, azok a folyamat nyertesei lettek.

1. A főfoglalkozású egyéni gazdák vizsgálata

Főfoglalkozású egyéni gazda alatt azt a gazdálkodót értem, akinek van egy saját tulajdonban (vagy részben bérletben) levő gazdasága, amelyben valamilyen mezőgazdasági tevékenység folyik, és ő ott teljes munkaidőben, azaz főfoglalkozásban egy személyben

---

⁴⁸ Az állami támogatások 1992-ben voltak a mélyponton, ezután azonban ismét növekedni kezdtek (*Fertő* 1996).

fizikai munkát végez és a gazdaságot is irányítja. A főfoglalkozású egyéni gazdák adózási szempontból lehetnek családi gazdák, egyéni vállalkozók vagy östermelők.

Nincs KSH-kimutatás arról, hogy hány főfoglalkozású egyéni gazda van ma Magyarországon. Mindennek ellenére megkíséreltem megbecsülni a számukat. Abból indultam ki, hogy 2004-ben 56,9 ezer egyéni vállalkozó volt a mező-, erdő-, vadgazdaság és halászat (a továbbiakban mezőgazdaság)⁴⁹ területén, de a mezőgazdasági egyéni vállalkozók többsége a mezőgazdasági tevékenységét nem fő-, hanem mellékfoglalkozóként végzi. Ugyanakkor a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma a fenti évben 194,9 ezer fő volt (ami az összfoglalkoztatottak 5%-át⁵⁰ tette ki). Becslésem szerint e 194 ezer fő közül 20 ezerre tehető a főfoglalkozású egyéni gazdák száma, akik a családtagokat és alkalmazottakat is beleszámítva további 30 ezer főt alkalmazhatnak állandó jelleggel. Tehát a főfoglalkozású egyéni gazdák irányítása alatt dolgozik a mezőgazdasági foglalkoztatottaknak legalább egynegyede, azaz körülbelül 50 ezer fő. Továbbá nagyon jelentős az általuk alkalmazott idénymunkások, azaz napszámosok száma.

Az egyéni gazdává válás folyamatát élettörténeteken keresztül vizsgáltam.

A szociológiában, ha a megkérdezett közölni szeretné, hogy ő kicsoda, akkor azt legjobban a saját élettörténetének az elmondásával teheti meg. Az *élettörténet* az, ami vele történt. Az *identitása* pedig az, ahogy ő látja magát és értelmezi az élettörténetet. Az élettörténetből tehát megtudjuk az identitását (Bögre, 2004). Az alábbiakban az élettörténeteken keresztül annak a társadalmi átalakulásnak az egyik szegmensét mutatom be, ami lezajlott a rendszerváltás után a mezőgazdaságban.

2005-ben élettörténeti interjúkat készítettem harminc⁵¹ gazdával. Ezek közül kiválasztottam a tíz legtipikusabb élettörténetet, és azokat az alábbiakban bemutatom.

---

⁴⁹ Mezőgazdasági Statisztikai Évkönyv, 2005. 52. p.

⁵⁰ Az összfoglalkoztatottak száma 3901,5 millió fő (2005).

⁵¹ Az interjúk közül tizet Bögre Zsuzsanna, húszat pedig a szerző készített.

A megkérdezett főfoglalkozású egyéni gazdák az ország különböző területeiről lettek kiválasztva. Az élettörténeti interjúkba 40 év feletti férfi gazdákat vontam be, mert olyan személyeket szerettem volna megkérdezni, akik a szocializmusban is dolgoztak már, és a rendszerváltás után a vállalkozáshoz szükséges képességeket bizonyítottan nem az iskolapadban sajátították el. Azért kérdeztünk csak férfiakat, mert a főfoglalkozású egyéni gazdák főleg férfiak, továbbá az azonos nemhez való tartozás megkönnyítette az egymás közötti összehasonlíthatóságot. Az interjúban azt kértük, hogy mondják el az életüket 10 éves koruktól napjainkig. A kérdezésben a beszélgetést arra irányítottuk, hogy a gazdálkodással kapcsolatos élettörténeti eseményekre koncentráljanak. Ezen túl a megkérdezettten múltott, hogy élete melyik koráról mit és mennyit beszél. Egyes esetekben nemcsak a megélt múltról, hanem a családban a meginterjúvált személy születése előtt megtörtént múltból is sokat megtudtunk.

A kutatás arra a kérdésre kereste a választ, hogy mi az oka annak, hogy valaki sikeres vállalkozó lesz?

Az elemzés során a gazdákat három szempont szerint tipizáltam. Ezek: a gazdasági mentalitásuk, a vállalkozásuk nagysága, a vállalkozásuk fejlesztési szándéka.

1.1. A gazdák mentalitásai

A vizsgált gazdáknál hat gazdasági *mentalitással* találkoztam, amelyek különböző időpontokban alakultak ki. Ezek a paraszti és a vállalkozói mentalitás között helyezkednek el, az alábbiak szerint: paraszti, utóparaszti, produktivista menedzseri, parasztpolgári és technokrata menedzser és vállalkozói.

A hat gazdasági mentalitás közül az első négy hagyományosnak, az utolsó kettő modern mentalitásnak nevezhető.

A gazdasági mentalitások a következő tulajdonságok mentén határozhatók meg:

A *paraszti* mentalitás a kitartó (fizikai) munka felértékelésében, a munkaszeretben, nem a profitszerzésben, hanem a gazdaság fenntartásához való ragaszkodásban nyilvánul meg. Ebbe a mentalitásba az egyén beleszületett.

Az *utóparaszti* mentalitás abban foglalható össze, hogy „tulajdonosa” kis befektetéssel kicsi, de biztos jövedelemre szeretne szert tenni. A hangsúly a biztonságon és a kockázatkerülésben van. Ez a mentalitás tipikusan a szocializmusban alakult ki a háztáji

munkavégzés során. Az utóparaszti mentalitás úgy alakult ki, hogy az egyén alkalmazkodott, de közben használta a paraszti mentalitását.

A *produktivista menedzseri* mentalitást a szaktudásban, a minél több termelés vágyában és az állami támogatás természetes voltában lehetne összegezni. Ezt a mentalitást a szocializmusban a mezőgazdasági nagyüzemi gazdaságok vezetésében végzett munka során lehetett elsajátítani tanulással és alkalmazkodással.

A *parasztpolgári* mentalitás az állandó bizonyítási vágyban, a helyi közösségben, a példamutatásban, a nehéz helyzetekben, a korábbi tapasztalatok alapján a jó alternatívák keresésében és megtalálásában van. A paraszti mentalitással együtt ezt 1948 előtt alakult ki. Az egyén ebbe is beleszületett, de közben állandóan fejlesztette azt az iskolázottság és a közéleti szereplés révén.

A *technokrata menedzseri mentalitás* jellemzője a szakmai és ezen belül főleg a menedzselési rátermettség és a sikerorientáltság. Az 1980-as években a politikai és a pártbürokrácia mellett, illetve ezzel szemben kialakult egy, az ipari vállalatokat vezető magas szaktudású technokrata réteg (Kolosi 2000). Az ilyen pozícióban lévők mentalitását nevezem *technokrata menedzserinek*, amit tanulással és alkalmazkodással lehetett megszerezni. Bár a kései szocializmusban alakult ki, mégis ez a mentalitás zökkenőmentesen átöröklődött az újkapitalizmusba.

A *vállalkozói* mentalitás egyrészt abban az innovatív készségben foglalható össze, amely révén az egyén, a piaci igények figyelembevétele mellett, mozgósítani tudja a meglévő anyagi erőforrásait, kapcsolatait és tapasztalatait, másrészt az egyénnek abban az önmagába vetett hitében, hogy a piaci versenyben megállja a helyét (Kuczi 2000). E mentalitás az újkapitalizmusban, a piacgazdasági körülmények között alakult ki, bizonyos személyes képességek és a külső körülményekkel való élni tudás szerencsés találkozása esetében.

Amikor a posztszocializmusban az egyéni gazdák elkezdtek kialakítani a saját gazdaságaikat, akkor még nekik az ismert történelmi előzményekből kifolyólag nem lehetett meg a vállalkozói mentalitásuk.⁵² Ennek hiányában a formálódó piacgazdaságban a gazdasági viselkedési mintákat a meglévő, tehát a régi munkatapasztalataikból merítették,

---

⁵² A szocialista mezőgazdasági vállalkozók más gazdasági körülmények között működtek, mint amilyen körülmények között működnek a mai gazdák.

ezek pedig vidéken az egyéni mezőgazdálkodásban a következők voltak: a kollektivizálás előtti családi gazdaság, a háztáji gazdaság, és esetleg a szocializmus kori fő munkahely. A kollektivizálás előtt voltak, akik paraszti, míg mások parasztpolgári családban éltek. A szocializmus idején a fő munkahelyek is különböztek, témánk szempontjából azok lehettek mezőgazdaságiak és mezőgazdaságon kívüliek.

A piacgazdaságra való áttérés során tehát voltak, akik a gazdasági viselkedési mintát a saját paraszti és/vagy utóparaszti múltjukra emlékezve kezdték kialakítani. Az ő mentalitásaik hagyományosak, amelyek nem elegendőek piacosodáshoz. Előfordult, hogy náluk kialakult egy hagyományos mentalitás, de azzal nem boldogultak, és ezért aktualizáltak egy másik gazdasági mentalitást, de lehet, hogy még az sem volt megfelelő, mert nem szolgálta őket abban, hogy fejleszteni tudjanak. Van olyan főfoglalkozású egyéni gazda, aki úgy „érkezett el” az új kapitalizmusba, hogy nincs is vállalkozói mentalitása. Következésképpen most már lekészte azt a lehetőséget, hogy valaha is sikeres gazdálkodó legyen.

A gazdák döntő részénél azonban kialakult a vállalkozói mentalitás, sőt nem elhanyagolható azok aránya, akikre ma már csak ez a mentalitás a jellemző, de többségben vannak azok, akiknél a vállalkozói mentalitás mellett még egy, sőt néha két más mentalitás is felfedezhető (25. táblázat).

A mentalitások közül sajátos szerepe van a parasztpolgári mentalitásnak, amely viszonylag gyakran fordul elő. Ez azért alakult így, mert azok, akik főfoglalkozású egyéni gazdává váltak 1990 után, azok nagyobb arányban kerültek ki az egykori gazdagparasztok – azok közül is leginkább a kuláklistára kerültek – soraiból. E gazdagparaszti leszármazottak a rendszerváltáskor visszaemlékeztek, és megpróbálták a parasztpolgári mentalitásukból fakadó tapasztalataikat hasznosítani. Bár ez egy hagyományos mentalitás, mégis jelentősen hozzájárul a vállalkozás sikeréhez. Ha a mai egyéni gazda úgy látja, hogy az ő családjában az elődök között voltak olyan személyek, akik korábban a mezőgazdasági munkavégzés során a saját környezetükben sikeresek voltak, akkor neki ez az identitás segít abban, hogy ő a sikert célként tűzze ki maga elé és a célt el is érje. Kutatási példáim bizonyítják, hogy parasztpolgári mentalitás nélkül is tud valaki sikeres gazdálkodó lenni, ami azt jelenti, hogy leginkább – de nem kizárólag – a gazdagparaszt családok voltak a vállalkozási készségek jó előiskolái.

Tehát a parasztpolgári mentalitás egy hagyományos mentalitás, de mégis a technokrata menedzseri és a vállalkozói mentalitással együtt elősegíti a gazdákat abban, hogy sikeres vállalkozók legyenek. Ezek a mentalitások azok, amelyek pozitív kihatással vannak a vidéki főfoglalkozású egyéni gazdák sikereire.

Fontos kiemelni, hogy jellemzően a gazdák mentalitása nem homogén, hanem többféle mentalitásból kombinálódik össze (25. táblázat) a korábbi években megszerzett élettapasztalatok és körülmények függvényében. Ezek a mentalitások különböző erősséggel hatnak és alakítják mostani vállalkozásukat. Különös helyzetet képez az az eset, amikor az egyénben olyan mentalitások illeszkednek össze, amelyek közül az egyik az ő vállalkozását segíti, a másik meg fékezi. Ilyen esetekben történhet meg az identitásváltás-válság.

Végül felvetődik a kérdés, miért van az, hogy egyes gazdasági mentalitások, amelyek több mint fél évszázaddal ezelőtt alakultak ki, még most is működnek, miközben megszűnt az a társadalmi-gazdasági környezet, amelybe szervesen beintegrálódtak. Ez azért alakult így, mert egyrészt a rendszerváltás után a mentalitások terén volt egy vákuum, és abban a helyzetben a hagyományos mentalitások még „visszajöttek”.

1.2. A vállalkozások nagysága

Statisztikai értelemben az általam vizsgált gazdák kisvállalkozók. Ha a társadalmi és a kulturális tényezők szempontjából vizsgáljuk a vállalkozásokat, akkor is kisvállalkozásnak nevezhetők az elemzett gazdák. A kisvállalkozásokra – *Kuczi Tibor* (2000) szerint – az jellemző, hogy ők úgy kapcsolódnak a piaci szervezetekhez, hogy közben determinálja őket a családi, rokonsági, baráti, tehát a szociokulturális háttér. Ezzel szemben a nagyvállalkozások egy mesterségesen létrehozott racionális-bürokratikus szervezetben működnek.

A kisvállalkozások fenti meghatározásával messzemenőleg egyetértek, mégis a bemutatásra kerülő gazdák vállalkozását kis-, közép-, közép-nagy és nagyvállalkozásként határozom meg csupán azért, hogy őket egymás között összehasonlíthassam, illetve bemutassam a köztük levő különbségeket (25. táblázat). A besorolás alapját az alkalmazottak száma és a gazdaság mérete képezi.

25. táblázat

Az elemzésbe bevont gazdák a vizsgált szempontok szerint

Mentalitászvariációk	A vállalkozás nagysága	A fejlesztési szándék
1. Paraszti-utóparaszti	kis	elbizonytalanodó
2. Utóparaszti-vállalkozói	közép	elbizonytalanodó
3. Produkcionista menedzseri	közép	elbizonytalanodó
4. Parasztpolgári-vállalkozói	kis	leállt a fejlesztéssel
5. Vállalkozói-utóparaszti	kis	leállt a fejlesztéssel
6. Vállalkozói-parasztpolgári-paraszti	közép	biztos fejlesztő
7. Vállalkozói	közép	biztos fejlesztő
8. Vállalkozói	közép-nagy	biztos fejlesztő
9. Vállalkozói-parasztpolgári-technokrata menedzseri	közép-nagy	biztos fejlesztő
10. Vállalkozói-parasztpolgári	nagy	biztos fejlesztő

Forrás: Az élettörténeti interjúk alapján saját összeállítás.

Kisvállalkozásoknak nevezem azokat, akik gazdaságukban egyedül dolgoznak, tehát nincs alkalmazottjuk. Más néven, önfoglalkoztatók.

Középvállalkozásoknak azokat nevezem, akik gazdaságukban pár munkást alkalmaznak, és ehhez megfelelő méretű gazdaságuk van.

Nagyvállalkozásnak azt tekintem, aki legalább tíz alkalmazottal dolgozik.

Átmeneti típust képeznek a *közép-nagy vállalkozások*, akik öt–nyolc munkást alkalmaznak, de igen nagy területen, ezer hektáron gazdálkodnak.

1.3. A gazdák fejlesztési szándéka

A gazdákat a fejlesztési szándék szerint három típusba soroltam: akik elbizonytalanodtak, akik jelenleg leálltak a fejlesztéssel és a biztos fejlesztők (25. táblázat).

1. Az elemzett *elbizonytalanodókban* az a közös, hogy integrálódtak a szocializmusba és jól érezték magukat abban a munkakörben, amit a rendszerváltás előtt végeztek. Nekik az lett volna a jó, ha nem szűnik meg a korábban betöltött munkahelyük. Viszont nem így történt, hiszen a szocializmusban meglévő fő munkahelyük – rajtuk kívül álló okokból – megszűnt, és a rendszerváltás után a háztáji gazdaság, ami addig a mellékjövedelmet biztosította, lett a fő jövedelmi forrásuk. A szocializmusbeli munkahelyüknek az ő identitásukban pozitív helye van, míg a jelenlegi újkapitalizmusbeliből éppen ez

hiányzik. Ebből a szempontból megállja a helyét az a megállapítás, hogy ők kényszervállalkozók. Viszont olyan szempontból nem kényszervállalkozók, hogy korábbi munkahelyük megszűnése után más egyéb lehetőségük nem volt, mint hogy főfoglalkozású egyéni gazdák legyenek. Miután felmondtak nekik, másokkal együtt ők is elmehettek volna munkanélküli segélyre, vagy rokkantnyugdíjasok lehetettek volna. Ezt az utat azért nem választották, mert ők az életet csak úgy tudják elképzelni, hogy mindig dolgoznak.

Megállapítható, hogy a mentalitások náluk előforduló kombinációja nem segíti e gazdákat abban, hogy fejlődjenek és sikeresek legyenek, hanem helybenjárásra predesztinálja őket.

2. Azokban az elemzett gazdáknak, *akik leálltak a fejlesztéssel*, az a közös, hogy rossz véleménnyel vannak a szocialista gazdaságról, de ennek ellenére megtanultak ahhoz alkalmazkodni, főleg a háztáji adta lehetőségek kihasználásával. A rendszerváltást követő piacgazdasági lehetőségek nagy kihívást jelentettek számukra. Ahhoz a kisebbséghez tartoztak, akik 1992-ben önként kiváltak a tsz-ből, és nagy bizakodással vágtak bele az önálló gazdálkodás kiépítésébe. Ebben őket a feleségük is támogatta, ami hozzájárult ahhoz, hogy eddig sikeresek voltak, a továbbfejlődéshez most az kellene, hogy a gazdaságot családon belül át tudják adni. Nekik viszont a *családon belül nincs olyan utód, aki biztosan folytatná a mezőgazdálkodást*, ez az oka annak, hogy ők leálltak a fejlesztéssel. A jövőt illetően az előző gazdától eltérően nem bizonytalanodtak el, hanem elkészítették a negatív forgatókönyvet is, vagyis azt, hogy adott időben hogyan állnak le a gazdálkodással, és mi lesz akkor a gazdasággal.

Ezek a gazdaságok nagy tőkebefektetéssel járnak, és ha azt családon belül nem tudják átadni, akkor előbb-utóbb majd mindent el kell adniuk. A nagy tőkebefektetés miatt e gazdaságok csak áron alul kelnek el, amit nagyon jól tudnak az érintett gazdák is, és azért álltak le a fejlesztéssel, mert így védekeznek a minél nagyobb tőkevesztés ellen.

3. *Sikeres* gazdáknak azok érzik magukat, akik bíznak abban, hogy a jövőben is *biztosan fejleszteni fogják* a vállalkozásukat. Az előző csoporthoz hasonlóan, nekik sem felelt meg a szocializmus, azaz a rendszeren kívül álltak, de ők még jobban megtanultak ahhoz tudatosan alkalmazkodni, és vagy a háztáji termelés, vagy a főfoglalkozás – akár mezőgazdaságon kívüli – adta lehetőségek kihasználása révén érvényesülni abban a

rendszerben is. A rendszerváltást ők nagy kihívásnak tekintették. Tudatosan vállaltak nagyon sok munkát a sikerért.

A kutatás kezdetekor az érdeklődés középpontjában a család állt. Család alatt az őseket, a gyökereket – ahová az egyén beleszületett – értettem, de a kutatás során új tényezők jelentek meg, a jelenlegi, tehát a választott család. Ugyanis a feleségnek nagyon fontos szerepe van a férj vállalkozási sikerében, vagy éppen sikertelenségében.

A nők, a feleségek nem a vállalkozások előterében, hanem a háttérben vállalnak tevékeny részt, vagy játszanak közre a vállalkozást támogató magatartásukkal a férjek sikerében. Ha a feleség megérti, hogy a nyereséget először a beruházásba és nem a személyi fogyasztásba kell fektetni, és támogatja a férj gazdasági elképzeléseit, azt, hogy a pénzt először a gazdaság fejlesztésébe forgassák vissza, akkor a férjnek ez megadja azt a többletérzést, amely révén ő bízik a jövőben és a saját munkája eredményében. Ahol biztosított a feleség támogató magatartása, ott nagyobb eséllyel vezet az út oda, hogy a gyerek is átveszi a gazdaságot.

1.4. Mitől függ a vállalkozások sikere?

- Mint arról már szó volt, akik a szocializmusban a „rendszeren kívül álltak”, azoknak a mezőgazdaságban könnyebb volt integrálódniuk a posztszocializmus piacgazdasági viszonyaihoz.
- A főfoglalkozású egyéni gazdák sikere az új kapitalizmusban nemcsak a kemény gazdasági tényezőktől, tehát a befektetett tőkétől, hanem lágyabb társadalmi tényezőktől, így például a gazdasági mentalitástól is függ. A tőkéért be lehet menni a bankba, és egy nap alatt meg lehet szerezni. A mentalitás kialakításához azonban időre van szükség.
- Ahhoz, hogy az egyéni gazdák jól tudjanak alkalmazkodni az EU-s és a világpiaci kihívásokhoz, többek között az is kell, hogy nekik meglegyen a karakterisztikus vállalkozói mentalitásuk. Ez azonban sok esetben nem biztos, hogy kialakul, vagy ha igen, akkor viszont gyakran más mentalitások kombinációjával együtt jön létre, és azok közül van, amelyek segíti, de van, amelyik fékezi a siker elérését.

Ha az új vállalkozói mentalitás nem alakul ki, akkor szinte elképzelhetetlen az, hogy valaki sikeres gazda legyen. A vállalkozói mentalitás viszont nehezen alakul ki, mert az

igen bonyolult és több részből áll. A kialakulásához legalább az alábbi három feltételnek össze kell állnia:

1. Kell, hogy a gazda rendelkezzen bizonyos személyes készségekkel, mindenképp azzal az elszánt hittel, hogy neki sikerülni fog az, amit csinál.

2. A családi összefogás és szolidaritás. Tehát a feleségnek fontosabb legyen a gazdaságba való beruházás, mint a személyi fogyasztás, és valamelyik utódod között kialakuljon a gazdaság átvétele iránti érdeklődés.

3. Legyenek helyben, vagy a környező településeken olyan gazdák, akiknek egybesznek a stratégiáik. Ha van több főfoglalkozású egyéni gazda, akkor köztük előbb-utóbb kialakul az információáramlás és az együttműködés is, ami további fejlődést generálhat.

Ez utóbbi feltételt a szakirodalomban Kuczi Tibor (2000) azzal fejezte ki, hogy megvan a vállalkozások társadalmi és kulturális beágyazottsága a közvetlen környezetükben. Mint arról már korábban Mórahalom és Soltvadkert példáján is szó volt, ahol a szocializmusban szakszövetkezetek voltak, ott jobban elterjed az egyéni gazdálkodás és a gazdák között több a főfoglalkozású is. Ezek ismerik egymást, kapcsolatot tartanak, és átadják a tapasztalatokat. Ahol viszont csak három faluban van egy-egy főfoglalkozású egyéni gazda, ott a gazdának nemcsak a saját fizikai elszigeteltsége nehezíti a helyzetét, hanem a környezete is visszahúzza őt.

Amikor a falvakban a főfoglalkozású gazdákat kerestem interjúalanyaimként, nehéz helyzetbe kerültem, mert több olyan, főleg aprófalú volt, ahol a polgármester vagy a falugazdász azt válaszolta, hogy az ő falujukban egyetlen ilyen személy sincs. Ott, ahol nincs egy sikeres főfoglalkozású egyéni gazda sem, ott nagyon nehezen alakul ki a mezőgazdasági vállalkozói mentalitás.

Az, hogy fejlődik-e, vagy leáll valamelyik egyéni gazdaság egy olyan faluban, ahol alig vannak munkahelyek, nemcsak az érintett család problémája, hanem az egész helyi társadalomé. Minden körülmények között ők legalább maguknak tudnak munkahelyet teremteni, de a fejlődésükből a helyi társadalom is profitálhat. Hiszen vállalkozásuk *jó mintát* szolgálhat mások számára, és erre is szükség van a mai falvakban, mert, mint arról szó volt, vannak olyan falvak, ahol egy főfoglalkozású egyéni gazda sincs. Az új vidéki nemzedék már úgy nő fel, hogy nincsenek elemi tapasztalataik a mezőgazdaságról, a településüket körülvevő természeti környezetről. A mezőgazdaság idegen tőlük és

nem is tudják, hogy mit jelent ez a szakma, amely lehet hivatás is. A helyi társadalom gyakran lenézi a sokat dolgozó egyéni gazdákat, sőt, különcnek tartja őket. Ha viszont látványosan gyarapodnak, akkor irigylük, és azt gondolják róluk, hogy nem tisztességesen jutottak ahhoz, amijük van. A mai gazdának nemcsak jó vállalkozónak, hanem hosszú ideig becsületesnek és tisztességesnek kell lennie ahhoz, hogy előbb-utóbb kivíjják a helyi társadalom elismerését. Viszont ahhoz, hogy ez az utódokra is automatikusan átszálljon, még nagyon sok időnek kell eltelnie.

A mai generáció szemében ezeknek a gazdáknak többek között talán azért nincs tekintélyük, mert látják, hogy fejlesztenek, de attól még nem teremtenek új munkahelyet. Sőt, előfordul, hogy a fejlesztés, a gépesítés révén még csökkentik is a meglevő alkalmazottak számát. Ezzel összefüggésben felvetődik a gazdaságok versenyképességének a kérdése. A versenyképesség megközelíthető gazdasági és társadalmi szempontból is. Gazdasági szempontból a legfontosabb a jövedelem, míg társadalmi szempontból a foglalkoztatás növelése. Nemcsak ezeken a gazdákon múlik, hogy általában olyan fejlesztésekhez kapnak EU-s és magyar agrártámogatásokat, amelyek révén az alkalmazottak száma csökken. Ahhoz, hogy az ő fejlődésükből a falu is profitáljon, csak olyan fejlesztésekben kellene őket támogatni, amelyek révén új munkahelyeket teremtenek.

VI. BEFEJEZÉS

Ebben a záró fejezetben válaszolok a bevezetőben feltett kérdésekre. Ennek tükrében először is keresem a társadalmi szempontú kapcsolódási pontokat és eltéréseket a parasztok és az egyéni gazdák között. Megkísérlem bemutatni Európa különböző térségei birtokstruktúrájának történelmi gyökereit. Majd megválaszolom azt, hogy miért elterjedtebb az egyéni gazdálkodás az Alföldön, mint az ország más régióiban. Végül keresem a választ arra, hogy az egyéni gazdák családjai megőrizték-e a paraszti társadalom humán tőkéjét, és ha igen, annak milyen szerepe volt a főfoglalkozású egyéni gazdává válás folyamatában.

1. Parasztok–egyéni gazdák közötti kapcsolódási pontok

A paraszt egy évszázadok óta használatban lévő fogalom, amely ma már elsősorban a néprajz- és a szociológiairodalomban fordul elő, de a köznyelvben is gyakran megjelenik, néha egymástól igen eltérő rurális csoportok megjelölésére. Disszertációmban a paraszt fogalma alatt a családi munkaszervezetben önálló mezőgazdálkodást folytató, sokoldalú gazdálkodási kultúrával és átfogó gondolkodási világgal rendelkező személyt értem. Az egyéni gazda egy új, 1994-től bevezetett statisztikai fogalom. A KSH szerint 2000-ben 960 ezer egyéni gazda volt, ezek 80–85%-át a disszertációmban *megélhetést segítő gazdaságoknak* neveztam. Az ilyen gazdaságok működtetése hasznos időtöltésen, az élelmiszer-kiadások csökkentésének egy jól bevált magyar szokásán alapszik. Ezt a réteget nem a rendszerváltás hozta létre, mert ők a szocializmusban is foglalkoztak a maihoz hasonló kistermeléssel, illetve ők vagy a szüleik a szocializmus előtt parasztok voltak. Tehát ezekben a családokban átöröklődött az a szokás, hogy amit lehet, maguk állítsanak elő a saját élelmiszer-szükségleteik területén, mert ezzel pénzt takaríthatnak meg. Ez a szokás azonban az új kapitalizmusban már jelentősen lecsökkent, egyrészt demográfiai okok – ezt a munkát ma az idős generáció nagyobb arányban végzi, mint a középgeneráció –, másrészt a megélhetési bűnözés gyors terjedése miatt. Ennek a szo-

kásnak a további csökkenésével, főleg vidéken, lehet, hogy további megoldandó szociális probléma kerül majd napvilágra.

Az egyéni gazdák fennmaradó 15–20%-nyi csoportját neveztem még disszertációm-ban családi gazdaságoknak is. Ezeknek két csoportját különböztették meg, a *főfoglalkozású egyéni gazdákat* – akikkel célirányos interjúfelvételt készítettem – és a *mellékfoglalkozású egyéni gazdákat*. Közülük főleg a főfoglalkozású egyéni gazdák jelentős szereplői a versenyképes piacgazdaságnak, és ők kizárólag ebből a munkából élnek meg. A mellékfoglalkozású egyéni gazdáknak van egy fő jövedelmi forrásuk, de az egyéni mezőgazdálkodásból is jelentős jövedelemkiegészítésre tesznek szert.

Ezen a helyen kell árnyaltan megfogalmazni azt, a disszertációm elején ismertetett elméletet, mely szerint a parasztok megszűntek.

Disszertációm megírása kezdetén az akkori irodalmi ismereteim és a kutatási tapasztalatom alapján magam is azt állítottam, hogy a parasztság megszűnt. A disszertációm megírása során a történelmi háttér kutatása, a jelenlegi empirikus vizsgálataim, ezen belül is különösen a paraszti társadalom humán tőkéjének, a szokásoknak és a mentalitásnak értékelése alapján jutottam új következtetésre, mely szerint a parasztság nem szűnt meg, hanem *átalakult*. Azok az elméletek, amelyek a megszűnéséről szóltak, a parasztságot ugyan sok szempontból vizsgálták – és azokra a szempontokra igaz is a megszűnés állítása –, de az általam vizsgáltakra ezen elméletek képviselői nem tértek ki, ezért jutottunk eltérő következtetésekre. A folyamat, amelyet az átalakulás szóval jelöltem, során a *parasztokból egyéni gazdák lettek*. Ez az átalakulás úgy ment végbe, hogy érvényesült a folytonosság és a megszakítottság. A folytonosságot a családok őrizték meg, a megszakítottságot a mindenkori hatalmi viszonyok idézték elő. Következésképpen a parasztok és az egyéni gazdák között vannak azonosságok, hasonlóságok és különbségek, amelyek más-más területre vonatkoznak, és a parasztok és az egyéni gazdák egésze, vagy különböző csoportjai között mutathatók ki.

Az alábbiakban az azonosságok, a hasonlóságok és a különbségek egyrészt a parasztok, másrészt az egyéni gazdák egésze, a megélhetést segítő és/vagy a főfoglalkozású egyéni gazdák között mutatom ki:

Azonosságok a parasztok és az egyéni gazdák valamennyi csoportja között:

1. Foglalkozásukat illetően mindketten *mezőgazdasági termelést* végeznek, és munkájukat *önálló tulajdonosként* és *egyéni munkaszervezetben* teszik.
2. Mind a parasztokra, mind az egyéni gazdákra jellemző az *autonóm személyiség és gazdálkodás*, továbbá a *munkacentrikus mentalitás*.
3. A parasztok és az egyéni gazdák között a legfőbb azonosság a családon belül érhető tetten. Az egyéni gazdák ugyanis a *parasztoktól származnak*. Van egyfajta folytonosság a szocializmus előtti parasztok, a szocializmus alatti kistermelők és az új kapitalizmus kori egyéni gazdák között.

Hasonlóságok a parasztok és az egyéni gazdák egyes csoportjai között:

1. A gazdálkodást a parasztok mindig *családi munkaszervezetben* végezték, ami az egyéni gazdák egy részére is érvényes, de a másik részükénél a családnak csak egy tagja végzi a gazdálkodást.
2. Mivel a parasztok vegyes gazdálkodást folytattak, a termelési folyamatok úgy szerveződtek, hogy körforgást írtak le, ugyanakkor a gazdálkodás kézi és állati vonóerőre alapozódott, ezért munkájuk nagyon *sokrétű és összetett* volt. A főfoglalkozású egyéni gazdák, bár szakirányú munkát végeznek, az is sokrétű és összetett, mert nagyon elmélyült szakmai, támogatási, adópolitikai, környezetvédelmi információs és piaci ismeretekkel kell rendelkezniük. Az ő gazdálkodásuk is körforgást ír le, csak annak hatóköre nem a természet, hanem a globalizálódott, európai uniós túltermelési problémákkal küszködő világpiac.
3. A parasztokra, gazdasági helyzetüktől függően, paraszti vagy parasztpolgári mentalitás volt a jellemző. A főfoglalkozású egyéni gazdák körében a rendszerváltás után gyakran előfordult, hogy náluk ugyanezek a mentalitások alakultak ki, de már nem önmagukban, hanem más gazdasági mentalitásokkal kombinálva.
4. A parasztok és a megélhetést segítő gazdák között azonban nagyobb hasonlóság van, mint a parasztok és a főfoglalkozású egyéni gazdák között. Azért nagyobb a hasonlóság köztük, mert az utóbbiak nem piacosodtak, és többnyire még archaikus munkaszervezetben végzik a mezőgazdasági munkát, akárcsak korábban a parasztok. Jellemző rájuk a takarékoság, az állatok és a föld szeretete, a családon és a falusi közösségen

belüli egymás kisegítése, tehát a szolidaritás és a kohézió, a kézi erő jelentős alkalmazása a munkavégzés során, továbbá az önellátásra törekvés és a családtagok bevonása a munkába. Ezek az egykori paraszt családon belül örökölt szokások falun még ma is tetten érhetők, és, bár az új kapitalizmusban halványultak, de nem szűntek meg.

Különbségek a parasztok és a főfoglalkozású egyéni gazdák között:

A parasztok Magyarországon az 1848-as jobbágyszabadítás után alakultak ki, és kétszer is a teljes kollektivizálással és az új kapitalizmus globalizációs világfolyamatban átalakultak. A főfoglalkozású egyéni gazdák a rendszerváltás tájékán (előtte vagy utána) kaptak megjelenési lehetőséget. Tehát ők a legújabb kor, az új kapitalizmus szülöttei. Mivel gazdálkodásuk eltérő történelmi korra esik, ezért a parasztok és a főfoglalkozású egyéni gazdák között lévő különbségek az eltérő korok különbségeiből természetesen következnek.

1. A parasztok a társadalom demográfiai értelemben vett domináns társadalmi alakulatai voltak, a főfoglalkozású egyéni gazdák a társadalom demográfiai értelemben vett egyik jelentéktelen kisebbsége.

2. A parasztok vegyes gazdálkodást folytattak, élelmiszer és fűtés szempontjából szinte teljesen önellátók voltak. A piaci termelés aránya a földterületük nagyságától és termelési profiljuktól függött. A főfoglalkozású egyéni gazdák döntően szakosított gazdálkodást folytatnak és a piacra termelnek. Az élelmiszereiket, mint korunk többségi polgára, a szupermarketekben, városi boltokban vásárolják meg, a fűtést pedig a nagy szolgáltatók biztosítják nekik.

3. A fentiekből is következik, hogy a parasztok élet- és termelési szükségleteivel kapcsolatos kiadásaik jelentéktelenek voltak, míg a főfoglalkozású egyéni gazdáké nagyon jelentősek. Új elemként jelennek meg a főfoglalkozású egyéni gazdáknál a termeléshez kötődő hazai agrár- és uniós támogatások, illetve a banki hitelek igénybevétele és az ezzel kapcsolatos követelményeknek való megfelelés. A követelményrendszerekhez való alkalmazkodás az egyéni gazdáknál még szokásidegen, ezért gazdálkodásukhoz a különböző szakemberek segítségét veszik igénybe. Ez is a kiadások további növekedéséhez vezet, aminek végeredményeként a főfoglalkozású egyéni gazdák gazdálkodásában a pénztőkének kitüntetett szerepe van.

4. A parasztnál a föld és az állatok a legfontosabb gazdasági és szimbolikus értékek. A paraszttársadalomban ezek olyan értékek voltak, amelyek önmagukban is meghatározták a gazda közösségi rangját. Nemcsak a vagyon, hanem a társadalmi státus is öröklődött. Mindeközben minden új generáció számára beidegződött a gazdaság fenntartása, és lehetőség szerinti megnagyobbítása, továbbadása. A gazdaság volt a biztonság és a tekintély forrása. A főfoglalkozású egyéni gazdánál a föld és az állatok közül az egyik akár hiányozhat is a gazdaságból, emellett megjelennek új gazdasági értékek, mint a munkagépek, az épületek (tárolók, hűtőházak stb.), és esetleg az alapanyagfeldolgozás berendezései. Ezek olyan értékek, amelyek ma még csak kivételes esetekben képezik a biztonság és a tekintély forrását azért, mert a munkagépek, épületek nagy részén banki jelzálog van, folyik a hitelek törlesztése, és bizonytalan az is, hogy a következő generáció folytatja-e az előző generáció munkáját.

5. Míg a parasztnak gazdasága hosszú időn keresztül nem változott, a munkaerőigénye stabil, kiszámítható volt. Ráadásul a gépi erő használatának alacsony volta miatt a gazdag- és középparasztnak, de a csúcsidők alatt akár a kisparasztnak is tömegével alkalmazták a helyi társadalom szabad munkaerejét. A főfoglalkozású egyéni gazdák gazdasága nagyon rövid idő alatt szűletett meg, és a fejlesztések ellenére, kevés külső munkaerőt alkalmaznak. Ez a nagyon fontos különbség, továbbá az, hogy a szétesett és atomizálódott helyi társadalom elszakadt a mezőgazdaságtól az oka annak, hogy a meglévő gazdaság alapján történő tekintélyt az egyéni gazdák az új kapitalizmusban eddig még nem tudták megszerezni.

6. A parasztnak nemcsak az autonóm személyiség és gazdálkodás volt érvényes, hanem autonóm helyi közösségekben is éltek, ezzel szemben az egyéni gazdák helyi beágyazódása a települési közösségbe nem történt meg többek között azért sem, mert a helyi társadalom, amelynek ők is tagjai, nem egy összeforrott helyi közösség.

Végezetül leszögezhető, hogy a XX. század végére biztosan megszűnt a paraszti gazdálkodás és életmód egykori hagyományos egysége, a parasztnak vagy más agrártermelők politikai szerepe stb., de mindezek ellenére egy olyan átalakulás történt, amelynek során napjaink megváltozott körülményei között is, a parasztnak és az egyéni gazdák között nem minden kapcsolódás szűnt meg. Életük és gazdálkodásuk között természete-

sen keletkeztek különbségek, de maradtak azonosságok és hasonlóságok is. Ugyanakkor a különbségek súlya nagyobb, mint az azonosságoké és hasonlóságoké.

2. Nyugat-, Közép- és Kelet-Európa birtokstruktúrájának történelmi gyökerei

Itt próbálok meg választ adni arra a bevezetőben feltett kérdésre, hogy kontinensünk Nyugat-, Kelet- és Közép-Európa sajátos hűbéri fejlődése kihatással van a polgári fejlődésen túl napjaink agrárfejlődésére is? Európában Angliában ment végbe először a mezőgazdaság kapitalizálódása, ennek során a kialakult legelő- és gabonagazdálkodás révén a mezőgazdaság egyre kevesebb embert igényelt, és ez oda vezetett, hogy a XX. század elejére Angliában eltűnt a paraszttársadalom, a század végén pedig a foglalkoztatottak 1,5%-a dolgozik a mezőgazdaságban, és az átlagos birtokméret az EU régi tagjai között kiemelkedően a legmagasabb, 62 hektár. Ezzel szemben Franciaországban, Németországban, Olaszországban, Belgiumban, ahol az ipari fejlődés jóval lassabban bontakozott ki, mint Angliában a polgári agrárfejlődés hordozója a kisbirtokos parasztság lett, és ezekben az országokban egészen az 1950–1960-as évekig jelentős számú paraszt élt. A XX. század végén pedig a gazdaságok is kisebbek, mint Angliában, az átlagos birtok például Franciaországban 42, Németország régi tartományaiban 32, Olaszországban pedig 6 hektár körül alakult. A mező-, erdőgazdaságban, halászatban és vadgazdaságban foglalkoztatottak aránya Franciaországban 4,2, Németországban 2,6, Olaszországban 5,2%.

Kelet-Európáról szólva először is azt kell kiemelni, hogy a XX. század elején Oroszország európai részében a földeknek háromnegyede még a földközösségek használatában volt, innen kiindulva, 1917-ben a hatalom jóval könnyebben hajthatta végre az államosítást és a kollektivizálást, mint például Magyarországon, ahol a földmagántulajdon gyökerei sokkal mélyebbek voltak. Az Oroszországban a XX. század végén a mezőgazdaságban a szovjet rendszerben kialakult viszonyok továbbra is fennmaradtak. A hosszú ideig török fennhatóság alatt levő Bulgáriában mindig is kis- és törpebirtokos parasztok éltek, ráadásul ott a kapitalizmus korában nem tagosították a földeket, a szocialista kollektivizálás előtt 0,6 hektár volt az átlagos földparcella. A szocializmus felbomlásával

az ország jelentős részén – más munkahelyek hiányában – visszaállt a kis- és törpebirtokos rendszer, és a foglalkoztatottak 27%-a a mezőgazdaságból él. Hasonló a helyzet Romániában, ahol az átlagos birtokméret 3,7 ha és a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya 42%-ot tesz ki a XX. század végén.

Közép-Európában bár a jobbágyfelszabadítás hasonló volt, mégis eltérő fejlődési modellek alakultak ki a kapitalizmusban. Ennek oka az, hogy ebben a térségben Nyugat-Európához képest gyakoribbak voltak a gökeres társadalmi-gazdasági változások. Így például az osztrákok és a csehek még az Osztrák–Magyar Monarchiában egy, a magyarhoz képest jóval polgárosultabb társadalmi fejlődés irányába léptek előre. A XX. század végén Ausztriában 16, Csehországban 20 ha az átlagos birtokméret. Az előbbi országban a foglalkoztatottak 6,1, az utóbbiban 5,3%-a dolgozott a mezőgazdaságban. Magyarország a két világháború között társadalmi-gazdasági, benne a mezőgazdasági szerkezetében legjobban Lengyelországhoz hasonlított. A szocializmusban azonban Lengyelország nyugati részét leszámítva, elmaradt a mezőgazdaság kollektivizálása és a paraszti gazdálkodás az ország nagy részén meghatározó maradt az EU-csatlakozás után is. Ráadásul ott a rendszerváltás után volt egy jelentős visszaparasztosodási folyamat is. Az átlagos birtokméret 2 ha és a foglalkoztatottak 18%-a dolgozik a mezőgazdaságban. Ezzel szemben Magyarországon a sikeres szocialista nagyüzemi gazdálkodási alapokból kiindulva olyan gazdasági szervezetek nőttek ki, amelyek döntően versenyképes gazdálkodást folytatnak a termőföldek felén, és átlagosan 430 ha területen gazdálkodnak. A földterületek másik felét az egyéni gazdaságok művelik, ahol az átlagos birtokméret 2,7 ha. E két gazdaságcsoport átlagos területe 6,5 ha-t tett ki 2000-ben, a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya pedig 7% volt. Bár a rendszerváltás után Magyarországon is megszűnt egymillió munkahely, és a munkanélküliek, akik közül sokan nem találtak új munkahelyet, azok tömegesen nem mentek vissza a mezőgazdaságba, mint Lengyelországban vagy éppen Romániában. Azért nem mentek vissza a mezőgazdaságba, mert létrejött egy szociális háló. Azok, akik nem találtak másutt munkát, a munkanélküliségi és szociális segélyezés éppen időszerű formáját választották, időnként feketemunkával kiegészítve.

3. Az egyéni gazdálkodás területi különbségeinek gyökerei Magyarországon

Mint az disszertációmban is bemutatásra került, az egyéni gazdálkodás az új kapitalizmusban az Alföldön a legelterjedtebb. Ennek okai a történelmi fejlődésben keresendők, amelyeket e helyen megkísérlek összefoglalni.

Ha összehasonlítjuk az Alföldet a Dunántúllal, akkor megállapítható, hogy köztük már a török hódoltság előtt is volt egy lényeges különbség, hiszen míg a Dunántúlnak szinte a teljes, addig az Alföldnek csak egy részén terjedt el a vetéskényszernek alávetett művelés, a többi részen szabad gazdálkodás folyt, és a természeti adottságokból kifolyólag ott *legeltető állattartásra és szőlőtermesztésre* szakosodtak. A legeltetés közös üzemszervezetben folyt, de télen mindenkinek magának kellett gondoskodnia saját állatai teleltetéséről, hiszen az állatvagyon szigorúan magántulajdonban volt. Mind az állattartás, mind a bortermelés területén jellemző volt nemcsak az önellátás, hanem az *árutermelés* is. A különbségek tehát itt kezdődtek, mert ez a rendszer nagyobb önállóságot feltételezett és kölcsönzött az alföldi jobbágyoknak a vetéskényszernek alávetett dunántúli jobbágyfalvak lakóival szemben. A török időkben ez a gazdálkodási forma átöröklődött. A rendszert a *mezővárosok* szervezték, amelyek úgy tudtak sáfárkodni saját polgáraik humán tőkéjével, hogy ott az autonóm személyiség és gazdálkodás fennmaradt és továbbfejlődött. Ez az ország más részén is jellemző a parasztságra, sőt – mint láttuk – az egyéni gazdákra is, de az Alföldön ennek gyökerei mélyebbek, ami ott minden korban, még napjainkban is jobban érvényesül. Ez azt jelenti, hogy a termelői és a fogyasztói életformát áthatják, polgáris, egyéni, racionális elemek és tudatformák.

A fentiek mellett ki kell emelni, hogy a XVIII. század vége felé, míg a nagybirtok kezelésében lévő allodiális földek országosan 40–50%-ot, addig ez a föld az Alföldön csupán 10–15%-ot tett ki (Wellmann 1979). Tehát az Alföldön a nagybirtok súlya évszázadok óta kisebb és ezért a parasztbirtok aránya nagyobb volt.

A XIX. század közepétől a *tanyai gazdálkodás* széles körű elterjedése is hozzájárult a fenti sajátos, Márkus (1986) és Beluszky (2001) által „alföldi útnak” nevezett fejlődéshez. Ebben a fejlődési szakaszban az alföldi városoknak ismét kulcsszerep jutott. Mivel a legelők, a dunántúli helyzettől eltérően, a városoké voltak, ezért ők maguk dönthettek

a legelőparcellázás sorsáról, és úgy döntöttek, hogy azt hosszú lejáratú bérlet, vagy ingyen kisebb birtok formájában odaadják a városi szegényeknek. Az már az alföldi városi szegények döntése volt, hogy a felparcellázott legelőkön tanyákat építettek és vegyes gazdálkodásba kezdtek. Abban a korban az alföldi városi szegények előtt ez volt a felemelkedési alternatíva. Míg a nagybirtok kisebb súlya, úgymond felülről, a tanyás gazdálkodás elterjedése alulról tette lehetővé a mezőgazdasághoz való szorosabb kötődést az Alföldön.

A két világháború között a *parasztpolgárosodás* terén a legmesszebbre az Alföldön jutottak el.

A tsz-rendszer fénykorában valahány kistérségben – a disszertációmban a *szakszövetkezeti* múlttal rendelkező mikrotérségeket mutattam be – intenzív gyümölcs-, szőlő- vagy zöldségtermesztés folyt egyéni gazdálkodás formájában. Ez azért alakult így, mert a szocializmusban a magánszféra rá tudott települni a tradicionálisan kialakult évszázados kertészeti kultúrára. A zöldség-, gyümölcs- és szőlőtermesztésnek akkor szükség-szerűen megteremtődött a háttérszolgáltatása és a kisipara is. A magánszféra az alföldi mezővárosok, nagy falvak és tanyák térségében nagyságrendileg fejlettebb volt a szocializmusban, mint az átlagos magyar falvakban (Kovács T. 1996b).

A posztszocializmus folyamatában a nagyüzemeket az Alföldön nagyobb arányban számolták fel, mint a Dunántúlon, ez növelte a munkanélküliséget, de ahol megvolt a dolgozós, szorgos kisparaszti világ, a teljes családban élés és a nemzedékek összefogása, a szakszövetkezet és a gazdamentális bizonyos elemeinek továbbélése, ott mindez – tehát az, amit már disszertációm bevezetőjében humán tőkének neveztem – megkönnyítette a mezőgazdaságon belül maradvá *piacgazdasághoz való alkalmazkodást*. Ha összehasonlítjuk Észak-Magyarországot és az Alföldet, akkor bizonyítva látjuk, hogy nemcsak a munkahelyek hiányának, hanem a történelem során kialakult és generációkon keresztül átadott humán tőkének is szerepe van abban, hogy a rendszerváltás után valaki a mezőgazdasági termelést választja. A munkanélküliség hasonlóan magas mindkét régióban, de a mezőgazdaság az Alföldön az emberek megélhetésében jóval nagyobb arányban vált fő vagy mellékjövedelmi, illetve megélhetést segítő forrássá, mint Észak-Magyarországon. Tehát elsősorban a kulturális minta ereje, a humán tőke sajátossága miatt lett az Alföld mára egy immár hagyományos mezőgazdasági térség.

4. A főfoglalkozású egyéni gazdák családi háttere

Mint arról már korábban is szó volt, a parasztok és az egyéni gazdák között van egyfajta folytonosság és egy megszakítottság, és ennek eredményeként a közöttük lévő különbségek nagyobbak, mint az azonosságok és a hasonlóságok. Különösen igaz ez a parasztok és a főfoglalkozású egyéni gazdák viszonylatában. Éppen ezért, a befejezésnek ebben az utolsó részében fontosnak tartom a parasztok és a főfoglalkozású egyéni gazdák közötti családon belüli kapcsolatot – ahol ez a legjobban megőrződött – bemutatni.

A mai főfoglalkozású egyéni gazdák a parasztoktól származtak, sőt, gyerekkorukban kivétel nélkül paraszti vagy utóparaszti életet éltek, azaz nagyon korán bekapcsolódtak a mezőgazdasági termelő munkába.

Az ősök között a mezőgazdaságból élők legkülönbözőbb csoportjai – a cselédtől a szegényparaszton keresztül a gazdagparasztiig – megtalálhatók, de az egykori paraszttársadalom rétegeinek aránya és a mai főfoglalkozású egyéni gazdák őseinek réteghelyzete nincs szinkronban. Mint arról disszertációmban is szó volt, *Szelényi Iván* hívta fel a figyelmet arra, hogy azok a közép- (esetleg gazdag-) parasztok, illetve leszármazottaik, akik 1950–1970 között olyan munkát végeztek, amely viszonylagos autonómiát biztosított számukra, azok az 1980-as években minden más társadalmi rétegnél könnyebben váltak mezőgazdasági vállalkozókká azért, mert az ő családjaikban a vállalkozási hajlam – amit *Szelényi* kulturális tőkének nevezett – átöröklődése biztosítva volt. E gondolat folytatásaként az eddigi empirikus kutatásaim az e célra készült interjúim és a szakirodalom alapján megerősíthetem, hogy az új kapitalizmusban a *gazdag parasztok* – azok közül is leginkább az egykor kuláklistára kerültek – leszármazottai számarányukhoz képest gyakrabban váltak egyéni mezőgazdasági főfoglalkozású gazdákká. Tehát a családban megőrizték az ősök sikerének és kudarcának hírét, és az utódok nagyobb hévvel láttak hozzá a gazdaságuk revitalizálásához. Az interjúkból kiderül, hogy egy személyesen soha nem ismert gazdagparaszt dédnagyapa még 40 év után is mértékadó személyiség a családban, és beszélnek arról, hogy ő mit és hogyan csinált. Vagyis működik a családi múlt a megkérdezett identitásában. Az ilyen gazda a XXI. század elején tudatosan ugyanúgy akar és tud is sikeres lenni, mint ahogy a dédapja volt bő fél évszázaddal ezelőtt. Másrészt viszont egy cseléd nagyapa – akit ugyan nem ismert az unoka –

egyáltalán nincs benne az unoka főfoglalkozású egyéni gazda identitásában. Ő „csak” az utóparaszt apától tudott mintákat átvenni.

Disszertációm elején az idevonatkozóan feltett kérdésemben a család alatt az ősoket, a gyökereket – ahová az egyén beleszületett – értettem, de kutatásaim során emellett új tényezőként megjelent a mai, jelenlegi – tehát *a választott – család, a feleség*, amely szintén nagyon fontos kihatással van a férj vállalkozási sikerére, vagy éppen sikertelenségére. A nők, a feleségek nem a vállalkozások előterében, hanem a háttérben vállalnak tevékeny részt, vagy játszanak közre a vállalkozást támogató magatartásukkal az egyéni gazda férjek sikerében. Ha a feleség megérti, hogy a gazdaság (és nem a személyi fogyasztás) a fontosabb, és támogatja a férj mezőgazdasági beruházásait, azt, hogy a pénzt először a fejlesztésekbe forgassák vissza, akkor ez a férjnek megadja azt a többletet, amely révén ő bízik a jövőben és a saját munkája eredményében. Ahol biztosított a feleségnek e támogató magatartása, ott nagyobb eséllyel vezet az út oda, hogy a gyerek(ek) átveszik a gazdaságot. A főfoglalkozású egyéni gazdaságok vállalkozásának családon belüli átöröklése azért is fontos, mert egy sajátos tőke van e gazdaságokban, amit kevesen tudnak működtetni. Ezért a gazdaság eladása esetén a tőkeveszteség, az átadással pedig a folyamatos fejlesztés áll be. Az, hogy fejlődik-e vagy leáll-e valamelyik egyéni gazdaság egy faluban, ahol alig vannak munkahelyek, ma nemcsak az érintett családok problémája, hanem az egész helyi társadalomé, mert a fejlődő magángazdaságok jó mintaként szolgálhatnak, az ő fejlődésük a helyi gazdaságot és társadalmat is erősíti.

Forrásművek

1949. évi Népszámlálás 3. Részletes mezőgazdasági eredmények. Budapest, KSH, 1950.
1960. évi Népszámlálás 6. Foglalkozási adatok. Budapest, KSH, 1963.
1967. évi III. törvény a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről.
1967. évi IV. törvény a földtulajdon és a földhasználat továbbfejlesztéséről.
1970. évi Népszámlálás 24. Foglalkoztatási adatok I. Budapest, KSH, 1973.
1991. évi XXV. törvény a tulajdonviszonyok rendezése érdekében az állam által az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról.
1992. évi I. törvény a szövetkezetekről.
1992. évi II. törvény a szövetkezetekről szóló 1992. évi I. törvény hatálybalépéséről és az átmeneti szabályokról.
1992. évi XXIV. törvény a tulajdonviszonyok rendezése érdekében, az állam által az állampolgárok tulajdonában az 1939. május 1-jétől 1949. június 8-ig terjedő időben alkotott jogszabályok alkalmazásával igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról.
1992. évi XXXII. törvény az életüktől és szabadságuktól politikai okokból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról.
1994. évi XXXII. törvény a tulajdonviszonyok rendezése érdekében, az állam által az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról szóló 1991. évi XXV. törvény módosításáról (az ún. pótkárpótlásról).
1994. évi LV. törvény a termőföldről.
- 317/2001. (XII. 29.) kormányrendelet a családi gazdálkodók és más mezőgazdasági kis- és középüzemek kedvezményes hitelezéséhez kapcsolódó kamattámogatásról és állami kezességvállalásról.
- 326/2001. (XII. 30.) kormányrendelet a családi gazdaságok létrehozásáról, nyilvántartásba vételéről, működtetéséről, valamint kiemelt támogatásukról.
- Egyéni gazdálkodás a mezőgazdaságban, 1994. Budapest, KSH 1995.
- Földhasználat Magyarországon a 2000. évben – településsoros adatok. Budapest, KSH, 2000.
- Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1936.
- Magyarország mezőgazdasága a 2000. évben – területi adatok – Budapest, KSH, 2000.
- Mezőgazdasági élelmiszeripari statisztikai zsebkönyv, 1987. Budapest, KSH, 1988.
- Mezőgazdasági élelmiszeripari statisztikai zsebkönyv, 1990. Budapest, KSH, 1991.
- Mezőgazdasági élelmiszeripari statisztikai zsebkönyv, 1991. Budapest, KSH, 1992.
- Mezőgazdasági élelmiszeripari statisztikai zsebkönyv, 1992. Budapest, KSH, 1993.
- Mezőgazdasági élelmiszeripari statisztikai zsebkönyv, 2000. Budapest, KSH, 2001.
- Mezőgazdasági élelmiszeripari statisztikai zsebkönyv, 2003. Budapest, KSH, 2004.
- Magyarország mezőgazdasága a 2000. évben – területi adatok. Budapest, KSH, 2000.
- Mezőgazdasági statisztikai évkönyv. 2005. Budapest, KSH, 2006.
- Mezőgazdasági statisztikai zsebkönyv, 1960. Budapest, KSH, 1961.
- Mezőgazdasági statisztikai zsebkönyv, 1970. Budapest, KSH, 1971.

Mezőgazdasági statisztikai zsebkönyv, 1971. Budapest, KSH, 1971.
Mezőgazdasági statisztikai zsebkönyv, 1976. Budapest, KSH, 1976.
Mezőgazdasági statisztikai zsebkönyv, 1980. Budapest, KSH, 1981.
Mezőgazdasági statisztikai zsebkönyv, 1981. Budapest, KSH, 1981.
Mezőgazdasági statisztikai zsebkönyv, 1986. Budapest, KSH, 1987.
Területi statisztikai évkönyv, 1990, Budapest, KSH, 1991.
Területi statisztikai évkönyv, 2000, Budapest, KSH, 2001.
Területi statisztikai évkönyv. 2003. Budapest, KSH, 2005.
Területi statisztikai évkönyv, 2004, Budapest, KSH, 2004.

Irodalom

- Ablonczy B. 2002: Teleki Pál és a falukutatás. In Pölöskei (szerk.): *A falukutatás fénykora 1930–1937*. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 152–161. pp.
- Andorka R. 1982: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Andrásfalvy B. 1988: Néphagyomány és az önkormányzat. In Csefkó F. – Szirtes G. (szerk.): *Ideológiai tanulmányok*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja – MSZMP Baranya Megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóság, 170–176. pp.
- Balogh I. 1965a: A paraszti gazdálkodás és termelési technika. In Szabó I. (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1914*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 349–428. pp.
- Balogh I. 1965b: Az alföldi tanyás gazdálkodás. In Szabó I. (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 429–479. pp.
- Bandlerova, A.–Marišová, E. 2004: Some Issues of Rural Development in Slovakia. Paper presented at the International Seminar „Regional and Rural Development Interference”. Cluj-Napoca, 05. 2004. 13–15. pp.
- Ifj. Barta J. 1998–1999: Úton a jobbágyfelszabadítás felé. *Agrártörténeti Szemle*, XL–XLI. évf. 1–44. sz. 15–25. pp.
- Béaur G. – Schlumbohm J. 2005: A rurális társadalmak problémája a német és a francia történetírásban. *Korall*, 19–20. sz. 76–98. pp.
- Beluszky P. 2001: *A Nagyszőlősi történeti földrajza*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus.
- Benda Gy. 2003: Hosszú távú folyamatok és rövid távú ingadozások, társadalomstatistikai vizsgálatok és lokális kutatások. Hozzászólás Kovács Imre és Valuch Tibor tanulmányához. *Századvég*, 4. sz. 99–102. pp.
- Berend T. I.–Ránki Gy. 1976: *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században*. Átdolgozott és bővített 2. kiadás. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Berend T. I.–Szuhay M. 1978: *A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944*. Budapest, Kosuth Könyvkiadó & Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Bernát T.–Enyedi Gy. 1977: *A magyar mezőgazdaság területi problémái*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bibó I. 1940: Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában. *Társadalomtudomány*, 503–516. pp.
- Bibó I. 1979: Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfű Gyulával folytatott vitája. *Valóság*, XXII. évf. 8. sz. 35–38. pp.
- Bibó I. 1986a: Az európai nemzetek kialakulása, s Közép- és Kelet-Európa területi státusának felbomlása. In Vida I.–Nagy E. (szerk.): *Bibó István válogatott tanulmányok*. Első kötet, 1935–1944. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 316–326. pp.
- Bibó I. 1986b: Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem. In Vida I.–Nagy E. (szerk.): *Bibó István válogatott tanulmányok*. Második kötet, 1945–1949. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 569–620. pp.
- Bihari P. 2003: *Polgári társadalmak és nemzetállamok. 1776–1870. A befejezetlen múlt. 4.* Budapest, Műszaki Könyvkiadó.
- Bögre Zs. 2000: Az egyház és a civil társadalom szerepe a falusi térségekben. In Kovács T. (szerk.): *Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 288–296. pp.
- Bögre Zs. 2004: *Vallásosság és identitás. Élettörténetek a diktatúrában (1948–1964)*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus.
- Böhm A. 1995: A magyar falu társadalmi a rendszerváltás után. In Kovács T. (szerk.): *A mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig. III. Falukonferencia*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 371–374. pp.

- Bruckmeier, K.–Grund, H. 1994: Perspectives for Environmentally Sound Agriculture in East Germany. In Symes, D.–J. Jansen, A. (eds.): *Agricultural Restructuring and Rural Change in Europe*. Wageningen, Agricultural University. 180–194. pp.
- Bruckmeier, K.–Olegowna Kopytina, M. 2001: Post-traditional or Post-modern Rurality? In Granberg, L.–Kovács I.–Tovey, H. (eds.): *Europe's Green Ring. Perspectives on Rural Policy and Planning*. Hampshire, Ashgate, 167–196. pp.
- Buda Gy. 1974: *Vajúdó parasztvilág*. Pozsony, Madách Kiadó.
- Buday-Sántha A. 2001: *Agrárpolitika – vidékpolitika*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Bur M.–Fekete F.–Nagy Gy. 1961: *Bulgária mezőgazdasága*. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó.
- Burgerné Gimes A. 2001: *A közép-európai átalakult országok gazdaságának és mezőgazdaságának összehasonlító elemzése*. Budapest, Századvég Kiadó.
- Burgerné Gimes A.–Szép K. 2006: *Az egyéni (családi) mezőgazdasági üzemek gazdasági helyzete napjainkban*. Budapest, Agroinform Kiadó.
- Csáki Cs. 1982: *Mezőgazdasági rendszerek tervezése és prognosztizálása*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Csáki Cs. 1994: Merre tart Közép-Kelet-Európa mezőgazdasága? *Magyar Tudomány*, 39 (6). sz. 659–668. pp.
- Csalag Zs. 1980: Életforma és tudat a 20. század magyar tanyavilágában. In Pölöskei F.–Szabad Gy. (szerk.): *A magyar tanyarendszer múltja*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Csetri E. 1998–1999: Wesselényi a jobbágyfelszabadítás európai hátteréről. *Agrártörténeti Szemle*, XL–XLI. évf. 1–4. sz. 26–35. pp.
- Csíte A. 1997: Polgárosodáselméletek és polgárosodásviták. *Szociológiai Szemle*, 3. sz. 117–137. pp.
- Csizmadia E.-né 1978: A háztáji termelés új vonásai. *Valóság*, 2. sz. 78–86. pp.
- Dénes I. Z. 1980: A paraszti polgárosodás modellje. In Pölöskei F.–Szabad Gy. (szerk.): *A magyar tanyarendszer múltja*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 313–338. pp.
- Dóka K. 1998–1999: A jobbágyfelszabadítás végrehajtása az egyházi birtokokon. *Agrártörténeti Szemle*, XL–XLI. évf. 1–4. sz. 80–93. pp.
- Donáth F. 1976: A kisparaszti mezőgazdaság (1945–1949). In Gunst P.–Hoffmann T. (szerk.): *A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században (1849–1949)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 401–472. pp.
- Donáth F. 1977: *Reform és forradalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Dorgai L. (szerk.) 2005: *Termelői szervezetek, termelői csoportok a mezőgazdaságban*. Agrárgazdasági Tanulmányok. 4. Budapest, Agrárgazdasági Kutató Intézet.
- Duba Gy. 1974: *Vajúdó parasztvilág*. Bratislava, Madách.
- Duró A. 2000: Az alföldi tanyaközségek történelmi útján. In Horváth Gy.–Rechnitzer J. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 176–192. pp.
- Duró A. 2000–2001: Mórhalom. In Váradi M. M. (szerk.): *Megélhetési stratégiák Magyarországon az agrártérsegekben*. Budapest, MTA Regionális Kutatások Központja. Vidékfejlesztési Horizontális Műhely, 47–68. pp.
- Egyed Á. 1998–1999: A jobbágyviszonyok megszűnése Erdélyben. *Agrártörténeti Szemle*, XL–XLI. évf. 1–4. sz. 42–49. pp.
- Engels, F. 1949: A parasztkérdés Franciaországban és Németországban In Marx–Engels: *Válogatott művek*. II. kötet. Budapest, Szikra Kiadó, 418–438. pp.
- Engels, F. 1954: *A munkásosztály helyzete Angliában*. Budapest, Szikra Kiadó.
- Enyedi Gy. 1961: Földrajzi munkamegosztás és természeti körzetek a mezőgazdaságban. *Földrajzi Értesítő*, X. évf. 2. füzet, 153–171. pp.

- Enyedi Gy. 1965: *A mezőgazdaság földrajzi típusai Magyarországon*. Földrajzi Tanulmányok, 4. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Enyedi Gy. 1980: *Falvaink sorsa*. Gyorsuló idő. Budapest, Magvető Kiadó.
- Enyedi Gy. 1983a: *A földrajz és társadalom*. Elvek és utak. Budapest, Magvető Kiadó.
- Enyedi Gy. 1983b: Az ipar a mezőgazdasági nagyüzemekben. In Enyedi Gy.: *Földrajz és társadalom*. Elvek és utak. Budapest, Magvető Kiadó, 166–198. pp.
- Enyedi Gy.–Rechnitzer J. 1987: Az innovációk térbeli terjedése a magyar mezőgazdaságban. *Tér és Társadalom*, I. évf. 2. sz. 31–48. pp.
- Erdei F. 1956: *A mezőgazdaság és a szövetkezet*. Összegejtött művei. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Erdei F. 1972: *Város és vidéke*. Magyarország felfedezése. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.
- Erdei F. 1973: *Parasztok*. Hasonmás kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Erdei F. 1974: *Magyar város*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Erdei F. 1974: *Magyar falu*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Erdei F. 1976: *Magyar tanyák*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Erdei F. 1976: *Agrárgazdasági tanulmányok*. Összegejtött művei. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Erdei F. 1977: *Futóhomok*. Harmadik kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Erdei F. 1978: *Művekkel élő társadalom*. Összegejtött művei. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Erdei F. 1980: A magyar paraszttársadalom. In Kulcsár K. (szerk.): *Erdei Ferenc összegejtött művei. A magyar társadalomról*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 83–253. pp.
- Erdei F. 1980: *Tudománypolitikai, kutatásirányítási és szervezéstudományi tanulmányok*. Összegejtött művei. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Erdei F. 1985: *A falukutatástól a népi kollégiumokig*. Társadalom és művelődés. Budapest, Múzsák Közművelődési Kiadó.
- Erdész A. 1987: *A mezőhegyesi ménesbirtok gazdálkodása a két világháború között*. Gyula, Békés Megyei Levéltár.
- Farkas J. 1993: A birtokos parasztság önálló politikai erővé válása a XX. század elején. *Agrártörténeti Szemle*, XXXV. évf. 1–4. sz. 209–250. pp.
- Fehér A. 1996: Új módszer a gazdasági tér agrárszemponatok szerinti felosztására. *Tér és Társadalom*, X. évf. 4. sz. 81–98. pp.
- Fehér L. 1979: *Így történt*. Tények és tanúk. Budapest, Magvető Kiadó.
- Ferge Zs. 1969: *Társadalmunk rétegződése*. Elvek és tények. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Fertő I. et al. 1990: A siker titka: Magánérs modernizáció (Soltvadkert). *Tér és Társadalom*, IV. évf. 1. sz. 77–88. pp.
- Fertő I. 1996: A mezőgazdaság átalakulása Közép-Európában és az európai integráció. *Tér és Társadalom*, X. évf. 4. sz. 39–50. pp.
- Frisnyák S. (szerk.) 2000: *Az Alföld történeti földrajza*. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Földrajzi Tanszéke.
- Fukász N. – Örkény A. (szerk.) 1999: *Magyarország társadalomtörténete*, 1–2. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- Für L. 1965: A jobbágyrendszer maradványai. In Szabó I. (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1914*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Galgóczi E. 1961: *Félúton*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Gál Z. 2001: A regionalizmus kihatásai: a pénzintézeti szektor területi kutatása Magyarországon. In Petrétei J. (szerk.): *Emlékkönyv Bihari Ottó egyetemi tanár születésének 80. évfordulójára*. Pécs, Pécsi

- Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara – MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézete, 147–162. pp.
- Gazsó F.–Laki L. 2004: *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Géczy G. 1968: *Magyarország mezőgazdasági területe*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gergely J. 2002: A politikai elitváltás Magyarországon az 1930-as évek első felében. In Pölöskei F. (szerk.): *A falukutatók fénykora (1930–1937)*. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 162–175. pp.
- Görömbei A. 2002: Két fejezet Illyés Gyula szociográfiai munkásságából. In Pölöskei F. (szerk.): *A falukutatók fénykora (1930–1937)*. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 16–34. pp.
- Granberg, L. – Kovách I. – Tovey, H. (eds.) 2001: *Europe's Green Ring. Perspectives on Rural Policy and Planning*. Hampshire, Ashgate.
- Gunst P. 1974: Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének néhány kérdése. *Valóság*, XVII. évf. 3. sz. 16–31. pp.
- Gunst P. 1987: *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*. Társadalom és Művészettörténeti Tanulmányok 1. Budapest, MTA Történettudományi Intézet
- Gunst P. 1998a: A közép- és kelet-európai agrárfejlődés válaszája a 19. század végén. In Gunst P. (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Budapest, Napvilág Kiadó, 25–54. pp.
- Gunst P. 1998b: A magyar agrártársadalom 1850–1914 között. In Gunst P. (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Budapest, Napvilág Kiadó, 163–208. pp.
- Gunst P. 1998c: A magyar agrártársadalom 1919–1945 között. In Gunst P. (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Budapest, Napvilág Kiadó, 231–284. pp.
- Gyáni G. 2003: Paraszti mit jelent és mi jelentésének a hatása? *Századvég*, 3. sz. 71–76. pp.
- Haas M. (szerk.) 1845: *Baranya földirattani, statisztikai és történeti tekintetben*. Pécs, Nyomtatott a' liceum' könyvnyomó-intézetben.
- Hajnal I. 1939: Történelem és szociológia. *Századok*, LXXIII. évf. 1. sz. 1–32. pp.
- Hajnal I. 1942: A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről. *Különlenyomat a „Századok” 1942. évi 1–3. és 4–6. füzetéből*.
- Hanák P. 1962: A magyar „középosztály” fejlődésének problémájához. *Valóság*, 3. 23–39. pp.
- Hann, Ch. 1980: *Tárlárt: a village in Hungary*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Hann, Ch. 2005: Utóparasztiok a Futóhomokon: az „egyszerűbb” mezőgazdasági szövetkezetek bonyolult társadalmi öröksége. In Schwarcz Gy.–Szarvas Zs.–Szilágyi M. (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 19–36. pp.
- Hamza E.–Tóth E. 2006: *Az egyéni gazdaságok eltartó képessége, megélhetésben betöltött szerepe*. Agrárgazdasági Tanulmányok, 2. Budapest, Agrárgazdasági Kutató Intézet.
- Harcza I. 2003: Paraszttalanítás – egy fogalom születése. *Századvég*, 3. sz. 77–85. pp.
- Henning, F. W. 1997: Az 1929. évi világ gazdasági válság oka és hatása az ipari, továbbá a mezőgazdasági orientációjú országokra. *Agrártörténeti Szemle*, XXXIX. évf. 1–2. sz. 251–264. pp.
- Hoffmann T. 1979: Mi a paraszti? In Gunst P. (szerk.): *Mezőgazdaság, agrártudomány, agrártörténet*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 175–196. pp.
- Hoffmann T. 1998: *Európai parasztiok*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Honvári J. (szerk.) 1996: *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Budapest, Aula Kiadó.
- Horváth Cs. 1991: *Magyarország 1944-től napjainkig*. Pécs, Régió Bt.
- Hubai L.—Tombor L. 1991: *A magyar parlament 1944–1949*. Budapest, Lap- és Könyvkiadó.

- Huszár T. 1978: Sej, a mi lobogónkat fényes szelek fújják... *Valóság*, XXI. évf. 1. sz. 101–107. pp.
- Huszár T. 1980: Beszélgetés Bibó Istvánnal. *Valóság*, XXIII. évf. 9. sz. 27–49. pp.
- Huszár T. 1983: *Beszélgetések*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Huszár T. 1985: Bibó István – a gondolkodó politikus, 1945–1948. *Valóság*, XXVIII. évf. 12. sz. 22–41. pp.
- Illés I. 1995: Falupolitika – agrárpolitika. In Kovács T. (szerk.): *A mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig. III. Falukonferencia*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 49–56. pp.
- Illés I. 2002: *Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus.
- Illyés Gy. 1970: *Puszták népe & Ebéd a kastélyban*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Iványosi-Szabó T. 2002: Kecskemét társadalma a késő feudalizmusban. *Agrártörténeti Szemle*, XLI. évf. 1–2. sz. 131–178. pp.
- Jávor K. 2002: A nemzedékek és a nemek viszonyának alakulása Zsomlón. In Szilágyi M. (szerk.): *Utak és útvesszők a kisüzemi agrárgazdaságban 1890–1999*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 161–168. pp.
- Jávor K. 2005: Szabadidő-eltöltési formák változása Zsomban. In Schwarcz Gy. – Szarvas Zs. – Szilágyi M. (szerk.) *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 307–316. pp.
- Juhász A. 1991: A mezőgazdaság. In Gaál E. (szerk.): *Szeged története 1849–1919*. Szeged, Somogyi Könyvtár, 231–336. pp.
- Juhász P. 1982: Agrárpia, kisüzem, nagyüzem. *Medvetánc*, II. évf. 1. sz. 117–139. pp.
- Juhász P. 1986–1987: Mai képünk a parasztságról. *Medvetánc*, 4–1. sz. 5–17. pp.
- Juhász P. 1998: Zsákutcában van-e a magyar mezőgazdaság? *Medvetánc*, 1. sz. 197–212. pp.
- Kaposi Z. 2001: A magyarországi uradalmi rendszer változásai a XVIII–XIX. században. *Agrártörténeti Szemle*, XLIII. évf. 1–2. sz. 239–260. pp.
- Kaposi Z. 2002: *Magyarország gazdaságtörténete, 1700–2000*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus.
- Kemény I. 1972: A magyar munkásosztály rétegződése. *Szociológia*, 1. sz. 36–48. pp.
- Kemse. Részletek az Elsüllyed falu a Dunántúlon. c. könyvből. *Szociográfiai munkafüzetek*. Budapest, Népművelési Intézet, 1986.
- Kiss Z. G. 1986: A földesúri birtok és a parasztföld elkülönítésének történelmi útjai az Ormánságban, 1767–1867. *Századok*, 120. évf. 1. sz. 51–100. pp.
- Kolosi T. 1984: *Státusz és réteg*. Rétegződésmo-dell-vizsgálat III. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
- Kolosi T. 1987: *Tagolt társadalom*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Kolosi Tibor 2000: *A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Kolta J. 1948: *Újgazdák Baranyában*. Szociológiai értekezések tára, 13. Pécs.
- Konrád Gy. Szelényi I. 1989: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest, Gondolat.
- Kopátsy S. 1996: *Az elfelejtett falu*. CET. 2.
- Kósa L. 1984: Györffy István öröksége. *Valóság*, XXVII. évf. 3. sz. 66–76. pp.
- Kósa L. 1990: *Paraszti polgárosodás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének Kiadványa.
- Kostić, C. 1969: *Sociologija Sela*. Zavod za izdavanje udžbenika. Socialističke Repulike Srbije, Beograd.
- Kovács I.–Kuczi T. 1982: Gazdálkodói előnyök átváltási lehetőségei. *Valóság*, XXV. évf. 6. sz. 45–53. pp.

- Kovács I. 1984: Mezőgazdasági kistermelés és a társadalom rétegződése. In Kvách I. (szerk.): *Gazdaság és rétegződés. Rétegződésmodell-vizsgálat. IV.* Budapest, MSZMP KB társadalomtudományi Intézete. 313–335. pp.
- Kovács I. 1988: Státusz, réteg, struktúra és a mezőgazdasági kistermelés. In Kolosi (szerk.): *Egyenlőtlen helyzetek.* Budapest, Kossuth Kiadó, 149–178. pp.
- Kovács I. 2001: De-presentation of Hungarian Rurality. In Granberg, L.–Kovács I.–Tovey, H. (eds.): *Europe's Green Ring. Perspectives on Rural Policy and Planning.* Hampshire, Ashgate, 66–88. pp.
- Kovács I. (szerk.) 2002: *A hatalom és társadalmi változás. A poszt szocializmus vége.* Budapest, Napvilág Kiadó.
- Kovács I. 2003: A magyar társadalom „parasztalanítása” európai összehasonlításban. *Századvég*, 2. sz. 41–65. pp.
- Kovács I. 2003: Parasztalanítás. Kérdőjelek és válaszok. Válasz Harcsa Istvánnak, Laki Lászlónak, Gyáni Gábornak és Benda Gyulának. *Századvég*, 4. sz. 105–108. pp.
- Kovács I. 1989: *A néma forradalom.* Sajtó alá rendezte és az utószót írta Erdész Á. Budapest, Cserépfalvi–Gondolat–Texan.
- Kovács K. 1990: Polgárok egy sváb faluban. *Tér és Társadalom*, IV. évf. 1. sz. 33–76. pp.
- Kovács T. 1973: A tanyák társadalmi folyamatai egy bácskai községben. *Létiünk* (Szabadka), III. évf. 6. sz. 33–48. pp.
- Kovács T. 1976a: A tanyák társadalmi struktúrája egy bácskai községben, Becsén. *Létiünk* (Szabadka), VI. évf. 1. sz. 50–70. pp.
- Kovács T. 1976b: A vajdasági magyar fiatalok életmódjának szociológiai felmérése 3. A parasztfiatalok életmódja. *Új Symposion* (Újvidék), 12. évf. 139. sz. 351–417. pp.
- Kovács T. 1977: Istorijski razvoj salaša u Bačkoj. *Sociologija sela* (Zagreb), god. 15. br. 58. 102–108. pp.
- Kovács T. 1981a: A vajdasági falusi fiatalok időbeosztása. *Létiünk* (Szabadka), XI. évf. 3–4. sz. 332–546. pp.
- Kovács T. 1981b: Budžet vremena mladik u Vojvodini. *Sociologija sela* (Zagreb), god. 19. br. 73–74. 137–150. pp.
- Kovács T. 1981c: Neki aspekti uslova života i budžeta vremena mladik na selo. *Savremenost* (Novi Sad), god. XI. br. 9–10. 201–214. pp.
- Kovács T. 1986a: A tanyavilág társadalmi-gazdasági és életmódbeli változásai 1953 és 1983 között (egy Becsén végzett felmérés alapján). *Létiünk* (Szabadka), XVI. évf. 2. sz. 266–276. pp.
- Kovács T. 1986b: Egy falu társadalmának átalakulása Kerekegyháza példáján. In Novák L.–Selmeczi L. (szerk.): *Falvak, mezővárosok az Alföldön.* Nagykovács, Arany János Múzeum Közleményei IV. 843–852. pp.
- Kovács T. 1987: Generációs különbségek a szakszövetkezeti tagság körében. *Tér és Társadalom*, I. évf. 2. sz. 49–62. pp.
- Kovács T. 1988a: Egy homoki tanya község (Jakabszállás) szövetkezetének kialakulása és fejlődésének történelmi áttekintése. *Területi kutatások*, 8. sz. 87–92. pp.
- Kovács T. 1988b: *Két homoki tanya község településfejlődése és mezőgazdaságának átalakítása.* Pécs, MTA Regionális Kutatások Központjának Kutatási Eredményei, 7.
- Kovács T. 1988c: Néhány módszertani elképzelés a határmenti térségek szociológiai vizsgálatához. In Erdősi F.–Tóth J. (szerk.): *A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái.* Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, TS 2/2 Program Iroda, 62–64. pp.
- Kovács T. 1989: Paraszti gazdálkodás és életmódváltás Szentmihályon. *Létiünk* (Szabadka), XIX. évf. 5–6. sz. 684–700. pp.
- Kovács T. 1990a: A tanyai gazdálkodás és életmód átalakulása a magángazdálkodás viszonyai között. In Csátrai B. (szerk.): *Tanakodás a tanyákról.* (Országos Tudományos Tanyakonferencia.) Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Tanács – MTA RKK Településkutató Csoport, 107–118. pp.

- Kovács T. 1990b: A határmenti falvak elmaradottságának oka az ott lakók véleménye alapján. In Kéri Nagy B. (szerk.): *Közgazdaságtan, szociológiai történelem, a Pollack Mihály Műszaki Főiskola Tudományos Közleménye*, 2. köt. Pécs, 54–57. pp.
- Kovács T. 1990c: A földkérdésről – ismételten. *Valóság*, XXIII. évf. 9. sz. 96–100. pp.
- Kovács T. 1991a: A határmenti fekvés szerepe a falusi települések életében. *Tér és Társadalom*, V. évf. 1. sz. 41–54. pp.
- Kovács T. 1991b: A földjüket visszaigénylők különféle csoportjainak kiutkeresése a válságból. In Kovács T. (szerk.): *Válság és kiút. Falukonferencia*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 57–61. pp.
- Kovács T. 1991c: A harmadik földhözjuttatás Baranyában. In Halász P. (szerk.): *A Duna menti népek hagyományos műveltsége*. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 539–544. pp.
- Kovács T. 1991d: A harmadik földhözjutás Baranyában. In Halász P. (szerk.): *A Duna menti népek hagyományos műveltsége*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 539–543. pp.
- Kovács T. 1991e: A falusi társadalom anyagi rétegződése. In Kovács T. (szerk.): *Válság és kiút. Falukonferencia*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 186–191. pp.
- Kovács T. (szerk.) 1991f: *Válság és kiút. Falukonferencia*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 318 p.
- Kovács T. 1992a: A magántulajdonon alapuló mezőgazdaságba való átmenet nehézségei. In *Regionális politikák és fejlesztési stratégiák az Alpok-Adria térségében*. XXXIV. Georgikon Napok. Összeállította: Ligetvári F.-né. Keszthely, PATE Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, 158–167. pp.
- Kovács T. 1992b: Elmaradott falvak „középrétegesedő” lakói – egy országhatár mentén végzett kutatás tapasztalatai. *Agrártörténeti Szemle*, XXXIV. évf. 1–4. sz. 304–323. pp.
- Kovács T. 1993a: A szekszárdi szőlősgazdák és az önkormányzat. In Csefkó F.–Pálné Kovács I. (szerk.): *Tények és vélemények a helyi önkormányzatokról*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 116–122. pp.
- Kovács T. 1993b: Reclaiming nationalized land in Hungary. *Sociologia Ruralis*. Vol. XXXIII. No. 1. 96–100. pp.
- Kovács T. 1993c: A mezőgazdaság átalakulásának kérdőjelei. *A Falu*, VIII. évf. 2. sz. 21–27. pp.
- Kovács T. 1993d: A mezőgazdaság átalakulásának kérdőjelei Baranyában. *Gazdálkodás*, XXXVII. évf. 8. sz. 30–38. pp.
- Kovács T. (szerk.) 1993e: *Kiút a válságból. II. Falukonferencia*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 336 p.
- Kovács T. 1994a: *Kitörés. A szekszárdi kisparcellás szőlőtermelők az új piaci kihívások küszöbén*. Babits füzetek 8. Szekszárd, Babits Mihály Művelődési Központ – MTA Regionális Kutatások Központja, 63 p.
- Kovács T. 1994b: A kárpótlás területi sajátosságai. In *A magyar mezőgazdaság helye Európában*. XXXVI. Georgikon Napok. 1. köt. Összeállította: Sényi P.-né. Keszthely, PATE Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, 51–57. pp.
- Kovács T. 1994c: A mezőgazdaság átalakulásának kérdőjelei. In Hantó Zs. (szerk.): *Faluszociológia. Szöveggyűjtemény*. Gyöngyös, GATE Mezőgazdasági Főiskolai Kar, 211–218. pp.
- Kovács T. 1994d: Merre tart a magyar mezőgazdaság? In Gidai E. (szerk.): *Magyarország a XXI. század küszöbén*. IV. Magyar Jövőkutató Konferencia előadásai. Budapest, Társadalomkutató és Előrejelző Intézet, 296–308. pp.
- Kovács T. 1994e: The present socio-economic situation in Central and Eastern Europe. In Hajdú, Z.–Horváth, Gy. (eds.): *European Challenges and Hungarian Responses in Regional Policy*. Pécs, Centre for Regional Studies, 59–66. pp.
- Kovács T. 1994f: A mezőgazdaság privatizációja a dél-dunántúli régióban. *Tér és Társadalom*, VIII. évf. 1–2. sz. 109–128. pp.

- Kovács T. 1994g: Térségi sajátosságok a földkérpótlásnál. *Agrártörténeti Szemle*, XXXVI. évf. 1–4. sz. 77–87. pp.
- Kovács T. 1994h: A kárpótlás területi sajátosságai. *Gazdálkodás*, XXXVIII. évf. 6. sz. 41–45. pp.
- Kovács T. 1995a: Special sociological problems of border rural areas in Hungary. In Miros, K.–Duró, A. (eds.): *Some New Aspects of Regional Planning in Poland and Hungary*. Warsaw, Polish Academy of Sciences Institute of Geography and Spatial Organization, Foundations for the Development of Western and Eastern Border Areas of Poland, Bulletin No. 12. 81–94. pp.
- Kovács T. 1995b: A mezőgazdaság privatizációjának és szervezeti átalakulásának hatása a regionális fejlődésre. In Hegedűs M. (szerk.): *Regionális politika a piacgazdasági átmenetben*. Budapest–Pécs, Gazdaságkutató Intézet – MTA Regionális Kutatások Központja, 87–106. pp.
- Kovács T. (szerk.) 1995c: *A mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig. III. Falukonferencia*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 1995. 541 p.
- Kovács T. 1996a: Dél-Zselic kistérség mezőgazdaságának integrált fejlesztése. In *Integráció az agrárgazdaságban*. XXXVIII. Georgikon Napok. Összeállította: Sényi P.-né. Keszthely, PATE Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, 78–79. pp.
- Kovács T. 1996b: A termőföld privatizációjának regionális vetülete. *Tér és Társadalom*, X. évf. 4. sz. 61–79. pp.
- Kovács T. 1997a: Changes in land property situation in Hungary with special regard to continuity and discontinuity. In Csatári, B.–Szabó, G.–Tóth, J. (eds.): *The Impact of Political Changes on Rural Areas of East – Central Europe*. Pécs, Janus Pannonius University – Hungarian Academy of Sciences Centre for Regional Studies, 117–126. pp.
- Kovács T. 1997b: Somogy megye mezőgazdaságának átalakulása. *Gazdálkodás*, XLI. évf. 2. sz. 10–18. pp.
- Kovács T. 1997c: A mezőgazdaság tulajdonosi és üzemszerkezetének átalakulása Dél-Dunántúlon. *Gazdaság és Társadalom*, 1–2. sz. 110–123. pp.
- Kovács T. (szerk.) 1997d: *A fenntartható mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig. IV. Falukonferencia*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 500 p.
- Kovács T. 1997e: A vidékfejlesztés problémái és feladatai: In Kovács T. (szerk.): *A fenntartható mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig. IV. Falukonferencia*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 19–26. pp.
- Kovács T. 1998a: A bácskai tanyák. *Polisz*, 41. sz. 17–19. pp.
- Kovács T. 1998b: Baranya megye mezőgazdaságának új tulajdonviszonyai II. *Gazdálkodás*, XLII. évf. 3. sz. 46–51. pp.
- Kovács T. 1998c: The situation of the rural areas of Hungary in the Mid-1990's. *Eastern European Countryside*, No. 4. 75–81. pp.
- Kovács T. 1999a: Bevándorlók és kivándorlók Magyarországon. In Kovács J.–Romány P. (szerk.): *Az agrárnépesség migrációja az EU-csatlakozás folyamatában*. Budapest, MTA Agrártudományok Osztálya. 77–108. pp.
- Kovács T. 1999b: Elmaradott falvak „középrétegesedő” lakói. In Fokasz N.–Örkény A. (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete 1945–1989. Válogatott tanulmányok*. 2. köt. Budapest, Új Mandátum, 129–131. pp.
- Kovács T. 1999c: A paraszttársadalom megszűnése és egy új falusi társadalom kialakulása. In Püski L.–Timár L.–Valuch T. (szerk.): *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben I. (Jelenkortörténeti Műhely II.)* Debrecen, KLTE Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 193–203. pp.
- Kovács T. (szerk.) 2000: *Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 532 p.
- Kovács T. 2001a: Perspectives of Agricultural Development in Hungary. In *Die Entwicklung der Landwirtschaft und des ländlichen Raums*, Warschau, 29–30. November 2001; *Agriculture et espace rural: quel développement?* Varsovie, les 29 et 30 November 2001; *Rural and Agricultural Development*. Warsaw, 29 and 30 November 2001. Centre franco-autrichien pour le rapprochement

- économique en Europe – CFA; Österreichisch-Französisches Zentrum für wirtschaftliche Annäherung in Europa – ÖFZ. 124–129. pp.
- Kovács T. 2001b: A földhasználatban megnyilvánuló főbb területi különbségek. *Területi Statisztika*, XLI. évf. 5. sz. 457–465. pp.
- Kovács T. 2001c: Az Európai Unió és Magyarország mezőgazdasága és vidékfejlesztése. *Európa 2002*, II. évf. 2. sz. 62–76. pp.
- Kovács T. 2002a: A Duna-völgyi régió mezőgazdaságának fejlesztési lehetősége. In Glatz F. (szerk.): *A magyarországi Duna-völgy területfejlesztési kérdései*. II. kötet. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. III. A területfejlesztési program tudományos alapozása. 383–414. pp.
- Kovács T. 2002b: Közép-Kelet-Európa mezőgazdasága és vidékfejlesztése az EU-csatlakozás tükrében. *Európai Tükör*, VII. évf. 1–2. sz. 52–65. pp.
- Kovács T. (szerk.) 2003a: *A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja – Magyar Regionális Tudományi Társaság, 513 p.
- Kovács T. 2003b: *Vidékfejlesztési politika*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus.
- Kovács T. 2004: A mezőgazdaság birtokstruktúrájának átalakulása. *Falu-Város-Régió*, 10. sz. 39–44. pp.
- Kovács T. 2005a: Somogyapáti társadalmi rétegződése a 21. század küszöbén. In Schwarcz Gy. – Szarvas Zs. – Szilágyi M. (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, MTA Társadalomkutató Központ, 277–283. pp.
- Kovács T. 2005b: Lengyelország és Magyarország agrártársadalmának átalakulása. In *Közép-Európa mezőgazdasága – lehetőségek és kockázatok. XLVII. Georgikon Napok – 15. ÖGA Találkozó*. 2005. szept. 29–30. Keszthely, Veszprémi Egyetem Georgikon Mezőgazdasági Kar (CD-R-om).
- Kovács T. 2005c: Lagging Rural Areas in Post-Socialist Hungary. In Floriańczyk, Z. – Czapiewski, K. (eds.): *Rural development capacity in Carpathian Europe*. Warsaw, European Rural Development Network. (Rural Areas and Development, 3.) 37–48. pp.
- Kovács T. 2005d: Restructuring Agriculture. In Barta, Gy. – G. Fekete, É. – Szörényiné Kukorelli, I. – Timár, J. (eds.): *Hungarian spaces and places patterns of transition*. Pécs, Centre for Regional Studies, 259–273. pp.
- Kuczi T. 1987: A második gazdaságról. *Valóság*, XXX. évf. 7. sz. 24–33. pp.
- Kuczi T. 2000: *Kisvállalkozás és társadalmi környezete*. Budapest, Replika Kör Kiadó.
- Kulcsár L.–Szijjártó A. 1980: *Iparosodás és társadalmi változások a mezőgazdaságban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kurunczi J. 2002: Az orosz agrárviszonyok és a faluközösség a jobbágyfelszabadítástól az első világháborúig (1861–1914). *Agrártörténeti Szemle*, XLIV. évf. 3–4. sz. 258–318. pp.
- Lakatos L. 1996: *Élet és formák. Hajnal István történetiszociológiája*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Laki L. 2003: Törés és folyamatosság. *Századvég*, 3. sz. 87–92. pp.
- Lang I.–Csete L.–Harnos Zs. 1983: *A magyar mezőgazdaság agroökológiai potenciája az ezredfordulón*. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó.
- Losonczi Á. 1977: *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben*. Budapest, Társadalomtudományi Könyvtár.
- Márkus I. 1972: A mai agrártársadalmak néhány alapvonása; az értelmiségi funkciók meghatározása. *Társadalomtudományi Közlemények*, 2. sz. 30–44. pp.
- Márkus I. 1973: Az utóparasztság arcképéhez. *Szociológia*, 1. sz. 56–67. pp.
- Márkus I. 1975: Egykori szegényparaszt családok pályatípusai. *Valóság*, XVIII. évf. 9. sz. 62–79. pp.
- Márkus I. 1979: *Nagykörös*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó.
- Márkus I. 1980: Az ismeretlen főszereplő – a szegényparasztság. *Valóság*, XXIII. évf. 4. sz. 13–39. pp.

- Márkus I. 1986: Az „alföldi út” és elakadása (Igrici, Gelej, Mezöcsát)). *Valóság*, XXIX. évf. 4. sz. 30–58. pp.
- Márkus I. 1996: *Polgárosodó parasztság. Magyarország felfedezése*. Budapest, Dinasztia Kiadó.
- Marx, K. 1986: *A tőke*. 3. kötet. *Marx–Engels művei*. 25. kötet. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Maurel, M.-C. 1993: A mezőgazdaság privatizációja – a magyar megközelítés sajátosságai. *Tér és Társadalom*, VIII. évf. 3–4. sz. 115–134. pp.
- Mendras, H. 1970: *The Vanishing Peasant: Innovation and Change in French Agriculture*. London, MIT Press.
- Mendras, H. 1973: Módszer a nyugati parasztság elemzésére. *Szociológia*, 1. sz. 1–22. pp.
- Mesaroš, S. 1981: *Položaj Mađara u Vojvodini*. Monografije 19. Novi Sad, Filozofski Fakultat u Novom Sadu Institut za Istoriju.
- M. Kiss S.–Vitányi I. 1977: A magyar progresszió szétválása és egysége a két világháború között. *Valóság*, XX. évf. 1. sz. 1–17. pp.
- Moldova Gy. 2000: *Európa hátsó udvara. Riport Keletről*. 1–2. köt. Budapest, Urbis Kiadó.
- Molnár A. 2005: Alkalmazkodó polgárosodás: a paraszti társadalom átalakulásának egy lehetséges útja a 20. század folyamán. A kiskanizsai „sáskák” példáján. *Korall*, 19–20. sz. 190–217. pp.
- Nádasdi J. 1993: Adalékok a magyar parasztbirtokok tagosításának történetéhez 1920–1944 között. *Agrártörténeti Szemle*, XXXV. évf. 1–4. sz. 285–335. pp.
- Nagy J. 1993: Nagyatádi Szabó István és a földreform. *Agrártörténeti Szemle*, XXXV. évf. 1–4. sz. 146–208. pp.
- Nagy M. 2003: *A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Némedi D. 1985: *A népi szociográfia, 1930–1938*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Niederhauser E. 1992: Balkánizálódás. *Magyar Tudomány*, 3. sz. 314–321. pp.
- Niederhauser E. 1998: A nagybirtok és a parasztság Közép-Kelet-Európában a polgári forradalom után. In Gunst P. (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Budapest, Napvilág Kiadó, 9–24. pp.
- Niederhauser E. 1998–1999: A jobbágyszabadítás Kelet-Európában. *Agrártörténeti Szemle*, XL–XLI. évf. 1–4. sz. 57–62. pp.
- Nógrádi Z. 1997: A települési egyesülettől a térségi szövetségekig. In Kovács T. (szerk.): *A fenntartható mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig. IV. Falukonferencia*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 293–298. pp.
- N. Pál J. 2002: A falusi ember a népirodalomban – kettős tükörben Szabó Pál és Szabó István. In Pölöskei (szerk.): *A falukutatás fénykora 1930–1937*. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 121–129. pp.
- Ormos M. 1998: *Magyarország a két világháború korában 1914–1945*. Történelmi kézikönyvtár. Budapest, Csokonai Kiadó.
- Orosz I. 1998: A jobbágyszabadítás és végrehajtása. In Gunst P. (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Orosz I. 1998–1999: A felszabadult jobbágy problémái az új társadalmi rendszerben. *Agrártörténeti Szemle*, XL–XLI. évf. 1–4. sz. 50–56. pp.
- Orosz I.–Für L.–Romány P. 1996: *Magyarország agrártörténete*. Budapest, Mezőgazda Kiadó.
- Őrszigethy E. 1986: *Asszonyok férfisorsban*. Magyarország felfedezése. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Őrszigethy E. 1993: Női munka a falusi szabadság határai között – huszadik századi pályaképek Besenyeitelekről. *Tér és Társadalom*, VII. évf. 1–2. sz. 89–102. pp.

- Pach Zsigmond P. 1958: A magyarországi és oroszországi porosztas agrárfejlődés egyező és eltérő vonásairól a XIX. század második felében. *Közgazdasági Szemle*, V. évf. 1. sz. 56–78. pp.
- Pető I.–Szakács S. 1985: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Pölöskei F. (szerk.) 2002: *A falukutatás fénykora (1930–1937)*. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- Rácz K. 2005: A kalákától a TESZ-ig. A termelő együttműködések formaváltozásai az agrárszektorban. In Schwarcz–Szarvas–Szilágyi (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ. 89–104. pp.
- Redfield, R. 1956: *Peasant society and culture*. Chicago, The University of Chicago Press.
- Romány P. 1998: Az Agrárpolitikai Tézistől a Nemzeti Agrárprogramig 1957–1997. In Gunst P. (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Budapest, Napvilág Kiadó, 345–437. pp.
- Romány P. 1998–1999: Agrártársadalom és mezőgazdaság 1848–1998. *Agrártörténeti Szemle*, XL–XLI. évf. 1–4. sz. 2–11. pp.
- Romsics I. 1999: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Romsics I. 2002: A magyar iskolarendszer és a népőiskolai mozgalom a két világháború között. In Pölöskei (szerk.): *A falukutatás fénykora 1930–1937*. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 145–151. pp.
- Saad J. 2005: „...hívásom a mezőgazdaság” Kerék Mihály önéletírása. *Korall*, 19–20. sz. 53–75. pp.
- Salamon K. 1977: A Márciusi Front előzményeihez. *Valóság*, XX. évf. 12. sz. 63–72. pp.
- Schwarcz Gy. 2000–2001: Soltvadkert. In Várad M. M. (szerk.): *Megélhetési stratégiák Magyarország agrártérsegeiben*. Budapest, MTA Regionális Kutatások Központja. Vidékfejlesztési Horizontális Műhely, 92–115. pp.
- Simonffy E. 1965: A parasztföld és a tagosítás. In Szabó I. (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 207–266. pp.
- Spéder Zs. 2002: *A szegénység változó arcai*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó.
- Starosta, P. 1994: Ruralisation and Rurality: Three Perspectives. In Symens, D.–J. Jansen, A. (eds.): *Agricultural Restructuring and Rural Change in Europe*. Wageningen, Agricultural University, 65–74. pp.
- Szabad Gy. 1998–1999: A jobbágyfelszabadítás hatása a magyar társadalom szerkezetének átalakulására. *Agrártörténeti Szemle*, XL–XLI. évf. 1–4. sz. 36–41. pp.
- Szabó Irén 1971: Egy jáász falu gazdasági-társadalmi képe a redemptio után. *Magyar Történeti Tanulmányok* IV. Debrecen, KLTE.
- Szabó István 1947. *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában*. Ért. a történeti tudományok köréből. Budapest, MTA II. oszt.
- Szabó I. 1948: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Budapest, Teleki Pál Tudományos Intézet. A Történettudományi Intézet Kiadványai. II.
- Szabó I. (szerk.) 1965: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Szabó I. 1969: *A középkori magyar falu*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Szabó I. 1976: *Jobbágyok–parasztok*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Szabó Z. 1986: *Tardi helyzet & Cifra nyomorúság*. Sajtó alá rendezte és az utószót írta Huszár T. Budapest, Akadémiai, Kossuth és Magvető Könyvkiadó.
- Szabó P. 1998: *Lakodalom, Keresztelő, Bölcső*. Budapest, Püski Kiadó.

- Szakács S. 1998: A földosztástól a kollektivizálásig, 1945–1956. In Gunst P. (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Budapest, Napvilág Kiadó, 285–344. pp.
- Szalai E. 2001: *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest, Aula.
- Szelényi I. 1972: Késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. *Valóság*, XV. évf. 12. sz. 19–35. pp.
- Szelényi I.–Manchin R. 1990: Polgárosodás falun. In Szelényi: *Új osztály, állam, politika*. Budapest, Európa Kiadó, 375–400. pp.
- Szelényi I. 1992: *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Szilágyi M. 2006: *A személyes paraszti tudás érvényessége*. Néprajzi tanulmányok. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Szoboszlai Zs. (szerk.) 2001: *Szociális földprogramok Magyarországon*. Szolnok, az Esély Szociális Közalapítvány Regionális Szellemi Forrásközpont kiadványa.
- Szuhay M. 1998: A magyar mezőgazdaság a két világháború között 1919–1945. In Gunst P. (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Budapest, Napvilág Kiadó, 209–230. pp.
- Szücs J. 1983: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Gyorsuló idő. Budapest, Magvető Kiadó.
- Tallár F. 1980: Az orosz nemesi bürokrácia. *Valóság*, XXIII. évf. 9. sz. 50–61. pp.
- Tamási M. 1991: Paraszti polgárosodás 1945 után. *Valóság*, XXIV. évf. 9. sz. 33–44. pp.
- Tánczos G. 1977: Népikollégisták útja. *Valóság*, XX. évf. 6. sz. 64–73. pp.
- T. Mérey K. 1998–1999: Az 1848–1849. évi agrártörvények utóélete Somogy megyében. *Agrártörténeti Szemle*, XL–XLI. évf. 1–4. sz. 65–69. pp.
- Timár L. 1993: Az Alföld mezőgazdasága a két világháború között. *Tér és Társadalom*, VII. évf. 3–4. sz. 35–66. pp.
- Tóth T. 1997: *A nagybirtoktól a nagyüzemig*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Tumonyi L. 1997: A kis- és középparasztság helyzete, elméleti politikai megítélése Magyarországon 1956–1962 között. Kandidátusi értekezés. Budapesti Közgazdaság-tudományi Egyetem, 307 p.
- Urbán L. 1999: A magyar mezőgazdaság műszaki-technikai fejlődésének környezeti hatása 1950–1980 között. In Püski L.–Tímár L.–Valuch T. (szerk.): *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. I. Debrecen, KLTE Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 179–192. pp.
- Vágvolgyi A. (szerk.) 1982: *A falu a mai magyar társadalomban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Valuch T. 2002: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, Osiris.
- Valuch T. 2003: A történeti parasztság változásai az 1960-as években. *Századvég*, 1. sz. 3–25. pp.
- Valuch T. 2004: A hosszú háztól a kockaházig. A lakásviszonyok változásai a magyar falvakban a hatvanas években. In Rainer M. J. (szerk.): *„Hatvanas évek” Magyarországon*. Budapest, 1956-os Intézet, 386–407. pp.
- Varga Gy. 1993: A mezőgazdaság és a szövetkezetek átalakulása. *Társadalmi Szemle*, 4. sz. 32–41. pp.
- Varga J. 1964: A telektulajdon a feudalizmus utolsó századában. *Agrártörténeti Szemle*, 378–382. pp.
- Varga J. 1967: *A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849*. Értekezések a történelmi tudományok köréből. 41. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Varga J. 1969: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Varga J. 1971: *A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Varga J. 1998–1999: Mérlegen a magyarországi és az erdélyi jobbágyfelszabadítás. Bevezetésül és zárzó. *Agrártörténeti Szemle*, XL–XLI. évf. 1–4. sz. 12–14. és 63–64. pp.
- Veres P. 1986: *Az Alföld parasztsága*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Wallerstein I. 1983: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Budapest, Gondolat Kiadó.

- Weber, M. 1979: *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, M. 1982: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Wellmann I. 1979: *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században*. Agrártörténeti tanulmányok, 6. Budapest, Akadémiai Kiadó.